

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

У номері:

Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.)

Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 — лютий 1906 рр.)

Перша спроба організації української політичної партії

Микола Зібер у контексті своєї нинішньої епохи

О. П. Оглоблин

Голод в Україні 1946 — 1947 років

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках

6'95

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. О. Єкельчик, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Ресніт (заст. головного редактора), В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, П. П. Точко, П. Т. Тронько

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

доктор іст. наук *О. П. Ресніт*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали,
завжди поділяючи погляди їх авторів

Здано до набору №10.95. Підл. до друку. 02.01.96. Формат 70×108/16. Папір газетний. Друк. офсетний. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбовідб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,60. Тираж 5030 прим. Зам. 6-8

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка», 252601, Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Киевская книжная типография научной книги,
252004, Киев-4, ул. Хмельницкого, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ № 6 (405), ноябрь-декабрь 1995. Национальная Академия наук. Институт истории Украины. Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолий. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции 252001, Киев-1, ул. Грушевского, 4.

Адреса редакції:

252001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
Телефон 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 6 (405)

ЛИСТОПАД—ГРУДЕНЬ 1995

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Станіславський В. В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) 3

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Голочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: збірка джерелознавчого дослідження 22

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії політичних партій в Україні

Старинець О. Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 — лютий 1906 рр.) 37

Болдирев О. В. (Одеса). Перша спроба організації української політичної партії 47

* * *

Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства. 55

Трибуна молодого автора

Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. 61

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В е р с т ю к В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради (*Закінчення*) 66

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

С а р б е й В. Г. Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи 79

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

В е р б а І. В. О. П. Оглоблин (*Закінчення*) 92

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

М а т я х В. М. Одруження Тимофія Хмельницького в історичних оповіданнях
К. Шайнохи та С. Венгрженовського 103

В е н г р ж е н о в с к и й С. Свадьба Тимоша Хмельницького 106

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

В с с е л о в а О. М., П а н ч е н к о П. П. Ще одна трагічна сторінка історії
України 112

Голод в Україні 1946 — 1947 років 115

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Я к о в л і в А н д р і й. Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках
(*Закінчення*) 124

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В а р ш а в ч и к М. Я. Ю. І. Шаповал. Людина і система: штрихи до портрета то-
талітарної доби в Україні 138

Я с ь О. В. О. Субтельний. Мазепинці. Український сепаратизм на початку
XVIII ст. 140

П а в л е н к о Ю. В. В. М. Зубарь. Херсонес Таврический в античную эпоху 142

К у л и н и ч І. М., К у р а є в О. О. А. Каппелер. Коротка історія України 146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М и ш а н и ч О. В. Міжнародна наукова конференція «Закарпаття в загальноук-
раїнському контексті XX ст.» 152

Ш е в ч е н к о Н. В. (*Миколаїв*). IX Міжнародний конгрес, присвячений культурі
доби Просвітництва 153

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1995 р. 156

В. В. Станіславської (Київ)

Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.)

Історія взаємовідносин запорозьких козаків з кримськими татарами свідчить, що періоди боротьби між ними часто змінювалися політичним та економічним співробітництвом. У досліджуваній час це значною мірою зумовлювалося зовнішньополітичними чинниками. Зокрема, мирні угоди між Російською державою і Османською імперією, укладені на початку XVIII ст., стали причиною кардинальної зміни політичних відносин Запорозької Січі з Кримським ханством. Так, у грудні 1699 р. в хорватському місті Карловічах було підписано дворічне перемир'я, згідно з яким на кордоні двох держав мали припинитись бойові дії, розбої й грабежі, а всі порушники мирних угод — покарані¹. А оскільки Україна була безпосереднім сусідом Туреччини, то в Батурин було послано царську грамоту з повідомленням про Карловицьке перемир'я. Невдовзі після її отримання Мазепа оголосив про перемир'я українському народу².

У той час запорозькі козаки вели активні бойові дії проти татар і, незважаючи на мирні угоди, не збирались їх припиняти. Звістка про це дійшла до Москви і викликала гостро негативну реакцію російського уряду. Петро I віддав розпорядження про негайне відправлення до гетьмана наказу про заборону низовому війську чинити походи на Крим³. Аналогічних заходів було вжито і в Константинополі. Звідти турецький візир направив кримському хану Девлет-Гірею II послання, в якому забороняв порушувати умови миру⁴. Отже, і запорожці, і татари знали про перемир'я, але продовжували бойові дії один проти одного. Про це свідчив і суддя гадацького полку Василій Велецький, який їздив з царською грамотою до хана. Сам перекопський каймакан передав посланцю вимогу султана Мустафи II про заборону низовому війську, частина якого знаходилася на Тавані, вступати в конфлікти з татарами. Велецький погодився з вимогою турецької сторони і «іменем пана гетьмана» заборонив таванському війську порушувати мирні угоди⁵.

Всі ці заходи робились з огляду на те, що представники російського і турецького урядів готували статті нового мирного договору. При цьому на перший план ставилися інтереси Москви і Константинополя, але доводилося брати до уваги й інші чинники. Зокрема, треба було враховувати позицію кримського хана, що стало однією з основних причин довготривалості переговорів⁶, оскільки вимоги татар часто не збігалися з планами Росії і Туреччини. Але, незважаючи на всі ускладнення, обов'язковими залишалися ті розділи майбутніх угод, в яких говорилося про необхідність «утримання» в покірності «своєвільних людей» як з однієї, так і з другої сторони. Так, у 6-ій статті проекту договору, переданого на початку грудня 1699 р. царському посланцю в Туреччині О. Українцову, відзначалось, що всі порушники миру як з російської, так і з турецької сторони повинні «вгамуватись». А якщо козаки підуть війною на Крим чи Чорне море, то тоді їх треба громити, як розбійників, і карати на смерть, а все пограбоване повертати потерпілій стороні. Аналогічно мали чинити Туреччина і Крим⁷.

На зустрічах у Константинополі представники Росії і Туреччини проводили переговори й по інших питаннях, що стосувалися Запорозької Січі та Кримського ханства. Так, зокрема, обговорювалась проблема існування містечок-фортець на Дніпрі, які були захоплені російсько-українськими

військами в кінці XVII ст., а саме: Кизикермена, Мустріткермена, Мубереккермена і Асламкермена. Турки вважали, що вони необхідні для утримання козаків від походів на низ Дніпра і Чорне море, а для захисту від татарських нападів росіяни можуть побудувати місто біля Кизикермена. Але царські посланці заявили, що містечка були зведені для безпечної переправи через Дніпро татарських військ під час війни Богдана Хмельницького з поляками, а для «утримання» кримчан від походів на українські та російські землі у турків є Перекоп, а в росіян Кодак. Тому ніякі інші фортеці не потрібні. При цьому підкреслювалося, що запорожці залежать від продовольчих поставок з Москви, що ними керують «правдиві і постійні» гетьмани, які протягом довгих років вірно служать царському уряду і самі не допускають розбійництва⁸. Що ж до кримського хана, який знав про переговори в Константинополі, то він був серйозно занепокоєний можливістю переходу турецьких містечок на Дніпрі під владу Петра I. У зв'язку з цим Девлет-Гірей II неодноразово писав донесення до султана, підкреслюючи, що з Кизикермена російсько-українські війська зможуть прийти до Криму за одну ніч⁹. Але цим не обмежувалося коло спірних питань. Дискусії викликала проблема залишення пустими і нааселеними земель між Січчю і Очаковом. Так, замість розорених містечок турки пропонували побудувати одне своє поселення на Дніпрі для охорони тих, хто буде переправлятися через річку. Але царські посланці, які були проти існування такого укріплення, заявили, що воно постійно перебуватиме під загрозою нападу «розбійників» — запорозьких козаків¹⁰.

Та, незважаючи на протиріччя й ускладнення, що виникали в ході переговорів, у липні 1700 р. було підписано Константинопольський мирний договір, розрахований на 30 років. Частина його 12 пунктів безпосередньо стосувалась Запорозької Січі і Кримського ханства. Так, козакам і татарам під страхом смертної кари заборонялося воювати. А на території між Січчю та гирлом Дніпра не залишалось ніяких поселень, крім невеликого укріплення для охорони переправи, бо придніпровські містечка, захоплені у турків, планувалося зруйнувати. Таким чином, встановлювалась велика нейтральна територія, завдяки якій мала значно зменшитись можливість контактів запорожців з татарами. Але це не означало, що ці землі мали бути зовсім безлюдними. Так, козакам дозволялося займатись промислами на Дніпрі аж до впадіння його в Чорне море. Однак представники як російської так і турецької сторони розуміли, що зіткнення на кордонах неминучі. Тому у випадку виникнення конфліктів між татарами і запорожцями передбачалося всі проблеми вирішувати шляхом переговорів між прикордонними урядовцями, а значні непорозуміння — в ході листування Москви і Константинополя.

Думаючи про майбутнє, царський уряд вже під час проведення переговорів намагався тримати в полі зору всі події, що відбувалися на Січі. Це мало особливо велике значення, тому що, крім необхідності «утримання» козаків у мирних відносинах з турками і татарами, перед Росією стояло завдання обмеження політичних контактів запорожців із сусідніми державами, зокрема з Кримським ханством. Так, у лютому 1700 р. на Запорожжя з царським жалуванням було відправлено Данила Жедрінського та Степана Фролова. Їм наказувалось: під час перебування на Січі дізнатись, чи немає у запорожців листування та обміну посольствами з татарами¹¹. Крім того, росіяни, які завжди використовували царське жалування для спонукування запорожців до служби, намагались добитися свого і на цей раз. Здавалось, що їх розрахунок був вірним. Взявши гроші, запорожці пообіцяли чесно служити, оберігати від ворога Тавань та Кизикермен і повідомляти про відомі їм події у сусідніх державах¹². Але на це навряд чи можна було розраховувати, бо ще в лютому перекопський каймакан Баїбек прислав на Тавань до воєводи Івана Опухтіна 5 листів, в яких описав козацькі походи на Крим з метою грабежу. Причому каймакан не просто сповіщав воєводу про вчинки запорожців, а й вимагав вжити проти них кардинальних заходів. Він різко запитував Опухтіна: «Ви над ними старші, чи вони над Вами?» Адже тоді, коли турки помирилися з росіянами, січовики нікого не слухали і за-

здавали татарам значних збитків¹³. Повідомлення про розбійницькі дії запорожців продовжували надходити до Москви і в квітні. А на Січ Мазепа посилав накази про розшук і покарання злочинців, наголошуючи на необхідності повернення в Крим усього пограбованого¹⁴.

Такий підхід до запорозько-татарських відносин навряд чи міг сподобатися січовикам. Мир, необхідний Москві та Константинополю для розв'язання своїх внутрішніх та зовнішньополітичних проблем, водночас став приводом до серйозного занепокоєння запорожців своїм майбутнім.

Козаки розуміли, що при виконанні мирних угод тимчасово відпадала необхідність в існуванні низового війська, яке формально перебувало на службі у російського царя і за платню воювало з турками й татарами. Було очевидним, що Москва нарощувала сили, і в перспективі може наступити момент, коли Січ з її демократичними порядками стане на заваді подальшій російській агресії. Крім того, відомо, що боротьба запорожців з Кримом і Туреччиною продовжувалася протягом кількох століть і зупинити її, навіть тимчасово, силою одного договору було неможливо. Тим більше, що на початку XVIII ст. низове козацтво ще не могло забезпечити себе мирною працею, а жалування, яке присилалося від царя і гетьмана, було недостатнім, щоб проіснувати. Тому походи на Крим були необхідні козакам для грабежу, захоплення й продажу полонених.

Не приніс заспокоєння Константинопольський договір і татарам. Здавалося, що мир був конче потрібний ханству після серії походів, здійснених російсько-українськими військами на Крим в останній чверті XVII ст. Але серед татар панувала атмосфера «страху й чекання»¹⁵. Тим більше, що процеси децентралізації в Османській імперії в перспективі вели до відокремлення ханства, а це перед лицем грізної небезпеки з боку Російської держави, де абсолютизм набирив сили, нічого доброго не віщувало. Що ж до Туреччини, під впливом якої набіги на слов'янські землі, работоргівля і грабежі стали одним з основних занять для татар, то вона теспер залишала Крим без будь-якої підтримки.

Таким чином, для запорожців та кримчан довготривале ізольоване співіснування було невідгидним. Тому на початку XVIII ст., незважаючи на заборону, старі вороги ще продовжують здійснювати незначні набіги один на одного, вбивства та грабежі. Але поступово починає брати верх нова тенденція, яка була відчутною, але все ще другорядною у XVII ст., — тенденція розвитку мирних взаємовідносин, об'єднання перед загрозою зі сторони більш сильного зовнішнього ворога.

З точки зору Москви, Запорозька Січ не становила серйозної перешкоди для здійснення зовнішньої політики. Але після закінчення дії мирного договору з Туреччиною вона могла бути ефективно використана для нового наступу на Південь. Тому російський уряд стримано реагував на непокірну поведінку січовиків, прагнучи не допустити виходу їх з-під протекції царя. Характерною в цьому плані була позиція єрусалимського патріарха Досифея, який на початку серпня 1700 р. писав до Петра I, що турки з повагою ставляться до запорожців, і перелічив їх позитивні якості: на війні козаки вдовольняються найнеобхіднішим, завжди готові до бою і не бояться нічого, навіть самої смерті. А ці риси притаманні справжнім воїнам. Знаючи про всі позитивні якості козаків, сусідні держави завжди прагнуть, щоб вони вийшли з підданства Росії. І тому Досифей радив царю бути милостивим до січовиків¹⁶.

Але Москва продовжувала наполегливо й послідовно втілювати в життя свої замисли розширення кордонів держави, раз у раз зачіпаючи інтереси низового війська. Безперечно, це не могло залишати козаків байдужими. Так, вибух невдоволення стався тоді, коли вони дізналися про плани щодо турецьких містечок на Дніпрі. Адже запорожці вважали їх своєю законною здобутою власністю і не розуміли, для чого знищувати те, що було захоплено у кривавій боротьбі з ворогом. Крім того, замість зруйнованих у 1701 р. фортець росіяни почали будувати в урочищі Кам'яний Затон нове місто, що фактично ставило запорожців під контроль Москви. Російський уряд пере-

дбачав, що спорудження цієї фортеці викличе незадоволення серед козаків. Тому генерал Іван Кольцов-Мосальський дістав відповідні інструкції. Він повинен був стежити за поведінкою січовиків, які не хотіли більше терпіти існування на Запорозжжі Новобогородицької та Новосергієвської фортець, споруджених в останній чверті XVII ст.¹⁷

Російський уряд розумів і те, що зведення Кам'яного Затону призведе до обурення не тільки на Січі, а й у Бахчисараї. Тому він не хотів, щоб про побудову нової фортеці дізнались татари. Але утаїти цього не вдалося. Вже в 1701 р. один з ханських посланців Болюбаш на зустрічі з Мазепою говорив, що, перебуваючи на Запорозжжі, він бачив місто, якого не повинно бути. До цього в Криму знали лише про будівництво біля Січі куренів для зберігання хліба та інших припасів, але не припускали, що може бути споруджена велика фортеця¹⁸.

Протест у запорожців викликало не тільки зростання військової присутності росіян на Запорозжжі, а й вимушена участь низового війська у бойових діях у ході Північної війни, що розгорталася, як правило, у віддалених від України регіонах. Крім того, козаки працювали на будівництві Петербурга, використовували їх і на інших роботах. Незвичні природні умови, грубе поводження російських командирів і жорстокі покарання за найменшу провинну призводили до різних проявів невдоволення серед запорожців. Так, у 1701 р. січовики, занепокоєні спорудженням селітряних майданів на Запорозжжі, скаржились на промисловиків гетьману. На початку червня сталася інша подія, що викликала великий резонанс у Константинополі і Москві. Запорозжжі вчинили напад на караван грецьких купців і пограбували його. Проте це не призвело до загострення російсько-турецьких відносин, а, навпаки, стало приводом для призначення Російською державою постійного посла в Туреччині¹⁹. А для того, щоб зберегти мирні відносини з Константинополем, цар вирішив компенсувати грецьким купцям вартість втрачених ними товарів і зробити це за рахунок жалування, яке виділялося запорожцям на 1701 — 1702 рр., і частини грошей з Сибірського приказу та Кодацького перевозу²⁰. Але й після цього конфлікту на кордоні тривали. В листопаді до Мазепи надійшов лист від Девлет-Гірея II з проханням покарати січовиків за напади на турецьких і татарських купців, які возять товари в Україну. Відповідних заходів хан обіцяв вжити і в Криму щодо приїжджих з української сторони²¹.

Але козаки не обмежувалися грабежом і розбоєм. Так, у квітні гетьман повідомляв Петру I, що низове військо почало переговори з кримським ханом і невдовзі в кількості 3 тис. осіб, взявши 4 гармати, вирушило на допомогу Девлет-Гірею II, який ішов походом на ногайців. Характерно, що запорожці вирішили виступити без відома Москви і Батурина. Вони пояснювали це відсутністю часу на очікування царського чи гетьманського указу. Тим більше, що хан пообіцяв дати козакам коней і здобич, захоплену під час походу. Крім того, запорожці підкреслювали, що коли вони підуть воювати з однією частиною татар проти іншої, то цим вчинять добру справу²². Інакше дивився на це російський уряд, роздратований поведінкою січовиків. Проте він не ризикнув вжити рішучих заходів для утримання запорожців у покірності. Не радив цього робити і Мазепа, який боявся виходу козаків з підданства царю²³.

Але таке, досить стримане, ставлення до козаків, котрі знаходились на Запорозжжі, мінюлося на грубе, навіть жорстоке з віддаленням їх від України. Так, початок 1702 р. був позначений дальшим загостренням відносин Січі з Москвою і Батурином. Причиною цього стали події Північної війни, коли частина українських козаків, у тому числі й запорожців, перейшла на сторону Станіслава Лещинського, що викликало жорстокі каральні заходи російського уряду. Це, а також продовження будівництва нової російської фортеці на Запорозжжі спричинили відверто вороже ставлення низового війська до Росії. При цьому козаки надіялись на підтримку кримчан. Так, на початку року сам кошовий отаман говорив мешканцям Полтави, що вони довго на низових землях не втримаються, бо скоро запорожці з татарами

прийдуть громити Кам'яний Затон, а потім візьмуться і за них. А купець Яско розповідав, що в Січі 4 рази збиралась рада, на якій січовики одногласно вирішили спочатку в Кам'яному Затоні «погубити Москву», а потім йти з ордою під Полтаву²⁴. Проте російський уряд не приділяв особливої уваги подібним повідомленням і продовжував вимагати від запорожців повернення всього пограбованого у грецьких купців²⁵. Козаки ж поведились агресивно. Як доносив царю у квітні Мазепа, запорожці погрожували, що за 80 низовиків, ув'язнених у Москві, вони захоплять 8 тис. росіян; а тим, що гетьман не пропускає на Запорожжя хлібних та інших припасів, козаки не особливо турбуються, бо кажуть, що і самі зможуть собі їх дістати. В зв'язку з цим, Мазепа застерігав Петра I від небезпеки соціального вибуху, бо «не добрим духом ті запорожці дихають і не з добрими намірами збираються такими великими купами»²⁶.

Звичайно, січовики не могли протиставити себе Москві та Батурину без допомоги сусідніх держав. Як це траплялось і раніше, низове військо вирішило зробити ставку на татар. Про це свідчить лист Мазепи до боярина Федора Головіна. В ньому гетьман повідомляв, що в Батурин приїжджав посланець сераскера Юсуфа. Під час зустрічі з ним Мазепа спробував дізнатись, для чого Девлет-Гірей II «приголублює» запорожців, і висловив припущення, що татарам, мовляв, подобається, коли козаки чинять шкоду підданам султана. Але посланець заявив, що він не вповноважений відповідати на такі запитання, хоч знає, що на Січі зібралось близько 15 тис. запорожців, які часто відправляють до хана свої посольства, що це викликано прагненням козаків не допустити зведення нового російського міста на Запорожжі, що такі настрої серед низового війська підтримують татари, які вважають: почне Москва будувати одну фортецю за іншою, то й «підсунеться» під саме ханство. Тим більше, що в Криму розуміють — мир триватиме не довго.

Отримавши таку відповідь, Мазепа вирішив дізнатися про все докладніше і відправив у ханство разом з посланцем сераскіра свого розвідника, мешканця Батурина Антона Гречина²⁷. Тим часом, зв'язки Січі з Кримом продовжували розвиватись. Так, у серпні донський козак Петро Турченін розповідав, що чув про постійні контакти запорожців з татарами, про те, що і першим, і другим не подобається будівництво Москвою нового міста на Дніпрі, а в Криму люди «великий страх мають і миру... не вірять»²⁸. Більше того, серед кримських і ногайських татар навіть ходили чутки, що царські війська «йдуть війною на кримський острів»²⁹. Як з'ясувалося пізніше, їх розпускали запорожці.

У вересні низове військо продовжувало тривожити татар своїми посольствами³⁰, а незабаром з'явився новий імпульс для спалаху антимосковських настроїв на Січі. Бачачи себе в «тяжкій біді» внаслідок пограбування грецьких купців, козаки звернулися до Петра I з проханням про пробачення, однак вину з себе перекладали на очаківського бея. Не отримавши прощення, запорожці повідомили хану, що російські війська у великій кількості йдуть на Крим. Як зазначав Ф. Головін у листі до посла в Константинополі П. Толстого, такого наміру у росіян не було, про що знали і кримчани, але татари і запорожці люди «одного звичаю», які заради грабсжу і розбою підбурюють народи Османської імперії і Російської держави. Взагалі Ф. Головін вважав, що всі негаразди на кордоні починаються від низового війська, яке хоче спровокувати війну. Тому він рекомендував П. Толстому зробити все можливе, але переконати турецькі урядові кола в необхідності збереження миру з російською стороною³¹. Посол виконав доручення уряду і на переговорах з представниками Туреччини отримав запевнення в тому, що Порта не вірить донесенням кримського хана і не схильна розпочинати військові дії одразу після виникнення конфліктної ситуації. Турки вважали, що сварки татар із запорожцями краще розв'язувати шляхом листування підданих султана і царя³².

Проте в дійсності все було серйозніше й драматичніше. Туреччина фактично стояла на порозі війни. Це спричинилося активізацією антиросійських

сил в імперії. Так, з вересня 1702 по січень 1703 рр. турецьким візирем був Мустафа-паша Далтабан, який представляв агресивну частину правлячої верхівки Османської імперії і готував турецьку армію для походу на Росію. Він міг повністю розраховувати на підтримку Бахчисарая, бо в той час кримський хан відправив до Мустафи II велике посольство з пропозицією розпочати боротьбу з Москвою. Своє звернення Девлет-Гірей II підкріпив листуванням зі шведами, поляками та запорожцями³³. Заява кримського хана про готовність низового війська до спільного виступу проти Москви не була голосливою і підтверджувалася даними, які надходили з Батурина. Так, у вересні козак Василій Зелений та отець Антонін Мокієвський повідомили Мазепі, що запорожці миряться з Кримом і хочуть воювати з росіянами. При цьому січовики збиралися використати досвід минулих війн. Для цього до хана було відправлено козака Супруна Стеблевського, а кримчани знайшли такого ж старого татарина. Плануючи розпочати війну з Російською державою, татари розраховували через січовиків залучити до неї всю Україну. Вони говорили: якщо запорожці не хочуть, то можуть не йти з ними, але мусять дати січові знаки; а крім того, пропонували обмінюватись інформацією про наміри Москви і Константинополя. Проте, козаки не бажали залишатись пасивними спостерігачами і пропонували негайно йти на Кам'яний Затон, а потім і далі, не відкладаючи походу до зими, коли замерзнуть ріки, бо до того часу будуть зміцнені укріплення фортеці, збільшиться залога, і захопити її буде дуже важко. При цьому частина запорожців виступила навіть за прийняття підданства турецького султана³⁴.

У своєму рішенні про допомогу татарам низове військо було майже одностайним. Так, у жовтні ватажні люди, які приїхали із Запорожжя в Переволочну, розповіли «дозорцю» Семену Безкровному, що на Січ прибуло троє старих татар. Вони просили січовиків спустити до Тавані човни для переправи чотирьохтисячної орди, що направлялась у Білгород. Запорожці зібрали козацьку раду, яка прийняла рішення про відправку суден і кількох десятків січовиків на допомогу татарам. Тільки один із запорожців — Тиміш з брюховецького куреня був проти. Він заявив, що не личить козакам йти в похід на своїх батьків, матерів, братів і сестер. Січовики вислухали Тимоша, але подумали, що він п'яний, і не надали значення його словам. Але коли й наступного дня він почав говорити те ж саме, запорожці повідбивали йому руки й ноги³⁵.

Стривожений агресивними намірами татар, Мазепа рекомендував російському уряду бути насторожі, акцентуючи увагу на тому, що султан призначив нового візира, який, користуючись сприятливим моментом, може розпочати ворожі дії проти Російської держави. Адже саме тепер хан настійливо домагається початку війни³⁶. Войовничі настрої панували не тільки серед татар, а й на Січі. Запорожці на чолі з кошовим отаманом звернулися до Петра I і заявили рішучий протест у зв'язку з побудовою Кам'яного Затону³⁷.

Ситуація, яка й так була досить загрозливою, у грудні загострилася до краю. Так, на початку місяця граф Федір Апраксін повідомляв царю, що кримський хан домовився з Білгородською ордою і Запорозькою Січчю про спільний похід на українські та російські міста, як тільки замерзнуть ріки. При цьому граф просив прислати у Воронеж зброю та боєприпаси³⁸. Донесення Апраксіна підтверджується даними австрійського дипломата О. Плеєра, який писав імператору, що до Петра I прибув кур'єр з таємними відомостями від воєводи Кам'яного Затону князя І. Кольцова-Мосальського. Воєвода переконував царя в необхідності вжити заходів для відбиття нападу об'єднаних татарсько-запорозьких сил, яким, напевно, буде допомагати білгородська орда³⁹. Петро I, занепокоєний зростанням загрози війни з Туреччиною, а також настроями січовиків, вирішив змінити своє ставлення до факту пограбування запорожцями грецьких купців і, керуючись порадою Мазепи, наказав «пробачити» козакам їх провини і виділити кошти на повторне жалування за 1701 — 1702 рр.⁴⁰

Проте стрімкий розвиток подій, що, на перший погляд, свідчив про невідворотність війни, був перерваний зміною планів турецького уряду, який вирішив скинути з ханського трону занадто агресивного Девлет-Гірея II. Але це не поставило крапку в кризовій ситуації кінця 1702 — початку 1703 рр. Татари були надзвичайно стривожені воєнною загрозою з боку Росії і вирішили виступити проти неї без згоди Константинополя. Їх підтримав великий візир, який мав намір виступити з турецькою армією на з'єднання з повсталими татарами і здійснити великий похід на Азов та Київ, щоб примусити Петра I знищити азовський флот та фортецю в Кам'яному Затоні і встановити російсько-турецький кордон. Але його задум невдовзі було розкрито, і плани походу на Російську державу провалились⁴¹. Причиною цього стало те, що в Константинополі взяли верх прибічники мирних стосунків з Москвою. Можливо, зіграла свою роль і діяльність П. Толстого, який переконував турків, що нова російська фортеця необхідна тільки для утримання в покірності запорозьких козаків, оскільки після покарання винних у пограбуванні грецьких купців татари почали привертати низовиків до себе і настроювати їх проти царя⁴². Певною мірою на позицію султана мали вплив донесення турецьких посланців, які їздили в Крим і на Запорожжя з метою з'ясування обсягу небезпеки від Кам'яного Затону. Так, до хана з секретною місією їздив перший мір-ахур султанського двору ага Кіблелі-заде. Побачивши нове російське місто, він розповів про нього своєму родичу — візиру Хусейну. А той, щоб відвернути небезпеку війни, порадив доповісти султану, що всі донесення Девлет-Гірея II неправдиві, і ніякої загрози для Криму з боку Москви не існує⁴³. В іншому варіанті опису цієї події розповідається, що турецький посланець отримав від росіян хабаря і доповів падишаху, що нова фортеця — це не що інше, як рибальський кіш⁴⁴.

Незважаючи на провал антиросійських задумів у кінці 1702 р., запорожці не полишали своїх планів об'єднання з татарами. Вони відправляли до Криму посланців, які мали переконувати татарів тому, що кінцева мета росіян на півдні — завоювання ханства, і пропонувати союз на наступний рік⁴⁵. Кримчани не відмовлялися підтримати запорожців, бо вони також були готові до боротьби. Про це свідчить повідомлення, що надійшло на початку 1703 р. в Батурин. У ньому зазначалося, що Константинополь призначив у Крим нового хана замість того, який весь час добивався війни з Росією. Однак татари не хочуть коритися йому і між собою присягнули, що указів з Туреччини слухати не будуть, а все одно підуть воювати⁴⁶. Кримчани говорили, що «хоча і буде у нас новий хан, але ми того не боїмося, а на що намірилися і з запорожцями постановили, і присягами укріпили, те будемо завершувати»⁴⁷.

Тривожні відомості про антиросійські настрої січовиків надходили і від Мазепи. Так, у листі до Ф. Головіна гетьман писав про поведінку кошового отамана, який у козацьких радах і приватних розмовах стверджував, що, незважаючи на царське жалування, яке незабаром надішлють на Січ, війна все одно буде. Мазепа зазначав, що всі на Україні, як посполиті, так і козаки, хочуть розправитися із старшиною та орендарями. Крім того, запорожці впевнені у стабільності своїх відносин з татарами. Січовики вважали, що й після призначення в Крим нового хана все залишиться по-старому, бо козаки будуть дотримуватися того, що постановили і на чому присягнули, а татари примусять хана втілювати в життя волю всього народу і йти «Москву воювати»⁴⁸. Про останні події в Криму гетьману розповіли два татарина, які приїжджали в Батурин, щоб дізнатися, які наміри має український гетьман, і чи не захоче він з усіма полками підтримати спільний запорозько-татарський виступ. Як з'ясувалось у ході розмови, підтримку всієї Лівобережної Гетьманщини обіцяли хану запорожці. Вони ж говорили: якщо гетьман і старшина не захочуть їм допомагати, то козаки оберуть собі інших керівників⁴⁹. Мазепа наказав затримати цих двох татар і не відпускати. Наступна згадка про них відноситься до лютого 1704 р., коли гетьман, відповідаючи на лист Ф. Головіна, зазначав, що полонених не треба

відавати в Крим, бо вони можуть бути використані на доказ недотримання ханом умов мирного договору Росії з Туреччиною⁵⁰.

Таким чином, Москва та Батурин мали підстави сумніватись у миролюбних намірах нового хана. В зв'язку з цим Мазепа рекомендував П. Толстому довідатись, чи наказала Porta Селім-Гірею I розірвати дружбу із Запорозською Січчю, чи ні. Якщо наказала, то гетьман вважав за необхідне привести січовиків до покірності⁵¹. Як вдалося дізнатись, хан стримано ставився до пропозицій запорожців щодо спільного походу на росіян. Про це розповідав у Малоросійському приказі татарин Акбари Шайтереків. Він зазначав, що, перебуваючи в Криму, бачив, як до хана двічі приїжджали отамани з Січі і підмовляли татар йти в похід на Україну. Але Селім-Гірей I відмовив їм, бо у козаків не було листів ні від Мазепи, ні від полковників, а словам запорожців, які обіцяли підтримку всієї України, хан не повірив. Але досить помірковане ставлення до січовиків не завадило Селім-Гірею I віддати розпорядження — коней і зброю підготувати до походу. Крім того, хан відправив до султана посланця із запитанням: чи не накаже він татарам підтримати виступ низового війська проти Москви. Сам же А. Шайтереків висловив сумнів щодо здійснення походу, бо «кримчани запорожцям ніколи не вірять», а якби від городових козаків хтось приїхав до татар, то вони погодились би йти в похід під прикордонні міста⁵².

У Москві було відомо про стосунки низового війська з Кримським ханством, тому російська дипломатія докладала чимало зусиль, щоб не допустити збройного конфлікту з Туреччиною. А ситуація була дійсно складною. Так, з повідомлень П. Толстого у січні — лютому 1703 р. можна зробити висновок, що запорожці хотіли вийти з підданства російському царю. Але Константинополь не був схильний до задоволення прохання козаків прийняти їх під свою протекцію⁵³. Проте, очевидно, проблема не була вирішена до кінця, бо вже в лютому Толстой знову переконував турецьких міністрів у тому, що не слід приймати Запорозьку Січ у підданство. На цей раз посол аргументував свої слова тим, що чисельність низового війська незначна, і люди вони нікчемні, а мир з Російською державою буде порушено. Кінець кінцем старання Толстого увінчались успіхом, і він отримав через перекладача Олександра Маврокордато офіційну відповідь Порти: султан відмовив запорожцям у підданстві і заборонив татарам їх захищати⁵⁴. Але залишалася ще одна не розв'язана до кінця проблема. Російським урядом не були виділені гроші грецьким купцям, які постраждали від запорожців. У зв'язку з цим Толстой, звертаючись до Москви, наполягав на негайному відправленні в Константинополь необхідних коштів, інакше турки могли взяти під сумнів його обіцянки про повне відшкодування потерпілій стороні всього втраченого⁵⁵.

Таким чином, Толстому доводилося постійно займатись улагодженням конфліктів, що виникали на кордоні між Запорозською Січчю і Кримським ханством, а Москва надсилала йому розпорядження й інструкції, як діяти в тій чи іншій ситуації. В сьомому розділі однієї з таких інструкцій послу рекомендувалось запропонувати туркам встановити поштовий зв'язок між Константинополем і Києвом, щоб російський і турецький уряди могли швидко вирішувати непорозуміння, які часто виникали через різних «своєвільних людей», головним чином татар і запорожців⁵⁶.

А для того, щоб не дати політичним відносинам Запорозької Січі з Кримом розростись до небезпечних масштабів, Москва постійно тримала їх під контролем, залучаючи до цього навіть донських козаків. Так, у грамоті, датованій початком березня, Петро I наказував донцям бути насторожі і стежити за настроями на Запорозжі та в ханстві. З метою проведення розвідувальної діяльності донським козакам рекомендувалось тримати біля запорожських і татарських осель невелике число своїх людей⁵⁷.

Основним джерелом інформації залишався Батурин. Тому до Мазепи було відправлено царського гінця Курбатова з наказом дізнатись, як привести запорожців до покірності. На зустрічах з посланцем гетьман виклав свою точку зору на проблему. Зокрема, він вважав, що необхідно тримати напо-

готові 2 — 3 полки на випадок об'єднання низового війська з татарами. А посилати царське жалування запорожцям можна тільки тоді, коли вони виявлять ознаки вірності царю. Застосовувати зброю проти січовиків гетьман не рекомендував, бо для боротьби з ними буде необхідно залучити значні військові сили. Крім того, до козаків може прийти допомога з Криму. І все це призведе до повторної спроби запорожців відійти під протекцію турецького султана⁵⁸.

Прийнявши до уваги рекомендації Мазепи, росіяни вирішили подіяти на запорожців грошима та подарунками і дізнатись, чи немає у них антимосковських планів. З цією метою на початку травня на Січ з царським жалуванням приїхали стольник Федір Протасєв та піддячий Андрій Павлов. Царські посланці були зустрінуті дуже урочисто. Вони отримали запевнення від козаків, що низове військо служить царю чесно, татарам не присягало, а якщо хто і їздив у Крим, то лише з розвідувальною метою. Але поклястися у вірності царю козаки не поспішали, обіцяючи зробити це лише після того, як буде роздане жалування. Вимога січовиків була негайно виконана. Отримавши гроші, запорожці заявили, що вони бажать Росії всякого добра, але присягати поки що не будуть, бо це питання має обговорюватися на раді, де все й вирішиться. Ще через день кошовий з курінними отаманами запросили царських посланців у курінь, де сказали, що запорожці не хочуть присягати Петру I, бо їм чиняться утиски від російських фортець. Між іншим, козаки нагадали, що коли зводилось Новобогородицьке місто, їм оголосили про розташування там тимчасового складу продовольства та боєприпасів на період ведення бойових дій. А оскільки війна закінчилась, то низове військо вимагає зруйнування всіх новозбудованих російських укріплень. І тільки після цього воно зможе присягнути на вірність царю. Аналогічні рішення прийняла козацька рада, що відбулася наступного дня. Причому, найнегативнішу реакцію у січовиків викликало зведення Кам'яного Затону⁵⁹.

Безперечно, основною перешкодою для принесення присяги на вірність царю було зростання російської військової присутності на Запорозжжі. В такій ситуації козаки бачили вихід у союзі з татарами. Так, у листі до Петра I вони зазначали, що переписувалися з кримським ханом для того, щоб знайти у нього захист від князя І. Кольцова-Мосальського, який у 1702 р. був воєводою на будівництві Кам'яного Затону і говорив, що цар наказав стратити козацьких посланців, які в той час знаходились у Москві, а його самого прислав для розорення Січі⁶⁰. Мазепа, який займав відверто проросійські позиції, був сильно роздратований поведінкою низового війська і в листі до Ф. Головіна запропонував знищити Січ — «прокляте гніздо запорожців»⁶¹.

Отже, вже в 1703 р. була прямо висловлена ідея знищення Запорозької Січі. І якщо ми не впевнені, що запорожці не приписали воєводі Кам'яного Затону висловлювання про його прихід з військом для розорення Січі, то слова гетьмана підтверджуються документами.

До червня відноситься остання звістка про політичні стосунки Січі з Кримом у другій половині 1703 — на початку 1704 рр. Від Петра I до Мазепи було відправлено повідомлення про лист і солдата, який прибув від воєводи Данила Шеншина. Цей солдат розповів, що він чув на Січі, як козаки висловлювали бажання з'єднатися з ордою і виступити в похід проти гетьмана⁶². Але й без підтримки татар запорожці провели кілька антиросійських акцій. Так, у кінці весни — на початку літа 1703 р. вони зруйнували кілька селітряних майданів на Самарі та погрозували нападом на Новобогородицьку фортецю. Новий сильний вибух невдоволення на Січі стався після повернення з північного театру бойових дій частини запорожців, які розповіли про все, що їм довелося витерпіти на війні. Але Москва не хотіла допустити небажаного для неї розвитку подій і вирішила подіяти добром. З цією метою цар послав на Січ грамоти з повідомленням про відправку жалування, надання низовому війську самарської землі, яку перед цим він збирався відібрати, і заборону воєводі Кам'яного Затону чинити козакам образи і розорення⁶³. Ці заходи викликали деяке заспокоєння серед запо-

рождів, але тимчасове затишшя було загрозливим. Уже в січні 1704 р. Мазепа писав Петру I: «Я не тільки в Січі Запорозькій, у полках городових і охотницьких, а й у найближчих до мене людях не знаходжу ні відвертої вірності, ні сердечного бажання бути в підданстві у Вашої Царської Величності, я точно це бачу і знаю». Тому, зауважував гетьман, він мусить правити добром і ласкою, не застосовуючи жорстокості і покарань⁶⁴.

Занепокоєння зростанням російської військової присутності на Запорожжі проявлялося не тільки в Січі і Бахчисарай, а й у Константинополі. А Москва вперто продовжувала наполягати на тому, що всі новозбудовані укріплення необхідні для утримання в покірності запорозьких козаків. Так, на початку року П. Толстой зустрічався з турецькими міністрами, зокрема з румельським Асан-пашею. Під час однієї з розмов, посол згадав про пограбування низовиками грецьких купців, які їхали через Запорожжя. При цьому він підкреслив, що напад було здійснено по намові кримських татар⁶⁵. А відносно Кам'яного Затону зауважив, що це не настільки міцна фортеця, щоб являти собою загрозу для Туреччини. Намагаючись довести свої слова, Толстой показав туркам креслення фортеці. Подивившись на нього, Асан-паша запитав, для чого в Кам'яному Затоні розміщено 120 гармат і навіщо його так сильно укріплювати, й показав своє креслення, на якому було вказано, що фортеця кам'яна, оточена земляними валами і має значні розміри. Толстой, який не чекав такого повороту справи, спробував пояснити туркам, що запорожців дуже багато, і вони добре вміють брати міста. Крім того, Кам'яний Затон необхідний для того, щоб перешкодити запорожцям прийти до згоди з татарами, бо ці два народи схильні до заколотів і хочуть війни. Проте паша, який прекрасно розумів хиткість аргументації російського посла, зауважив, що Порта точно знає про антитатарське призначення фортеці, яке не має нічого спільного з тиском Москви на Січ⁶⁶.

Таким чином, спроба Толстого довести, що Кам'яний Затон потрібний для контролю за політичними відносинами Січі і Бахчисарая, зазнала невдачі. Турки знали, для чого побудована нова російська фортеця, але були змушені утримуватись від антиросійських дій. Вони виходили з внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації в імперії, що не дозволяла загострювати стосунки з Москвою. Тому Туреччина зайняла оборонну позицію, а росіяни активно продовжували нарощувати свою військову присутність на Запорожжі. Агресивна діяльність Москви не пройшла повз увагу кримського хана Селім-Гірея I, і він послав донесення в Порту⁶⁷.

Після тимчасової перерви Запорозька Січ і Кримське ханство відновили політичні зв'язки. Так, в середині березня один з розвідників лівобережного гетьмана доносив, що перекопський каймакан через своїх довірених осіб передав лист кошовому отаману Костянтину Гордієнку. Каймакан цікавився, чи живуть росіяни із запорожцями в мирі, повідомив про прибуття до Криму турецьких військ і запропонував обмінюватись інформацією про політичні події, жити по-братерськи. При цьому він підкреслив, що в Криму ходять розмови про скорий початок війни з Росією⁶⁸. Отже, татари вирішили відновити контакти із запорожцями, щоб заручитись їх підтримкою у майбутній боротьбі з Москвою.

Точно невідомо, як відреагували козаки на пропозицію кримчан, але, напевно, їх відповідь була позитивною, бо царський уряд знову почало турбувати питання можливого переходу Запорозької Січі під протекцію турецького султана. Причини для тривоги були серйозними. Адже втрата Запорожжя була б сильним ударом по російських планах розширення агресії у південному напрямку. По-перше, це означало втрату великої території, на якій вже існували російські фортеці, і новий наступ довелося б розпочинати з території Лівобережної Гетьманщини. По-друге, запорожці, особливо в союзі з татарами, все ще становили значну військову силу, яку краще було використати в своїх цілях, ніж боротися з нею. По-третє, втратою однієї з автономних територій було б завдано сильного удару по престижу Російської держави як на міжнародній арені, так і в Україні. Тому на нову спробу запорожців перейти під владу Туреччини негайно відреагувало

російське посольство у Константинополі. Незабаром йому вдалося добитись вагомих результатів у вирішенні цього питання. Так, уже в квітні 1704 р. Толстой доповідав у Москву, що йому на словах повідомили про рішення Порту не приймати запорожців у підданство. Посол розраховував найближчим часом отримати письмове підтвердження цієї заяви. Настрої в Константинополі змінилися не на користь запорожців, і Толстой міг стверджувати, що треба докласти ще совсім трохи зусиль, щоб повністю загасити полум'я війни, яке почало розгоратися⁶⁹.

Розглядаючи питання співробітництва Запорозької Січі і Кримського ханства, ми не можемо не сказати про постійні прикордонні конфлікти, що мали місце в їх відносинах. Щоб зрозуміти причини такої невідповідності, необхідно розрізнити позиції Січі і окремих козацьких загонів, які не бажали коритися кошовим отаманам та запорозькій старшині. Так, у квітні — червні 1704 р. до Криму їздив гетьманський посланець Іван Биховець. Під час зустрічі з Селім-Гіреєм I він сказав, що коней, які були викрадені козаками під Перекопом, ще не знайдено, бо їх слід губитися на Правобережжі. Але пошуки і коней, і винних у їх викраденні тривають. Мазепа повсюди розіслав листи з наказом про негайний арешт злочинців. Та й кошовий відправив загін на пошуки коней. Татари, які приїхали з Биховцем, засвідчили, що на Січі розбійників також не милують, а карають на смерть⁷⁰. Отже, січовики й самі вживали заходів, щоб викоринити розбійництво на Запорозжжі.

Необхідно враховувати і той факт, що грабежі часто неправомірно приписувались запорожцям. Так, Іван Биховець у травні, під час розмови з перекладачем Асламом, зумів довести, що напад на купців у Чорній Долині здійснили кубанці та ногайці, які хотіли перекласти вину на донців та запорожців⁷¹. А в червні до Селім-Гірея I приїхав посланець від калмиків. Він запитував у хана, для чого кримські татари грабують їхні улуси, беруть ясир, а потім звинувачують у нападах донських і запорозьких козаків⁷².

Часті конфлікти запорожців з татарами негативно впливали на розвиток політичних відносин між Москвою і Константинополем. Тому російському уряду доводилося постійно докладати зусилля, щоб зберегти мирні стосунки між Туреччиною і Росією. Так, на початку травня Толстой зустрічався з О. Маврокордато, який пред'явив претензії у зв'язку зі скаргами на запорожців, що постійно надходили з Криму, і зауважив, що незабаром у Порті буде складено реєстр шкоди, завданої татарам козаками. Толстой не погодився з Маврокордато і зауважив, що запорожців не настільки багато, щоб вони могли зробити значні збитки, а до того ж, і вони терплять від татар постійні образи. Та й взагалі, ця проблема безконечно обговорюється, але від слів немає ніякої користі. Маврокордато, побачивши, що його заява не справила належного враження на посла, розповів про надзвичайно обурливий, на його погляд, факт запорозької сваволі: козаки, перебуваючи під виглядом заняття своїми промыслами біля Криму, підговорили і забрали з собою понад 2 тис. невільників. У відповідь Толстой висловив своє здивування, що такі дії козаків є образою для татар, адже всякий невільник просить Бога, щоб той допоміг йому вирватись з полону. Тому про це навіть соромно говорити, а не те що складати реєстр⁷³.

Низове козацтво займалося розбійництвом не тільки щодо кримчан. Так, влітку 1704 р. воно хотіло здійснити похід на російські фортеці і прикордонні міста. Проте цей задум не було втілено в життя через протидію старшини. Взагалі протиріччя серед козаків були досить відчутними і могли перерости у протистояння на Січі. Так, на початку липня переволочинський «дозорець» Роман Селезневич писав Мазепі, що запорозька «голота» хотіла отаманів та стариків бити полінами за те, що «вони розбагатіли і сидять, а прості люди бідують»⁷⁴.

У той же час стосунки між Російською державою і Туреччиною залишались напруженими. Це підтверджується донесеннями ерусалимського патріарха Досифея, який повідомляв у Москву, що Константинополь готується до війни. Зокрема, турки хотіли на противагу місту, яке було зве-

дено росіянами на Запорозжжі, побудувати свою фортецю біля Очакова, щоб козацькі човни не могли пропливати в Чорне море⁷⁵. Москва була серйозно стурбована таким розвитком подій. Якщо влітку 1704 р. Толстой за наказами російського уряду переконував турків, що Кам'яний Затон необхідний для утримання запорожців у покірності, то вже на початку грудня він одержував зовсім інші інструкції. Так, йому рекомендувалось у тому випадку, якщо Ахмед III не буде піддаватись ні на які умовляння, заявити, що цар вирішив вивести з фортеці залого, вивезти гармати та боєприпаси, а її саму зруйнувати. Все це мало робитися для того, щоб створити видимість спрямування Росією своїх зусиль на процвітання між нею і Туреччиною «дружби й любові»⁷⁶. Крім цього, Толстой старався переконати турецький уряд у тому, що прикордонні конфлікти виникають з вини не тільки запорожців, а й татар. З цією метою у вересні він їздив до візира з повідомленням, що до російського посольства прислано козака, який був у полоні в кримчан. Це було представлено як доказ того, що татари не дотримуються умов мирних угод, підписаних у Константинополі⁷⁷.

З початку XVIII ст. до проблем, що виникали на кордоні між Запорозською Січчю і Кримським ханством і штовхали запорожців до союзу з татарами, додалася ще одна — проблема розмежування володінь Російської держави і Туреччини. На її вирішенні шляхом призначення змішаної комісії для уточнення кордону турецький уряд почав наполягати з грудня 1702 р., коли великим візиром став Мехмет-Рамі. Як виявилось пізніше, Туреччина хотіла приєднати до себе нейтральну територію між Очаковом та Запорозською Січчю, встановлену згідно з Константинопольським договором 1700 р. Тому питання про розмежування стало основним предметом переговорів Толстого з Маврокордато в першій половині 1703 р. Але його вирішення затягувалось. Для прискорення справи до Москви було відправлено турецького посланця Мустафу-агу Новалі⁷⁸.

Розмежування відповідало інтересам як Російської держави, так і Туреччини, які намірились остаточно визначити межі своїх володінь. Але, з однієї сторони, це «уточнення» кордонів було непотрібне запорожцям, які виступали проти будь-якого обмеження своїх вольностей, а з іншої, — воно не могло подобатись і татарам. Кримчани справедливо вважали, що слідом за точним визначенням кордону Москва робитиме спроби перенести його на Південь. Що ж до російського уряду, то він розумів, що проведення розмежування на місцевості викличе опір з боку запорожців і татар. Тому ще в червні 1703 р. Петро I у посланні до Мазепи підкреслював, що у випадку, коли турки наполягатимуть на проведенні розмежування, необхідно все чинити у відповідності із статтями мирного договору. Але до комісарів, які будуть визначати лінію кордону, не можна допускати татар, бо вони, погодившись із запорожцями, всілякими способами намагаються спровокувати війну між Росією і Туреччиною⁷⁹.

Незважаючи на зусилля Москви і Константинополя, проблему розмежування не вдалося розв'язати влітку 1703 р. Пізніше російський посол на переговорах з турками підкреслював, що це пов'язано з присутністю на кордоні великої кількості турецько-татарських військ⁸⁰. Не мали успіху спроби провести кордон і в 1704 р. На цей раз у всьому звинувачували запорожців. Так, у листопаді, на зустрічі з Толстим великий візир заявив, що, згідно з повідомленням сілістрійського паші Юсуфа, представники Москви і Константинополя, приїхавши на кордон, нічого не встигли зробити, а зв'язане це з тим, що росіяни дізнались про можливий напад запорожців і сповістили про це турецького комісара. Посланці змушені були роз'їхатись⁸¹. Однак Мазепа це твердження паші повністю заперечив⁸². Як розвивалися ці події насправді — невідомо. До питання про зрив спроби розмежування турецький візир повернувся в лютому 1705 р. Тепер він говорив, що кордон не було проведено, бо представники обох країн не могли переправитись через Дніпро. Пропозицію росіян послати по човни в прикордонні міста турки відхилили, заявивши, що вирішили взяти судна в Очакові. Проте з Очакова човнів теж не дочекались. Тоді турецький комісар сказав, що затримка з пе-

реправою — справа рук кримського хана, який не бажав проведення розмежування і, нібито, намовив запорожців сховати свої човни⁸³.

Таким чином, виходило, що й цього року вина за невдачу проведення кордону лягала на Січ та Бахчисарай. Все це починало викликати роздратування в Константинополі, тим більше, що в кінці 1704 р. в Туреччину повернувся Мустафа-ага Новалі, якому нічого не вдалося зробити для того, щоб справа хоч трохи просунулась вперед. А це призвело до гострого дипломатичного конфлікту, який проявився в тому, що в квітні 1705 р. на кілька днів було заарештовано увесь склад російського посольства⁸⁴.

Стривожений таким поворотом подій, російський уряд знову відправив на кордон своїх представників. Їх очолював думний дяк О. Українцев. Про свій приїзд комісари одразу повідомили Січ⁸⁵. Отримавши листа від Українцева, запорожці зібрали раду, після чого відправили представникам російського уряду відповідь з вимогою описати «способи й ознаки», за якими має проводитись розмежування. Водночас вони підкреслювали, що взагалі на Запорозжжі ніколи ніяких кордонів аж до самого моря не було⁸⁶. Різно негативно поставились запорожці і до можливості поділу між двома державами Дніпра, на якому вони здавна займались промислами без будь-яких обмежень⁸⁷.

Москва та Батурин одразу відреагували на претензії, пред'явлені низовим військом. Так, у червні до козаків було послано царську грамоту і лист від гетьмана з відповідями на їх скарги і умовляннями не чинити перешкод проведенню кордону⁸⁸. Увага до подій на Запорозжжі посилилась і в Криму. Мазепа, який тримав росіян у курсі справи, в листі до князя Олександра Меншикова зазначав, що, з одного боку, запорожці заважають проводити «комісіальну справу», а з іншого, — войовничі настрої запанували серед кримчан. Зважаючи на ситуацію, гетьман уважно стежив за поведінкою козаків і татар, побоюючись, що вони можуть об'єднатися для спільного виступу проти Росії, тим більше, що біля Дніпра вже стояли війська сілістрійського сераскера Юсуфа⁸⁹. Невдовзі Мазепа отримав інформацію з Криму про підготовку нападу на українські та російські міста⁹⁰. В зв'язку з цим він передав Меншикову прохання Українцева про відправку на Січ царської грамоти, якою заборонялося заважати розмежуванню. Сам Мазепа не хотів писати до запорожців листа, знаючи, що вони на нього не зважатимуть. Гетьман мав підстави для цього, бо спроба вплинути на козаків з його боку вже була, однак не дала бажаного результату, а кошовий отаман Гордієнко навіть побив гетьманського посланця мало не до смерті⁹¹.

Антиросійські дії запорожців перегукувалися з настроями в Криму. Так, у липні Роман Селезневич доносить Мазепі, що в Переволочній з'явився виходець з ханства. Останній розповів, що під час служби в свого володаря підслухав розмову, в якій йшлося про наказ, присланий до хана від Ахмеда III. Згідно з цим наказом, Газі-Гірей III мусив готувати орду до війни. Планувався великий похід, в який повинні були виступити всі татари, починаючи з п'ятнадцятирічних підлітків. А після з'єднання із запорожцями вони мали йти під українські міста. Втікач розповів, що чув про лист від січовиків, в якому ті обіцяли підтримати татарський виступ, а також про те, що в Криму нагромаджуються військові припаси і готується до війни турецький флот⁹².

Загроза війни стрімко наростала, та, незважаючи на це, вже в кінці липня — на початку серпня, згідно з повідомленням Толстого, з Константинополя до кримського хана було послано указ, щоб «татари жили сумирно і не чинили агресивних дій по відношенню до російської сторони». Проте кримчани і не думали заспокоюватись, ходили чутки, що вони мирно з козаками не живуть. У зв'язку з цим Толстой просив Мазепу періодично повідомляти йому про розвиток стосунків Січі і Бахчисарая, бо він не знав, як йому сприймати скарги на запорожців, що надходили від татар до Порту⁹³. Але претензії були взаємними. Так, невдовзі російська сторона передала туркам реєстр з переліком усіх шкод від татар і поставила вимогу про відшкодування збитків. Навряд чи Москва розраховувала на позитивну

відповідь Константинополя, але вона робила все можливе, щоб довести свою схильність до миру. Турки також не залишались у боргу, і на зустрічі з послом візир заявив, що татари нічого не будуть повертати, бо козаки постійно беруть у полон і вбивають їх людей, виганяють коней та худобу, займаються крадіжками. Коли ж кримчани щось візьмуть, то, згідно з указами Порти, мусять усе віддавати⁹⁴.

Не маючи підтримки з боку Константинополя, кримські татари були змушені утримуватись від антиросійських дій. А запорожці, залишені без союзників, не наважувались чинити щось проти Москви. І вже в кінці липня, згідно з повідомленням Українцеву, вони «стихли»⁹⁵. Крім того, як писав Мазепа Меншикову, козаки були непостійними в своїх намірах. Так, одного разу посланці з Січі говорили йому: «Не вір, пане гетьмане, нікому в нас не раді, хоч що і говорять, то не завжди так стається. І тепер з того нічого не буде, бо мало не все військо — одні по сіль, а другі на рибні промисли — розійшлось»⁹⁶.

І все ж Мазепа був серйозно стривожений можливістю рішучого опору розмежуванню з боку низового війська. Він говорив Українцеву, що на низу Дніпра, Буга, Великого і Малого Інгулів місцеві жителі постійно добувають сіль, ловлять рибу і везуть продавати в українські міста та Очаків. А коли ці території відійдуть до Туреччини, то «в народі буде нарікання, а найгірше до верховної влади поставляться запорожці»⁹⁷. Тому російський уряд, враховуючи всю складність становища, вирішив діяти обережно. Так, зокрема, Українцеву наказувалось, щоб у випадку опору розмежуванню з боку січовиків лінію кордону визначати письмово, і тільки після приведення низового війська до покірності встановити межові знаки⁹⁸.

Всі протиріччя та незгоди, що виникали на кордоні через запорожців і татар, тільки затягували вирішення проблеми, але не могли вплинути на кінцевий результат. І вже в жовтні 1705 р. було підписано російсько-турецьку угоду про розмежування. Кордон було проведено по Дикому полю, що, безперечно, зачіпало інтереси низового війська. Проте в угоді спеціальною статею було визначено, що козаки можуть вільно займатися промислами на Дніпрі аж до самого гирла річки.

Таким чином, у період проведення розмежування політичні зв'язки запорожців з татарами не припинялись і, можливо, між ними була домовленість щодо опору встановленню кордону. Але ні Січ, ні Бахчисарай вже не могли протиставити себе Російській державі без підтримки Туреччини.

Після проведення кордону запорожці продовжували чинити опір усім, хто зазіхав на їх вольності. Так, на початку 1706 р. вони всіляко шкодили росіянам та українцям, які, оселившись на Запорожжі, займались промислами. Мазепа, вважаючи, що запорожці роблять це не без чиеїсь підказки, вирішив довідатись, хто з України чи з сусідніх держав підмовляє їх проти царської та гетьманської влади. З цією метою він послав на Січ 2 листи, в яких висловив свою підозру. Козаки відповіли гетьману, що на даний час вони ні з ким не мають політичних стосунків. Ця відповідь не влаштувала Мазепу, але оскільки його підозри нічим не підтвердились, він вирішив, що запорожці і самі не знають про таємні задуми і вчинки «проклятого кошового» Гордієнка, якого він вважав ініціатором антиурядових виступів⁹⁹.

До нового загострення ситуації спричинились самі росіяни. Так, восени, згідно з наказом Петра I, з Січі на військову службу вирушив загін запорожців. Але невдовзі козаки повернулися назад, бо їм не дали жалування на похід і погрожували вигнати з міст за пограбування місцевого населення. Як доносив у середині листопада Мазепа боярину Ф. Головіну, збуджені, готові до бунту козаки, прибувши на Січ, зібрали раду, на якій частина січовиків висловились за відправку до Газі-Гірея III своїх посланців з проханням про допомогу, інші — були проти цього. Суперечки між козаками призвели до справжньої бійки. Намагаючись тримати ситуацію під контролем, гетьман наказав переволочинському «дозорцю» відправити до Січі надійних людей. Він хотів довідатись, чи виконали запорожці свій «злий» намір, чи ні. Про всяк випадок Мазепа збирався виступити з полками до

Гадяча, щоб примусити козаків відмовитись від планів об'єднання з татарами. Проте вже в грудні заворушення на Січі поступово припинились¹⁰⁰.

Але неспокійно було в Криму. Протягом 1706 р. кримський хан неодноразово звертався до султана з проханням зруйнувати Кам'яний Затон¹⁰¹, що по суті означало б початок війни Туреччини з Росією. А в Константинополі було розглянуто ряд справ, пов'язаних з пограбуваннями татар козаками, відгоном худоби та крадіжками. При цьому турки хотіли, щоб російський уряд відшкодував збитки за нове пограбування грецьких купців запорожцями. Але на цей раз Москва відмовила їм, нагадавши, що ще 5 років тому цар заборонив купцям їздити через Україну, де їм загрожує велика небезпека¹⁰².

До березня 1707 р. відноситься нова спроба кримського хана підмовити Константинополь до війни з Росією. Так, до Ахмеда III був посланий візир Газі-Гірея III на чолі кількатисячного загону татар з проханням розпочати бойові дії, а на Січ приїжджали посланці від очаківського паші, які підбурювали запорожців на повстання. Проте у правлячій верхівці Туреччини взяли верх прибічники мирних стосунків з Москвою, і в кінці березня Газі-Гірея III було зміщено з ханського трону, а на його місце призначено більш поміркованого Каплан-Гірея I. Це сприяло зменшенню агресивності кримських татар¹⁰³.

Відтоді і до кінця 1708 р. немає звісток про політичні стосунки Запорозької Січі з Кримським ханством. Документи містять лише повідомлення про пограбування низовим військом кримчан. Часом такі дії запорожців призводили до надзвичайно негативної реакції Бахчисарая. Так, у лютому 1707 р. якийсь «доброзичливий» чоловік повідомляв у Переволочну, що орда забрала в полон понад 100 запорожців за шкоди, які козаки вчинили татарам. Повідомлення про розбої запорожців було відправлено і в Константинополь, а самі кримчани пригрозили розорити Січ, якщо козаки не втихомиряться. Все це, кінець кінцем змусило січовиків прийняти рішення про заборону під страхом смерті нападів на Крим¹⁰⁴. У травні продовжувався розбір справи, пов'язаної з пограбуванням запорожцями грецьких купців. Цим займався сілістрійський паша, який вимагав від Мазепи розрахунку за пограбовані товари. У відповідь гетьман відправив до нього нападників. Але коли вони прибули до паші, той заявив, що прислані розбійники коштують менше тисячі левів, а вартість пограбованих товарів — 50 тис. левів, і наказав відправити запорожців назад в Україну¹⁰⁵. Цим справа, про яку знали і в Константинополі, не завершилась. З проханням про відшкодування купцям вартості втрачених товарів до Мазепи звертався і російський посол. Але гетьман і йому відповідав, що всі ті розбійники — «гультя і жебраки», вони не мають ні батьків, ні якоїсь власності і через свою бідність нічого, крім життя, віддати не можуть¹⁰⁶. Січовики, очевидно, не хотіли продовження цієї справи і написали в Москву листа, зазначаючи, що це не вони чинять грабежі в «кримській стороні» та інших місцях, а «своєвільні люди», які збираються з різних країн. Козаки підкреслювали, що ці розбійники, когось пограбувавши, називають себе запорожцями і цим знеславлюють низове військо. Щоб навести порядок на Запорожжі, січовики зібрали військо і частину «своєвольців» відігнали, частину стратили, а за інших, що втекли за Дніпро, написали Мазепі, який наказав їх розгромити¹⁰⁷.

Проте, незважаючи на всі запевнення запорожців про свою сумирну поведінку, грабежі на кордоні не припинялись. Так, у серпні гетьман дізнався про відгін 500 коней з Білогородщини, а на початку вересня до Мазепи прибув посланець від сілістрійського паші зі скаргою на викрадення 700 коней. Паша Юсуф вимагав, щоб за завдану шкоду були заплачені гроші або повернуто все пограбоване. Якщо ж у цьому буде відмовлено, просив паша, то нехай Мазепа напише, що запорожці — «вільний і своєвільний народ», який не має над собою ніякої влади. Тоді сераскір сам буде знати, як з тими розбійниками вчинити, щоб помститися за грабежі¹⁰⁸. Мазепа негайно зайнявся розслідуванням справи, вимагаючи пояснень від Січі. В кінці вересня запорожці прислали гетьману відповідь, зазначаючи, що на військовій раді

було вирішено все забране відшукати й повернути, а після прийняття необхідних заходів вдалося знайти 300 коней; тепер же козаки відсилають до Чигирини лише 240, бо частина померла ще на шляху з Білогородщини «за прудким погоном», а інші пізніше. В листі до Мазепи, запорожці не шкодували запевнень у вірності і дотриманні мирних угод. Так, вони підкреслювали, що те незначне число «своєвольців», яке є серед них, знеславлює все військо. Тому було прийнято рішення про розшук і покарання всіх розбійників. Проте жодного з них поки що не вдалося знайти, бо всі поховались по лугах і в очереті. Якщо ж пізніше хтось з тих розбійників і з'явиться на Кіш, то його схоплять і покарають¹⁰⁹.

Та невдовзі січовики забули про всі свої обіцянки, що дало підставу гетьману твердити, що «з давніх часів запорожці з татарами... ніколи... мирно не живуть, але завжди одні одних обкрадають і розбивають»¹¹⁰. Так, уже в грудні Мазепа повідомляв Головкіну, що недавно він посилав на Запорожжя конотопського сотника, який мав переконати козаків у необхідності повернути все пограбоване в Білогородщині. Але січовики з нього тільки посміялися і покрали коней. Ситуацію хотів виправити кошовий отаман Петро Сорочинський, але його змінив Гордієнко, за якого все залишилося по-старому. Сам же гетьман нічого не міг зробити, щоб схопити злочинців, бо «шукати вітер в полі неможливо».

Через деякий час паша Юсуф знову надіслав Мазепі листа з проханням про повернення грошей за 3060 овець, відігнаних запорожцями¹¹¹.

Такими дії низового війська в періоди відносного затишшя у політичних відносинах Січі і Бахчисарая. Вони, безперечно, викликали роздратування правлячої верхівки Османської імперії, що поряд з донесеннями кримських татар про зростання воєнної загрози з боку Москви періодично створювало напруження в російсько-турецьких відносинах. За таких обставин росіяни уважно стежили за настроями на Запорожжі. Так, наприкінці 1707 р. з Москви до Батурина прибув царський гонець О. Кікін, якому було доручено дізнатися про стосунки запорожців з кримськими татарами. Все це робилося з огляду на те, що Петро I отримав інформацію про можливий початок війни з Туреччиною¹¹². Повідомлення не могло не стривожити, тим більше, що на Дону спалахнуло козацьке повстання. Про це знало низове віско і співчувало повсталим. Тому його антиросійські настрої активізувалися з появою на Запорожжі Кіндрата Булавіна, який закликав запорожців до підтримки донців. Саме через Січ Булавін збирався просити допомоги кримських татар. Характерно, що січовики погодились підтримати донських козаків у тому випадку, коли до них приєднається білгородська і ногайська орда, а також гірські черкеси і калмики¹¹³. Про небезпеку такого об'єднання російський уряд знав — повідомлення про можливість спільного козацько-татарського виступу в травні 1708 р. послав Петру I князь Д. Голіцин. Він писав, що біля Кам'яного Затону зібралась велика кількість татар, а до Булавіна вже приєдналось значне число запорожців. При цьому князь висловлював занепокоєння в зв'язку з тим, що козаки спільно з ордою можуть відбити гармати, які він зібрався перевозити з Новобородицької фортеці до Кам'яного Затону¹¹⁴.

Таким чином, різка зміна зовнішньополітичного курсу Російської держави на початку XVIII ст. створила для Запорозької Січі і Кримського ханства такі умови існування, за яких вони були змушені обличити свою давню ворожнечу і активізувати пошуки шляхів співробітництва. Так, постійне невдоволення запорожців викликала заборона вести бойові дії проти Криму, а також недопущення політичних і економічних взаємовідносин з татарами. Січовикам здавалося недостатньо того, що Москва забезпечувала їм заняття промислами і щорічно надсилала жалування, а крім того, постійне зростання військової присутності росіян на Запорожжі приводило до обмеження козацьких «вольностей». Але найбільше стривожила й обурила їх прямо висловлена ідея знищення Січі. Тому козаки, шукаючи вихід із ситуації, що склалася, звертались по допомогу до своїх найближчих сусідів, одним з яких було Кримське ханство.

Татари перебували не в кращому становищі. Для Криму настав важкий період існування, коли для врятування ханства від знищення Росією було необхідно використати всіх потенційних союзників. А одним з них здавна вважалась Запорозька Січ, і татари воліли бачити козаків серед своїх друзів, а не ворогів. Співробітництво з низовим військом було необхідне татарам не тільки тому, що воно являло собою значну військову силу. Набагато більше значення мало те, що через запорожців до виступу проти Російської держави можна було залучити всю Україну.

Всі ці обставини примушували запорожців і татар підтримувати політичні зв'язки, будувати плани спільної боротьби із зовнішнім ворогом. Взаємовідносини Січі з Бахчисараєм у період з 1700 до кінця 1708 рр. характеризувалися різною інтенсивністю. Свого піку вони досягли в кінці 1702 — на початку 1703 рр., коли кримчани і козаки, при підтримці окремих представників турецького уряду, мали реальний шанс здійснити виступ проти Москви. Але в Константинополі взяли верх прибічники мирних взаємовідносин з Росією, і всі плани запорожців і татар було зірвано.

Періоди активних стосунків змінювались такими, коли політичні зв'язки між Запорозькою Січчю і Кримським ханством були відсутніми, або відносно слабкими. Документи за ті часи наповнені звістками про взаємні пограбування запорожців і татар. Але, по-перше, розбій на кордонах часто здійснювались без санкції Січі чи Бахчисарає, окремими козацькими і татарськими загонами. По-друге, кримчани у своїх донесеннях до Константинополя навмисно перебільшували масштаби прикордонних конфліктів, бажаючи спровокувати збройний виступ Туреччини проти Росії.

Отже, початок XVIII ст. позначений зближенням політичних позицій Запорозької Січі і Кримського ханства. Це було викликане насамперед тим, що запорожці і татари дедалі гостріше відчували загрозу своєму існуванню з боку Російської держави. А з кінця 1708 р. почався наступний етап політичних відносин козаків з кримчанами, пов'язаний з новими перспективами, що відкривалися з приходом на Україну шведської армії на чолі з Карлом XII і приєднанням до неї Івана Мазепи.

¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб., 1830. — Т. 3. — С. 526 — 528.

² Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 796 — 799.

³ Там же. — С. 799 — 800.

⁴ Там же. — С. 815 — 816.

⁵ Центр. держ. арх. давніх актів Росії (далі — ЦДАДА Росії), ф. 123, оп. 1, 1699, арк. 10 — 10 зв.

⁶ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. — СПб., 1887. — С. 676.

⁷ ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1699 — 1700, спр. 27, арк. 276 — 279.

⁸ Там же, арк. 528 — 531, зв.; оп. 1, 1699, спр. 7, арк. 379 зв, 380 зв.

⁹ Там же, оп. 1, 1699, спр. 7, арк. 385.

¹⁰ Там же, оп. 1, 1699 — 1700, спр. 27, арк. 581 зв, 605 зв.

¹¹ Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 857 — 865.

¹² Там же. — С. 874.

¹³ Там же. — С. 875 — 880.

¹⁴ Там же. — С. 881 — 883.

¹⁵ Смирнов В. Д. Указ. соч. — С. 677 — 678.

¹⁶ Каптерев Н. Ф. Иерусалимский патриарх Досифей в его сношениях с русским правительством (1669 — 1707 г.). — Б. м. і р. — С. 16 — 17.

¹⁷ ЦДАДА Росії, ф. 229, оп. 1, спр. 88, арк. 61.

¹⁸ Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 908 — 909.

¹⁹ Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны // Исторические записки. — 1941. — Т. 10. — С. 257.

²⁰ ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1703, спр. 5, арк. 3.

²¹ Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 905.

²² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1962. — Кн. VIII (Т. 13 — 14). — С. 634 — 635.

²³ Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 636 — 637.

²⁴ ЦДАДА Росії. — Ф. 229. — Оп. 3. — Спр. 122. — Арк. 224 — 224 зв.

²⁵ Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 929 — 931.

- 26 Там же. — С. 924 — 925.
27 ЦДАДА Росії, ф. 124, оп. 3, спр. 1295, арк. 1 — 1 зв.
28 Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1889. — Т. 2. — С. 355 — 356.
29 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1702, спр. 1, арк. 291.
30 Письма и бумаги... — СПб., 1900. — Т. 4. — С. 502.
31 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1702, спр. 1, арк. 290 зв, 291 зв.
32 Там же, арк. 317.
33 Крылова Т. К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700 — 1709 гг.) // Исторические записки. — 1959. — Т. 65. — С. 253; Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 239; Шутый В. Е. Введение // Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата). — М., 1977. — С. 6.
34 Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 909 — 912.
35 Там же. — С. 921 — 922.
36 Там же. — С. 945.
37 Там же. — С. 927 — 929.
38 Письма и бумаги... — Т. 2. — С. 429; Елагин С. История русского флота. Период азовский. Приложения. — СПб., 1864. — Ч. 1. — С. 511.
39 Елагин С. Указ. соч. — С. 511 — 512.
40 ЦДАДА Росії, ф. 229, оп. 3, спр. 122, арк. 143 зв. — 144 зв.
41 Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971. — С. 52 — 53.
42 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1702, спр. 1, арк. 444 зв. — 445.
43 Смирнов В. Д. Указ. соч. — С. 685 — 686.
44 Там же. — С. 688 — 689.
45 Там же. — С. 696.
46 ЦДАДА Росії, ф. 9, відд. 2, оп. 3, 1702 — 1703, спр. 2, арк. 955 — 955 зв.
47 Там же, ф. 229, оп. 3, спр. 122, арк. 147 зв. — 148.
48 Там же, арк. 115 — 116.
49 Там же, арк. 107 — 107 зв, 115 — 116.
50 ЦНБ НАН України. ВР, ф. 3, спр. 7060 — 7148, арк. 141 — 142.
51 ЦДАДА Росії, ф. 229, оп. 3, спр. 122, арк. 148 — 148 зв.
52 Там же, арк. III — III зв.
53 Там же, ф. 89, оп. 1, 1703, спр. 2, арк. 49.
54 Там же, арк. 89 зв. — 91.
55 Там же, арк. 47 — 47 зв.
56 Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудраго преобразителя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. — М., 1837. — Т. 2. — С. 455.
57 Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишним. — Новочеркасск, 1891. — С. 209.
58 Яворницкий Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1991. — Т. 3. — С. 244.
59 ЦДАДА Росії, ф. 124, оп. 3, спр. 1317, арк. 1 — 2; Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 931 — 940, 948 — 950.
60 ЦНБ НАН України. ВР, ф. 8, опр. 228м/97, арк. 1400 — 1407.
61 Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 950.
62 Архів СПб ФІРІ РАН, ф. 83, оп. 1, спр. 510, арк. 1.
63 Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 956 — 959.
64 Голиков И. И. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавских победы и предшествовавших измены Мазепы. — М., 1795. — Т. 15. — С. 19.
65 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1704, спр. 2, арк. 90 — 90 зв.
66 Там же, арк. 113 — 116.
67 Смирнов В. Д. Указ. соч. — С. 707.
68 Эварницкий Д. И. Указ. соч. — С. 959 — 960.
69 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1704, спр. 2, арк. 175 — 176.
70 Окиншевич Л. Діаріуш Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму // Студії з Криму. — К., 1930. — 1-IX. — С. 203.
71 Там же. — С. 204 — 205.
72 Там же. — С. 208.
73 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1704, спр. 3, арк. 233 — 235.
74 Там же, ф. 124, оп. 3, спр. 1362, арк. 1-1 зв.
75 Каптерев Н. Ф. Указ. соч. — С. 50.
76 Письма и бумаги... СПб., 1893. — Т. 3. — С. 717 — 718, 721 — 722.
77 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1704, спр. 2, арк. 392 зв.
78 Крылова Т. К. Русская дипломатия... — С. 253.
79 Письма и бумаги... — Т. 2. — С. 217 — 218.
80 Крылова Т. К. Русская дипломатия... — С. 256.
81 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1704, спр. 2, арк. 455 — 456 зв.
82 Там же, оп. 1, 1705, спр. 4, арк. 48.
83 Там же, арк. 64 зв. — 65.
84 Крылова Т. К. Русская дипломатия... — С. 253 — 254.
85 Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Владимир, 1903. — Т. 2. — С. 1187 — 1188.
86 Там же. — С. 1188 — 1189.
87 Там же. — С. 1190 — 1192.
88 Там же. — Т. 1. — С. 963 — 964.

- ⁸⁹ Там же. — С. 964 — 965.
⁹⁰ Архів СПб ФІРІ РАН, ф. 276, оп. 1, спр. 108, арк. 74.
⁹¹ Там же, арк. 74 — 75.
⁹² ЦДАДА Росії, ф. 9, відд. 2, оп. 3, 1705, спр. 4, арк. 637 — 638.
⁹³ Там же, ф. 89, оп. 1, 1705, спр. 4, арк. 200 зв.
⁹⁴ Там же, арк. 192.
⁹⁵ Архів СПб ФІРІ РАН, ф. 276, оп. 1, спр. 108, арк. 79.
⁹⁶ Там же.
⁹⁷ ЦДАДА Росії, ф. 9, відд. 2, оп. 3, 1705, спр. 4, арк. 702 зв. — 703.
⁹⁸ Письма и бумаги... — Т. 3. — С. 400.
⁹⁹ Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 977 — 978.
¹⁰⁰ Там же. — С. 982 — 991.
¹⁰¹ ЦДАДА Росії, ф. 9, відд. 2, оп. 3, 1706, спр. 6, арк. 428 — 431 зв.
¹⁰² Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения... — С. 267 — 268.
¹⁰³ ЦДАДА Росії, ф. 124, оп. 4, спр. 63, арк. 3-3 зв; Крылова Т. К. Русская дипломатия... — С. 260 — 262.
¹⁰⁴ ЦДАДА Росії, ф. 124: оп. 4, спр. 64, арк. 1.
¹⁰⁵ Там же, спр. 83, арк. 1-1 зв.
¹⁰⁶ Там же, арк. 3-3 зв.
¹⁰⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 59 — 60.
¹⁰⁸ ЦДАДА Росії, ф. 124, оп. 4, спр. 115, арк. 1-2.
¹⁰⁹ Там же, спр. 119, арк. 1-1 зв.
¹¹⁰ Письма и бумаги... — СПб., 1912. — Т. 6. — С. 495.
¹¹¹ Там же. — С. 445 — 446.
¹¹² Мацьків Т. Україна у звітах англійського посла з Москви (1705 — 1710) // Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. — Нью-Йорк — Львів — Київ — Мюнхен, 1993. — С. 92.
¹¹³ Булавинское восстание (1707 — 1708 гг.) // Труды историко-археологического института Академии наук СССР. — М., 1935. — Т. 12. — С. 371 — 373; Письма и бумаги... — СПб., 1912. — Т. 7. — С. 531 — 532; ЦНБ НАН України. ВР, ф. 3, спр. 7060 — 7148, арк. 142 зв.
¹¹⁴ Письма и бумаги... — Т. 7. — С. 425 — 426.

О. П. Толочко (Київ)

Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження

Тексту, про який йдеться у цій статті, в певному смислі пощастило у вітчизняній історіографії. Всупереч загальній тенденції розвитку критичного ставлення до джерел у нашій науці довіра до нього з часом тільки зростала. Особливо дивним у цьому відношенні є те, що впевненість у достовірності цього тексту збільшувалася попри той очевидний факт, що єдиним джерелом, яке містить виклад конституційного проекту Романа Мстиславича, є «История Российская» В. М. Татищева — твір сумнівності джерелознавчої репутації, а водночас жодної спроби відповідного аналізу ніколи не здійснювалося. Схоже, в оцінці вірогідності цього повідомлення історики дедалі більше схильні виходити з міркувань можливості чи неможливості події в загальному контексті подій початку XIII ст., тобто вирішувати проблему в межах політичної історії, а не джерелознавчих процедур.

Нагадаю, отже, цей контекст. Початок XIII ст. для Києва позначився дедалі зростаючим суперництвом київського князя Рюрика Ростиславича та його зятя Романа Мстиславича, який, на думку багатьох дослідників, саме в цей час виходить на перші ролі в Південній Русі. Це суперництво завершилося тим, що 1202 р. Роман штурмом взяв Київ і позбавив Рюрика великого князіння. Наступного року (у Татищева, однак, під тим самим 1202 р.) Рюрик та союзні йому війська захоплюють місто і вчиняють в ньому нечуванний погром. Розгніваний Роман здійснює похід на Рюрика та змушує того рятуватися в Овручі, однак в результаті довгих переговорів Рюрик знову одержує столицю Русі. 1204 р. Роман укладає договір з Ольговичами та Всеволодом Юрійовичем («а бысть миръ») ¹, а 1205 р. спільно з Рюриком йде у великий похід на половців. Саме після цього походу, під час «мироположення о волостех», в Переяславі сталося, як зазначає літописець, «смятение великое», й Роман схопив Рюрика та насильно постриг того у ченці ². Останні дві події Татищев датує 1203 р. І саме після епізоду з постриженням Рюрика, під тим же роком історик викладає проект Романа.

Варто, очевидно, навести цей текст повністю.

«Как скоро Рюрик с женою и дочерью были пострижены, а сыновья под стражу взяты, въехал Роман в Киев с великою честию и славою. И будучи тут, советовался с князи и бояры о распорядках в Руской земли, чтоб пресесть междоусобиа. И согласяся, послал ко Всеволоду, великому князю, в Суздаль и ко всем местным князем объявить, что он Рюрика для его клятв-вопреступления свергнул с престола. И представил им следующее: «Вы, братия, известны о том, что Киев есть старейший престол во всей Руской земли и надлежит на оном быть старейшему и мудрейшему во всех князьях русских, чтоб мог благоразумно управлять и землю Рускую отовсюду оборонять, а в братии, князех русских, доброй порядок содержать, дабы един другаго не мог обидеть и на чужие области наезжать и разорять. Ныне же видим все тому противное. Похисчают престол молодежи и несмысленные, которые не могут не токмо других распорядать и братию во враждах разводить, но и сами себя оборонить не в состоянии; часто востает война в братии, приводят поганых половцов и разоряют землю Рускую, чим наипаче и в других вражду всеають. Того ради и Рюрик явился винен, и я лишил его престола, дабы покой и тишину Руской земле приобрести, доколе все князи руские, разсудя о порядке руского правления, согласно положат и утвердят. О чем прошу

от каждого совета, кто как наилучше вздумает. Мое же мнение ежели принять хотите, когда в Киеве великий князь умрет, то немедленно местные князи, суздальский, черниговский, галицкий, смоленский, полоцкий и резанский, согласясь, выберут старейшаго и достойнейшаго себе великим князем и утвердят крестным целованием, как то в других добропорядочных государствах чинится. Младших же князей к тому избранию не потребно, но они должны слушать, что оные определят. Когда тако князь великий на киевский престол избран будет, должен старшего сына своего оставить на уделе своем, а младших наделить от онаго ж или в Руской земли от Горыня и за Днепр, сколько городов издревле к Киеву принадлежало. Ежели кто из князей начнет войну и нападение учинит на область другого, то великий князь да судит с местными князи и смирит. Ежели на кого придут войною половци, венгры, поляки или другой народ и сам тот князь оборонится не может, тогда князю великому, согласясь с местными князи, послать помочь от всего государства, сколько потребно. А чтобы местные князи не оскудевали в силах, не надлежит им областей своих детям делить, но отдавать престол по себе одному сыну старшему со всем владением. Меньшим же хотя давать для кормления по городу или волости, но оным быть под властью старшего их брата. А буде у кого сына не останется, тогда отдать брату старейшему по нем или кто есть старейший по линии в роде его, чтоб Руская земля в силе не умалаялась. Вы бо ведаете довольно, когда немного князей в Руси было и старейшаго единого слушали, тогда все окрестные их боялись и почитали, не смея нападать на пределы Руские, как то ныне видим. И если вам нраво съехаться на совет к Киеву или где пристойно, чтоб о сем внятнее разсудить и устав твердый учинить, то прошу в том согласиться и всем обвестить».

Князи, видя сие Романово представление, некоторые хотя не хотели такого устава принять, но, бояся Романа прогневать, обесчались к Киеву съехаться, но не поехали, извиняясь разными невозможностями. А Всеволод, великий князь, бояся старейшинство иному дать ни сам хотя в Киеве быть, отказал Роману, сказав, что «того издревле не было и я не хочу преступать обычая древняго, но быть так, как было при отцах и дедах наших». Роман, получа сей ответ, оскорбился велми и, оставя в Киеве паки Игоря Ярославича, сам возвратился в Галич»³.

Таким є текст, з якого нам відомий проект Романа Мстиславича. Сама фігура цього князя, сильно міфологізована ще польськими хроністами XVI ст., а згодом Татищевим й наступною російською історіографією, була такою, що, викликала довіру до його «західних» смаків у політиці. Саме подібного роду міркуваннями, наприклад, обґрунтовував свій висновок С. М. Соловйов: «Перебуваючи в безперестанних зносінах з прикордонними іноземними державами, де в той час родові відносини княжі змінюлися державними, Русь необхідну підкорялася впливу того порядку речей, який панував у найближчих західних країнах, [Роман — О. Т.] міг, очевидно, стати провідником цих понять на Південній Русі, сприяти на ній зміні родових князівських відносин державними»⁴. С. М. Соловйов, крім того, у відповідності із своєю улюбленою ідеєю пізнього щезнення родових взаємин у князівському середовищі, вважав свідчення Татищева особливо виграшним для себе і, отже, вірогідним. Подібного ж погляду дотримувався й В. О. Ключевський, який зазначив: «Татищев у своєму літописному зводі наводить з невідомого джерела циркуляр, розісланий до всіх місцевих князів... Романом, коли він 1202 р. зайняв Київ... Князі не прийняли цієї пропозиції. На початку XIII ст. спадковість князів в низхідній лінії не була ні загальним фактом, ні загально визнаним правилом, а думка про майорат була, очевидно, нав'язана Роману феодалною Європою»⁵. У минулому столітті, схоже, лише М. С. Грушевський з властивою йому джерелознавчою інтуїцією скептично поставився до повідомлення Татищева. Згадавши цей епізод у примітці до «Истории Киевской земли» («Роман при цьому пише до інших князів цікавого листа... Цей проект належить, звісно, XVIII, а не XIII ст. (див. прим. 569)»⁶, він потім жодного разу не обмовився про нього в «Історії Ук-

раїни-Русі», ні в 2-му, ні в 3-му томах. Однак в більшості своїй старі історики, навіть спеціально займаючись проблемою міжкнязівських стосунків, воліли взагалі не згадувати проєкт Романа як, очевидно, досить сумнівний документ (наприклад, О. Є. Пресняков). Повернення довіри до повідомлень Татищева відбулося завдяки Б. О. Рибаків, який 1963 р. припустив можливість фольклорного походження відомостей, а в пізнішій праці зазначав, що вони походять «з одного з літописів, що не дійшов до нас і був використаний В. М. Татищевим»⁷. Слідом за Б. О. Рибаківим схильний вважати цілком вірогідним повідомлення Татищева й М. Ф. Котляр, який розвинув ідею давньоруського генезису тексту Романового «доброго порядку» в «Історії Російській», «куди (цей проєкт — О. Т.) потрапив з якогось втраченого нині давньоруського джерела. Можливо, цим джерелом була початкова частина Галицько-Волинського літопису за перші п'ять років XIII ст., що не дійшла до нашого часу. В цій частині, судячи по початковому реченню, що збереглося..., мав міститися життєпис Романа Мстиславича як галицько-волинського князя»⁸. Так само довіряє повідомленню Татищева, «в основі якого, безсумнівно, давньоруське джерело», й П. П. Толочко⁹.

Таким чином, історіографічна ситуація нині така, що повідомлення Татищева в літературі розглядається як цілком автентичне, більше того, поступово переходить до розряду істин, що вже не потребують особливих доказів і які можна знайти навіть у популярних виданнях.

Легко помітити, що впевненість усіх названих авторів у надійності тексту Татищева підтримується аналізом смислу Романового проєкту, спробами вписати його у політичну практику й уявлення тогочасної Русі. І хоча «добрий порядок» Романа надто очевидно суперечить усьому, що ми насправді знаємо про міжкнязівські взаємини XIII ст., система виборності київського князя шістьма курфюрстами надто сильно нагадує систему Священної Римської імперії (і вже одним цим підозріла, що було зрозуміло вже самому Татищеву), а примогенітури Русь так ніколи й не знатиме ще протягом століть, названий дослідницький підхід все ж дає змогу вбачати у проєкті новаторські ідеї непересічного князя. З іншого боку, явна сенсаційність і модернізм «доброго порядку» Романа також не можуть бути вирішальними аргументами для верифікації повідомлень Татищева, бо статичність і консервативність давньоруської політичної ідеології все ж не виключають можливості новацій. І хоча кожний історик, бодай трохи знайомий з доктринами влади XI — XIII ст., міг би навести досить велику кількість міркувань на доказ неможливості подібного роду ідей у контексті політичної культури домонгольського часу, така вже природа нового, що воно не завжди безпосередньо виростає з попереднього.

Тому, очевидно, сам принцип «вірогідності» проєкту Романа Мстиславича не може бути продуктивним методом для визначення джерелознавчої надійності тексту проєкту. Якщо у нас лишається, незважаючи на всі переконання авторитетів, підозра, що перед нами фальсифікат (а саме таке відчуття у автора цієї статті), мусимо піддати текст Татищева суто джерелознавчим процедурам, цілковито абстрагуючись на цей час від його змісту.

Мало коли згадують (а коли й роблять це, то лише переповідаючи зміст), що Татищев супроводив виклад Романового проєкту приміткою (№ 569), в якій вказав на джерело своїх відомостей і обставини їх одержання. Здається, тільки М. С. Грушевський багатозначно натякнув на її значення для розуміння усього тексту. Як і у багатьох інших своїх побіжних зауваженнях, історик був абсолютно правий. Саме ця примітка, як здається, містить в собі ключ до розгадки.

Наведу і її повністю:

«Сие Романово предложение ни в одном манускрипте, которые я в руках моих имел, не находится, а сообщил мне Хрушев выписанное и сказал, что выписано в Новеграде из древняго летописца и писано было древним наречием, которое мы с ним переложили, как здесь. А хотя мне оно несколько сомнительно было, однако ж вида: слог онаго древний, которого он сам сочинить не мог; 2) что сия форма правления подобна Немецкой империи, ко-

торує нікто за лучшую почесть не может, и Хрущев сам, многие в том пороки довольно разумея, не хвалил, как я довольно его мнение знал, что он у нас монархию прочим предпочитал; 3) число шести избирателей не безопасно, ибо по три разделяясь, ко окончанию привести не возмогут, разве седьмой в описании проронен. Что же в местных наследие одному старейшему сыну полагал, оно весьма изрядно, и естли бы сие тогда утвердилось, то б, конечно, такого великаго вреда от татар не приключилось»¹⁰.

Залишимо в стороні запевнення Татищева в абсурдності документа як підстави його автентичності, врешті, це розповсюджений спосіб джерелознавчого мислення й у наші часи. Звернімо увагу на опис обставин одержання тексту. Вони досить загадкові: на власні очі оригіналу історик не бачив, виписку йому привіз А. Ф. Хрущов, який хоча й не добре знав «древний слог», все ж спромігся переписати, а згодом і перекласти текст; що за літопис, з якого зроблено виписку, і яка насправді його древність, не зазначено. І ще одна двозначність: який саме з двох Новгородів (Великий чи Нижній) мається на увазі?

Що, однак, найважливіше, так це варіанти приміток, на які жодного разу не зверталася увага. В основу видання 1963 року було покладено текст приміток з першого друкованого видання (Міллерівського), як найбільш повного і такого, що відбиває остаточний етап роботи над ними самого Татищева¹¹. Однак у виданні 1963 р. до тексту Міллерівського видання наведено різницитання з так званого Воронцовського списку (архів ЛВІІ, ф. Воронцових, (36), оп. 1, № 647). Порівняння цих двох текстів дає досить цікаві результати. Не звертаймо поки що уваги на зміни Татищевим тексту примітки 569, про них (як і про зміни у основному тексті проекту) мова піде нижче. Важливо, що історик скоригував головне — джерело своїх відомостей. Якщо в Міллерівському виданні він назвав своїм інформатором А. Ф. Хрущова, то у Воронцовському списку стоїть ім'я П. М. Єропкина¹², згодом двічі замінене (!). Дивна обставина: чи на час остаточного редагування Воронцовського списку Татищев забув, хто саме зробив для нього виписку, чи з якихось причин вважав за доцільне не афішувати його ім'я, чи (також можливо) намагався приховати саме джерело або ускладнити його перевірку. Воронцовський список єдиний, в якому згадується архітектор Єропкін як інформатор Татищева. Однак в ньому міститься друга редакція приміток Татищева до другої частини «Истории Российской», і саме до нього через низку протографів сходить текст Міллерівського видання¹³, в якому враховано цю правку Татищева. З іншого боку, очищений від виправлень Татищева Воронцовський список приміток до другої частини має бути тотожним тексту першої редакції, представленої Академічним списком (БРАН, ВР. 17.17.11)¹⁴.

Таким чином, доходимо висновку, що ім'я Хрущова з'явилося лише в процесі підготовки Татищевим другої редакції. У першій редакції другої частини особою, що виписала для автора «Исторії Російської» текст Романового проекту, значився Єропкін.

Цей дуже важливий слід, що веде до першої редакції другої частини «Исторії Російської», допоможе з'ясувати не тільки час зміни примітки, а й час появи тексту Романового проекту в «Исторії».

Знаменно, що Татищев продовжував роботу над текстом Романового проекту й після того, як було завершено основу Воронцовського списку (використаного у виданні 1963 р.). Деякі з його правок можна розцінити як суто стилістичні (так, після слова «разорять» було закреслено «не смели», замість слова «повиноваться» вставлено «слушать»)¹⁵. Проте деякі з них мають смислове навантаження й змінюють смисл оригіналу. Так, замість «местным князем владимирским» Татищев виправляє «местные князи, суздальский...»; у фразі «отдать брату старейшему по нем» викреслено продовження «или его сыну»¹⁶. Схоже, що Татищев, редагуючи Воронцовський список, вагався щодо найкращого варіанту романових пропозицій. Звичайно, уважного читача здивує в тексті Романового проекту значна частина анахронічної термінології та понять, не властивих XII — XIII ст., але доти, доки маємо

справу з «перекладом», не має можливості кваліфікувати їх як доказ анахроністичності й усього документа. Адже все це могло стати результатом своєрідної перекладацької техніки самого Татищева. Втім, є можливість подолати цю перешкоду.

Історики в переважній більшості користуються 2-м та 3-м томами видання 1963 року, в яких опубліковано другу редакцію другої частини. Водночас поза увагою залишається 4-й том того ж видання, в якому опубліковано першу редакцію (за Академічним списком). Це саме та редакція, яку Татищев підготував «древним наречием», як він називав свій давний стиль. У тексті першої редакції також знаходимо конституційний проект Романа Мстиславича, однак тут він поданий «древним наречием», тобто, треба гадати, являє собою той «оригінал», який було йому представлено Єропкіним або Хрущовим.

Наведу цей текст:

«Седя же Роман в Киеве, нача гадати со князи и дружиною о устрое Руские земли. И уложивше, посла ко Всеволоду в Володимерь и всем местным князем обесити, иж Рюрика крестнаго деяя преступления свергл со Киева, реки има тако: «Се, братие, весте, оже Киев есть старейший стол в Русстей земли и достоит на нем княжити старейшему и смысленнейшему во всей братии, абы могл управити добре и землю Рускую всюду обороняти и содержать поряд во братии, да не преобидит един другаго и не наскакует на чужу волость. А се ныне видим, иж се не тако деет, наскакуют молодшие и неумнии, не могуще не толе землю уряжати и во братии ряд полагати, они сами себе обороняти. Ото ж востает рать межи братии, ведут поганых и губят землю Рускую и пачее котору во братии воздвижут. Сего деяя Рюрик явися неправ, и свергох его, абы покой устроити в земли Руской, доколе всии братия, погадав о устрое, како бы ти уложити, и пытаю вы, како пригодаете. Яз же вам так молвлю, ач хочете, да егда князя в Киеве бог поимет, сошедшеся во Киев местные князи, владимирский и черниговский, и галицкий, и смоленский, и полоцкий, и рязанский, и погадав, изберут старейшаго и годнейшаго мужа себе и утвердят крестным целованием, яко в иных умных землях творится, младшия князи не треба, а послушают сих старейших. И егда князь великий в Рускую землю на киевский стол изберется, имат старейшаго си сына оставити на своей отчине, а молодшим поделити або тамо, або в Русстей земли волости от Горыня и за Днепр, елико городов испокон потягло ко Киеву. А егда кто от братии воздвижет котору и наскочит на чужу волость, он да посудит с местными князи и омирит. А егда на кого придут ратнии половци, или угре, или ляхи, или ин народ, и сам той князь оборонитися не может, ино князь великий, снесшися со братиею, местными князи, и послют помощь от всея Руския земли, елико тебе. А иж бы местные князи не малились, не годно волости сыном делити, но отдавати стол по себе единому старейшему со всею волостию. Меньшим же ач дати на прокорм по городу, або по селу. И сии имут ходити под рукою старейшаго си брата. Нет ли кому сына, ото ж дати брату родному. Нет ли брата роднаго, ино дати старейшему его рода, абы руская сила не малилась. Весте бо добре, егда немноги князи в Русстей земли были и старейшаго послушали, тогда вси окрестнии бояхуся и чтяху и не смеяху ратовати, яко ныне зрим. И ач вам любо, снитидесь ко Киеву и, погадав, положим ряд». Князи же, видевше се, ови ач не хотяху, но не смеяху Роману сердца вередити, прирекоша ехати ко Киеву и не ехаша. А Всеволод, бояся сам старейшинство иному дати, ни сам хотя в просто Руси жити, отрече Романови, глаголя: «Се, брате и сыну, испокон тако не бысть. И яз не могу преступати, но хосчу тако быти, яко бысть при отцех и дедах наших». Роман же, слышав се, оскорбися вельми, иде Галичу»¹⁷.

Цей оригінал Романового проекту, що, як виявляється, зовсім не втрачений безслідно, дає змогу зробити чимало спостережень. По-перше, очевидно, що не йдеться про літописний текст. Це стилізація під літопис і місцями невдала. По-друге, порівняння оригіналу першої редакції з перекладом,

здійсненим для другої редакції, засвідчує, наскільки авторським вважав цей текст сам Татищев і наскільки сильно міг у нього втручатися.

У другій редакції (перекладі) історик зробив цілу інтродукцію до документа, і замість лаконічного «седа же Роман в Києве» ми читаємо: «Как скоро Рюрик с женою и дочерью были пострижены, а сыновья под стражу взяты, въехал Роман в Киев с великою честию и славою». «Дружина» оригіналу замінена у перекладі на «бояр». Після відмови князів з'їхатися до Києва у другій редакції додано «извиняясь разными невозможностями».

Отже, впевнюємося, що Татищев не вважав текст першої редакції чимось канонічним, сталим, так само, як і текст другої (пор. наведені вище виправлення Воронцовського списку).

Порівняння першої та другої редакцій свідчить, що Татищев робив не лише стилістичні, а й смислові правки. Так, у документі, писаному «древним наречием», Роман посилає посольства до Всеволода у Владимир і сам Всеволод названий князем владимирським, а в другій редакції посольство вирушає до Суздаль, а титул Всеволода, що в Воронцовському списку через недогляд все ще значився як владимирський, виправляється, відповідно, на «князь суздальський» (пор. вище). І зрозуміло чому: трохи вище, у тій же статті 1203 р., у Воронцовському списку Татищев в описі посольства Романа до Всеволода приписав «в Суздаль»¹⁸. Очевидно, з певного часу в нього з'явилася стійка впевненість, що Всеволод Юрійович сидів у Суздалі, і він послідовно заміняє Владимир першої редакції на Суздаль у другій (або додає Суздаль в тих місцях, де місто Всеволода в першій редакції не зазначено)¹⁹.

Інший приклад. У тексті «оригіналу» (перша редакція) Роман пропонує в разі відсутності у князя сина віддати стіл «брату родному», а в другій редакції — вже «брату старейшему по нем»; коли ж і такого не знайдеться, то перша редакція рекомендує віддати стіл «старейшему его рода», друга ж натомість, «кто есть старейший по линии в роде его». Таким чином, від редакції до редакції Татищев усуває можливі двозначності й непорозуміння при трактуванні для когось не зрозумілих настанов Романа. Нарешті, в самому кінці витягу з невідомого літописця вставляється відсутня у першій редакції вказівка на те, що Роман, йдучи в гніві з Києва, лишає тут Ігоря Ярославича²⁰. Це власний здогад історика, зроблений ним за аналогією з першим випадком захоплення Романом Києва 1202 р. (у Татищева під 1201 р.).

Як бачимо, зміни, внесені Татищевим до другої редакції, далеко виходять за межі допустимих і часом неминучих неточностей перекладу. Власне, це не стільки переклад, скільки редагування тексту.

Таким чином, висновок, який можемо зробити з цих спостережень, той, що Татищев поводився з документом у властивій йому редакторській манері, не роблячи різниці між ним та своїми власними текстами.

До тексту Романового проекту в першій редакції він також подав примітку (№ 429), яку згодом сильно поправив для другої редакції. У першій редакції інформатором названо без вагань Єропкіна. Відсутня вказівка на давній «слог» новгородського літописця і дуже важлива згадка про спільний переклад сучасною мовою. Відсутнє також і запевнення в тому, що його інформатор (в даному разі Єропкін) перед усіма формами правління відавав перевагу монархії²¹. Таким чином, якщо вірити першій редакції, спільного перекладу не здійснювалося, і, отже, до часу створення другої редакції «Історії» текст залишався на «древнем наречии». Лише тоді Татищев самостійно переклав його сучасною мовою, значить одночасно з перекладом і решти тексту «Історії» (слід зазначити, що переклад «Історії» з «древнего наречия» на «настоящее» для другої редакції Татищев збирався і, очевидно, таки доручив якимось ченцем)²².

Другу редакцію другої частини «Історії» історик завершив у середині 1750р., незадовго перед смертю²³. Увесь час з 1746 по 1750 р. він безвизно перебував у Болдині, й наукові відомості доходили до нього лише завдяки надходженню книжок з Академії та листуванню. Таким чином, виправлення

тексту Романового проекту, а також зміна примітки не диктувалися новими даними, і, отже, пов'язані виключно з авторською активністю самого Татищева.

Коли ж, однак, текст оригіналу конституційного проекту Романа Мстиславича потрапив до рук Татищева? Якщо вірити йому (в обох варіантах примітки), то верхню межу встановити неважко. І радник Екіпажної контори А. Ф. Хрущов, і придворний архітектор П. М. Єропкін були замішані в змові А. П. Волинського і невдовзі страчені. Отже, Татищев мав одержати текст від одного з них принаймні до 1740 р. Ще точніше: це могло б статися під час перебування історика в Петербурзі 1739 р., коли він привіз перший варіант «Історії» і жваво обговорював її, в тому числі й з членами гуртка А. П. Волинського. Ця дата є, як бачимо, ще однією, може, найважливішою суперечністю Татищева.

Наявність тексту Романового проекту вже в першій редакції «Історії», на перший погляд, не суперечить свідченням Татищева. У якійсь формі текст «Історії» був готовий вже 1740 р. Однак 1741 р. Татищев, не завершивши праці, з новим призначенням виїхав спочатку до Царицина, а згодом — до Астрахані, того ж року його призначають губернатором і тому він був змушений перебувати в Астрахані до кінця 1745 р., а після відставки — у власному маєтку в Болдіні. Саме до цього часу й відноситься завершення роботи над другою частиною «Історії» в «древнем наречии». Тільки 1746 р. в травні він зміг вислати працю до Академії наук²⁴. Текст, надісланий істориком до АН, є той самий Академічний список, покладений в основу 4-го тому останнього видання.

Палеографічні особливості Академічного списку дуже важливі для нашої теми. Виявляється, що Татищев не припиняв роботи над списком під час перебування в Астрахані і Болдіному. «Роки, що минули від 1741 до 1746 р., виразно позначилися на долі тексту, що міститься в нашому рукопису. Саме в ньому різко розрізняються два перемешованих шари — кожний з іншою нумерацією посилань на примітки (тут і далі виділено мною — О. Т.)»²⁵. Саме ця обставина, відзначена новітнім видавцем, як здається, дає можливість досить точно датувати час появи Романового проекту в тексті «Історії».

Перший шар аркушів, ранній, має посилання на номери приміток, що відповідають їх початковому числу — 434, але згодом у цих аркушах початкові номери були переправлені на нові, відповідні остаточній їх кількості, яка зросла до 500. В іншому, новішому шарі є остаточна нумерація приміток і правка номерів тут відсутня. «Безсумнівно, ці аркуші не потребували ніякої правки номерів приміток тому, що вони були знову переписані в той час, коли вже було складено нові примітки й встановлена їх нова нумерація»²⁶. Дуже знаменно, що аркуші, на яких вміщено текст проекту 1203 р., як видно з таблиці порівнянь, вміщеної С. Н. Валком, потрапляють якраз до більш нового шару, пізнього (власне, сторінка, на якій завершується текст Романового проекту, є останньою в шостій серії нових аркушів). Дуже примітний висновок С. Н. Валка: «Одна та обставина, що для одних сторінок виявилася достатньою лише правка номерів приміток, але не було ніякої потреби в правці тексту, для інших же знадобилася не тільки правка номерів приміток, а й переписування всього тексту сторінок, свідчить, що і текст цих останніх сторінок з виправленою нумерацією є не первинним текстом 1741 р., а текстом, який Татищев піддав істотній правці в наступні роки і тому потребував нового його переписування. Інакше кажучи, цей текст є підсумком роботи Татищева не до 1741 р., а підсумком його настійної наступної п'ятирічної роботи над текстом, що завершилася лише до 1746 р.»²⁷.

Отже, є всі підстави гадати, що нові аркуші, в тому числі й текст Романового заповіту, відбивають стан рукопису при підготовці його до відправки в Академію і з'явилися в Болдіні безпосередньо перед тим. Таким чином, зрозуміло, що проект 1203 р. потрапляє до Татищева лише в Болдіні 1746 р. У першому варіанті рукопису, завершеному 1741 р., такого тексту ще не містилося.

Однак у 1746 р. ні Єропкін, названий в першій редакції примітки, ні Хрущов, вказаний у другій, цього тексту Татищеву представити не могли, хоча б з тієї простої причини, що обидва на той час вже були страчені (про лукавність інформації щодо спільного перекладу тексту разом з Хрущовим вже йшлося вище). Вони його, очевидно, й не подавали. Додатковим підтвердженням того, що сама примітка з роз'ясненням обставин набуток рукопису проекту 1203 р. з'явилася в останній момент, є порівняльна таблиця нумерації приміток, вміщена видавцями «Історії». Виявляється, що в початковому варіанті (Академічний список) такої примітки взагалі не було, з'являється вона тільки в остаточному варіанті 1746 р. (друга нумерація Академічного та початкова нумерація Воронцовського списків) під № 429, звідки в відредагованому вигляді потрапляє до Міллерівського видання під № 568²⁸. Примітка міцно зв'язана з текстом Романового проекту, і якщо вона виникає лише 1746 р., необхідно визнати, що й сам текст з'являється одночасно з нею.

Таким чином, перед нами дві можливості: або визнати текст конституційного проекту Романа Мстиславича 1203 р. плодом творчості самого Татищева, або ж вважати, що тільки цього року він наважився вставити цей документ у свою «Історію» (що також не виключає його авторства).

Спробуємо розглянути другий варіант. Певні вагання Татищева щодо імені інформатора при деякій симпатії до історика можна розцінити не як спробу приховати справжнє походження документа, а як наслідок якихось політичних міркувань. Дійсно, і Єропкін, і Хрущов до певного часу фігури не надто вдалі для згадування, оскільки обидва в правління Анни Іоанівни були *persona non grata*. Як учасники змови Волинського, вони не відносилися до бажаного кола знайомств, а їх причетність до «Історії», очевидно, могла кинути тінь на благонадійність цього твору. Відомо, наприклад, що Татищев не згадує в першій редакції й самого Волинського. У 1739 — 40 рр. вони обидва небезпечні рівною мірою, а на 1741, і тим більше на 1746 рр., за нового царювання, згадка про них була вже цілком безпечною. Більше того, заміна імен мала б смисл, коли б один з них не був причетний до справи Волинського, коли ж обидва до неї належали, з політичних міркувань посилення на них виглядало б рівноцінним.

Однак сама присутність цих імен в контексті Романового проекту є досить важливим слідом. Добре відомо, що Татищев і сам симпатизував конфідентам Волинського й не був заарештований разом з ними лише через те, що вже знаходився в Петропавлівській фортеці за звинуваченням у зловживаннях в Оренбурзькій комісії²⁹. Проте 1739 р., приїхавши до Петербурга, саме в колі людей, близьких до Волинського (в тому числі Єропкина та Хрущова), Татищев одержував інтелектуальну підтримку й сприяння. На вечорах у Волинського він читав глави з «Історії» й, за словами Д. А. Корсакова, «читання «Истории Российской» збуджувало в гарячих головах Волинського та його співбесідників масу запитань та аналогій сучасних подій з минулими»³⁰. Остання фраза, гадаю, є ключовою для розуміння генезису проекту Романа Мстиславича. Не важко помітити саме аналогію між ідеями Романа та ідеями конфідентів Волинського. Виборність монарха, обмеження його компетенції шляхетською радою, врешті проблема наслідування престолу, болісна в часи Анни Іоанівни, все це збігається. Таким чином, конституційний проект 1203 р. є політичним памфлетом, що вийшов з кола одноподумців Волинського, очевидно, в 1739 р. Проект Романа Мстиславича мав стати свого роду предтечею та історичною санкцією «Генерального проекту» самого Волинського. Навряд чи автором першого міг стати Хрущов чи Єропкін. Обидва були аматорами, і Татищев, треба гадати, вірно оцінював їх можливості. Один з них, можливо, подав саму ідею, але через сім років Татищев уже нетвердо пам'ятав, хто саме — Єропкін чи Хрущов. Єдиним з цього кола здатним до подібного роду імітації літописного тексту був сам Татищев.

Справді, довгими роками пишучи свою «Історію» «древним наречием», стилізуючи і мову і форму свого твору під давньоруський літопис, Татищев

володів усім необхідним для такого задуму інструментарієм. Під кінець роботи, 1745 р., він навіть скаржився, що переклад на сучасну мову для нього утруднений тим, що йому важко «позбутися словесних навичок, набутих під час занять текстами, написаними давньою мовою»³¹.

Відзначимо насамперед, що ідеї, вкладені істориком в уста Романа, це насправді улюблені ідеї самого Татищева. Так, Роман пропонує встановити порядок наслідування князівських столів від батька до сина або ж, як посилює в другій редакції автор, до того, «кто есть старейший по линии в роде его» (див. вище). Але ж це не тільки ідея, а й фразеологія самого Татищева! Так, у спеціальній примітці № 508 до глави 25(26) з приводу заяви Андрія Боголюбського про власне старійшинство історик пише: «Андрей, видится, неправо старшинство в линию возводительную требовал, но по всем законам нисходительная правее, да сей беспорядок в старшинстве давно к великому государства вреду введен, н. 359, 378, гл. 46»³². Пор. в проекті Романа: «А буде у кого сына не останется, тогда отдать брату старейшему по нем или кто есть старейший по линии в роде его, чтоб Руская земля в силе не умалялась»³³. Примітки, на які радить звернути увагу Татищев, трактують той же предмет — негаразди в державі через неврегульованість процедури престолонаслідування. У примітці 378, наприклад, вперше виникає ідея примогенітури: «Сей беспорядок, что дядья сыновьям умершаго ближайшим наследником предпочитались, великим безпутством и разорению государства причиною был, как по сем на Мстиславе то достаточно видимо; но царь Иоанн I законом оное пресек»³⁴. Пор. у проекті: «А чтоб местные князи не оскудевали в силах, не надлежит им областей своих детям делить, но отдавать престол по себе одному сыну старшему со всем владением... Вы бо ведаете довольно, когда не много князей в Руси было и старейшаго одного слушали, тогда все окрестные их боялись и почитали, не смея нападать на пределы Руские, как то ныне видим»³⁵. З примітки 365 стає зрозумілим, що Татищева хвилювала й проблема виборності київського князя: «Сие избрание государя (Володимира Мономаха. — О. Т.) погрешно внесено: ибо по многим обстоятельствам видим, что силы киевлян в том не было и брали сущие наследники по закону, или по заветам, или силою... Но здесь может та причина ко избранию правильною почестья, что у Святополка сына достойнаго не осталось, а прочие сродством были равны»³⁶.

У проекті Роман розпочинає послання до князів ствердженням старійшинства Києва й описом шкод для нього від усобиць: «Киев есть старейший престол во всей Руской земли... Похисчают престол молодшие и несмысленные, которые не могут не токмо других распорядать, но и себя оборонить не в состоянии; часто востает война в братии, приводят поганых половцов в разоряют землю...», для чого, власне, і потрібна примогенітура. Однак виявляється, що Роман розвиває думку, вже викладену Татищевим у примітці 509 до згаданої глави 25(26), пор.: «Киев, хотя по древности престолом великих князей почитался, и к получению онаго льстясь, великия междуусобия и кровопролития с разорением подданных приключились, через что ни един град в Руси столько не терпел, как Киев. Но князи, неразумным разделением детям принадлежищих оному городов, в такое безсилие пришли, что принуждены других повелениям повиноватися, н. 191, 263, гл. 46»³⁷.

Таким чином, виявляється, що історик komponує проект Романа з власних ідей, то тут, то там розкиданих в тексті «Історії». Власне, Роман пропонує виправлення всього того, що непокоїть Татищева в руській історії і в чому він бачає головні вади державного устрою Русі. Схоже, що в образі Романа Мстиславича Татищев дає шанс руській історії виправитися «як раз напередодні навали полчищ моголо-татар». Для нас, однак, важливо, що практично усі ці примітки вносилися істориком при підготовці остаточного варіанту першої або ж під час роботи над другою редакцією, тобто викладені в них ідеї хвилювали його одночасно з «віднайденням» тексту Романового проекту (але цікаво, вказуючи в кожній з наведених приміток місця з

«Історії», де йдеться про аналогічні випадки, Татищев жодного разу не згадує проєкт Романа — такий виграшний для цієї теми сюжет!»

Встановивши авторство конституції 1203 р., можемо дещо зрозуміти й з техніки стилізації. Загалом риторика Романа сильно нагадує тон літописної оповіді про підготовку Любецького з'їзду. Саме ситуацію 1097 р. сюжетно реконструює Татищев: упокорення винуватця усобиць (Олега Святославича, Рюрика Ростиславича), проєкт перевлаштування міжкнязівських взаємин, пропозиція з'їзду й повне фіаско в результаті. Однак Любецький з'їзд став не тільки джерелом натхнення для Татищева, але й джерелом текстуальних запозичень.

Пор.:

ПВЛ

«Придоша Святополкъ и Володимерь... и сняшася Любячи на оустроенье мира». (1097)

«Святополкъ и Володимеръ посла къ Олгови, глаголюща сице: Поиду Киеву, да порядъ положимъ о Русьскѣи земли» (1096)³⁸ «Придѣга на столь отецъ нашихъ и дѣдъ нашихъ, яко то есть старѣишей градъ въ земли во всей Къевѣ, ту достойно снятися и порядъ положити». (1096)³⁹.

«Почто губим Русьскую землю, сами на ся котору дѣюще, а половци землю нашу несутъ розно.»(1097)⁴⁰

«Володимеръ же слышавъ, яко ятъ бысть Василко и слѣплень, оужасеся, и всплакавъ и рече: сего не бывало есть в Рускои земљи, ни при дѣдѣхъ нашихъ, ни при отцѣхъ нашихъ» (1097)⁴¹.

Татищев

«Седя же Роман во Киеве, нача гадати со князи и дружиною о устрое Руские земли»

«Посла ко Всеволоду... и всем местным князем..., реки има тако: «Се, брате, весте, оже Киев есть старейший стол в Русстей земли и достоин на нем княжити старейшему..., абы могл управити добре... и содержати поряд во братии...»

«Ото ж востает рать межи братии, вѣдутъ поганыхъ и губятъ землю Рускую и пачее котору во братии воздвижутъ.»

«А Всеволод... отрече Романови, глаголя: «Се, брате и сыну, ископак тако не бысть. И аз не могу престувати, но хощу тако быти, яко бысть при отцехъ и дедахъ нашихъ.»

Не зайве, очевидно, нагадати, що для Татищева це був, на жаль, не єдиний випадок введення до «Історії» памфлетів, що так чи інакше вийшли з кола, близького до Волинського. Давно вже зверталася увага на «уривок полоцького літопису», вміщеного істориком під 1217 р. (до речі, у примітці Татищев також інформатором називає Єропкина)⁴². Сюжет цього уривку такий. Полоцький князь Борис, одружившись другим шлюбом на дочці поморського князя Святохні, яка таємно зберегла католицтво, в усьому потурає їй та її поморському оточенню. Для цього він навіть відсилає від себе своїх синів від першого шлюбу Василька і Вячка, яких, до того ж, мачуха хотіла знищити. В Полоцьку хазяйнують зайди-поморяни, Святохна спільно з ними зважується навіть на змову проти Бориса та його синів (бо планує передати полоцький стіл власному синові Володиміру-Войцеху), та врешті розлючений іноземним правлінням народ, керований руськими боярами, скидає ярмо поморян і чинить над ними самосуд. Скажемо словами Д. А. Корсакова: «Аналогія становища Полоцька в XIII ст. із становищем Росії під час царювання Анни Іоанівни вражаюча. Роль поморян тотожна ролі німців, а доля синів Бориса від першої дружини нагадує долю Єлизавети Петрівни (якій, додамо від себе, Волинський та його спільники дуже симпатизували. — О. Т.). Так само не можна не бачити схожості у становищі Святохні і Бірона та сина першої — Володимира-Войтеха і Анни Леопольдівни»⁴³. Д. А. Корсаков в даному разі просто переповів погляд Лижина⁴⁴, заснований на тлумаченні змісту «полоцького літопису». Коли ж до цього тексту придивитися уважніше, виявиться, що метод роботи над ним цілком тотожний з роботою над проєктом Романа. Та ж сама лексика і синтаксичні конструкції, що видають автора XVIII ст.⁴⁵, ті самі зловживання сполучниками «ач», «иж»⁴⁶, «абы» тощо. Є тут і прямі текстуальні паралелі з проєктом Романа та його літописним джерелом, що видають руку того ж автора, пор.:

ПВЛ

1203

1217

«Святополкъ и Володимеръ посла къ Олгови, глаголюща сице: Понду Киеву, да порядъ положимъ о Русьстѣи земли». (1096)

«Посла ко Всеволоду... реки има тако: «Се, брате, весте, оже Киев есть старейший стол в Рустей земли и достоин на нем княжити старейшему... абы могл управити добре... и содержати поряд во братии...»

«Люди же полоцстии... начаша Бориса просити о сынех, абы привел я Полоцку и о волостех поряд положил, иж Василько можаше добре люд правити».

Зрозумілий і взірєць наслідування статті 1217 р. Якщо для проекту Романа за такий служив Любецький зїзд, то для опису заворушень серед полочан — київське повстання 1147 р. Пор., напр., опис посольства Ізяслава Мстиславича до киян та Василька до полочан:

Іпат., 1147

Татищев, 1217

«В то же время Изяславъ посла Киевоу, къ братоу своему Володимироу... и къ Лазореву тысячскому и рече имъ: Созовите Кияны на дворъ къ святѣи Софѣи, ать мои посолъ явить рѣнь мою к ним и скажуть лєсть черниговских князи. Кияном же всимъ съшедшися от мала и до велика къ святѣи Софѣи, на дворъ. Вѣставшем же имъ в вѣчи, рече имъ Изяславъ посолъ: Цѣловаль вы князь свои. Азь бяхъ вамъ явилъ се: доумаль есмь со братомъ своимъ Ростиславом и съ Володимиромъ съ Изяславомъ Давыдовичема понти на стрѣя своего... Се же вы являю: се Володимеръ Давыдовичъ и Изяславъ и Всеволодичъ Святославъ... надо мною лєсть оучинили, хотели бо мя яти, любо оубити... Ти бо соутъ не мене одного хотѣли оубити, но и вас искоренити. То же слышавше народ, оттоле поидоша на Игоря...»⁴⁷.

«Василько ж не иде сам, а посла лист к полочаном с паробком своим... Он же, пришед, яви лист той тиуну Жирному. И той, нощию созвав неколико добрых муж, яви има и начат просити со слезами, иж бы поправили князем своим. Тии же, познавше лєсть Святохнину и свою гибель, заклывшеса вси и уложивше помалу намовити люди и созвати на вече. И на Спасов день, управившеса, зазвониши на вече, и егда *снидошѣся* людие, почтоша лист Васильков... Тогда вси смятошася и приступивше ко двору княжу».

Замкнення княгині у лазні після віча, очевидно, має своїм прототипом аналогічні дії щодо половецьких ханів у 1093 та 1095 рр.:

«Святополкъ же... изъймавъ слы, всажа и в ыстобъ-ку»⁴⁸

«вземше книгиню, запроша и в ыстобце»⁴⁹.

«И яко влезоша въ истобку, тако запрени быша»⁵⁰.

Опис пограбування прийшлих поморян народом, хоча і дуже клішований, можливо, почерпнутий з літописного епізоду пограбування полочанами та дручинами 1159 р. дружини Гліба Ростиславича:

«...А Гльба Ростиславича выгнаша и двор его разграбиша горожане, и дружину его»⁵¹.

«А поморян и любовников ея, испытав и облича, избиша, а домы разграбиша, а инех изгнаша»⁵².

Можливо, однак, що «поморяни» Татищева в даному разі адекватні «судальцям», яких убивали кияни після смерті Юрія Володимировича Долгорукого: «И много зла створися в ть день: разграбиша дворъ его красной и другыи двор его за Днѣпром разъграбиша... Избивахуть суждалци по городомъ и по селомъ, а товаръ ихъ грабляче»⁵³.

Очевидно, пошуки літописних відповідників, що послужили будівельними матеріалами для створення «полоцького літопису», можна було б продовжити, однак, це виходить за межі безпосереднього завдання цієї статті. Важливо, що, по-перше, Романів проект є не унікальним випадком в «Історії», що Татищев вже до цього наважувався з якихось міркувань вставляти в свою працю політичні памфлети, і, по-друге, що вони позначені виразними рисами однієї руки. «Полоцький літопис» присутній вже в першому

варіанті «Історії», ще до її переробки перед відправкою до Академії наук (і, відповідно, до «знахідки» проекту Романа Мстиславича). Як зазначалося, Татищев вказав, що цей уривок він виписав з літопису Єропкина і тільки через обмаль часу, а згодом через віддачу літописця для переписки не зміг зробити докладніших витягів⁵⁴. На цій версії Татищев стояв і відсилаючи «Історію» до Петербурга, і в другій редакції. Коли так, то можемо здогадатися, чому замінено Єропкина на Хрущова у примітці про проект Романа: два памфлети, одержані від однієї особи, справді, були б підозрілими. Щоправда, існує й інша версія. Татищев знав, що після страти чоловіка вдова Хрущова розпродала «врознь» його бібліотеку і, отже, міг сподіватися, що ця обставина врятує його від пересвірки⁵⁵.

Хитання Татищева щодо імені інформатора, як здається, можуть допомогти встановити й верхню межу заміни одного імені іншим у примітці до Романового проекту. З очевидних причин це не могло статися раніше 1746 р. (дати «знахідки» самого проекту Романа Мстиславича). Відомо, однак, що на момент відсилки до Академії наук тексту другої частини «Історії» перша ще не була завершена, і історик довелося змиритися з цим прикриттям для нього фактом, включивши до відісланого рукопису лише короткий виклад попереднього матеріалу. Завершення тексту першої частини відбувалося пізніше⁵⁶. Вказавши в другій частині і Єропкина, і Хрущова, Татищев змушений був згадати обох і в першій частині, в главі 7 «О списках или манускриптах, употребленных к сему собранию»: «Сверх сих (тобто згаданих вище рукописів. — *О. Т.*) от разных снискательных о истории русской людей, яко весьма о том прилежно трудившихся, но в несчастье впадших, Волинского, советника Хрущова и архитектора Еропкина, которые читая мое собрание, из древних русских летописцев мне к дополнению сообщали, как в части второй в примечаниях показано»⁵⁷. Отже, на момент укладання цієї глави історик переправив ім'я Єропкина на Хрущова у примітці до проекту Романа. Між тим, є можливість встановити *terminus ante quem* для остаточної правки тексту примітки до Романового проекту.

Найраннішу стадію роботи над першою частиною відбиває список Бібліотеки РАН (БРАН, ВР, збір. Татищева, № 3, 1.5.66)⁵⁸. В цьому списку глави, починаючи з п'ятої (в тому числі й глава 7), мають подвійну нумерацію, що збільшує їх номер на одиницю (так, сьома глава за першою нумерацією була шостою). Збільшення номерів відбулося внаслідок вставки Татищевим під номером 4 глави про Іоакімівський літопис⁵⁹. Ця обставина дає змогу датувати завершення сьомої глави часом до середини 1748 р., коли історик став відомим Іоакімівський літопис і знадобилася спеціальна глава про нього. Таким чином, заміна Єропкина на Хрущова сталася після 1746 р. (завершення Академічного списку другої редакції, де ще значиться Єропкін), але до 1748 р., коли була завершена сьома глава першої частини (і де присутні імена обох)⁶⁰.

Насамкінець, очевидно, варто спробувати відповісти ще на одне запитання: чому саме Роману Мстиславичу Татищев вирішив доручити роль реформатора Русі? Справді, коли спробувати скласти враження про цього князя виключно на підставі літописної інформації, виявиться, що Роман, загалом, навряд чи відповідає тій високій репутації, яку має в історіографії. На цьому фоні цілком несподіваним здається монументальний образ галицького князя, який з відомих причин змальовано у вступі до Галицько-Волинського літопису його сина. Здавалося б, Роман не найкраща кандидатура для задуму Татищева. Однак на історика великий вплив справила «Хроніка» Мацея Стрийковського, яку переклали спеціально для нього. А у Стрийковського Роман — фігура загальнооруського звучання і вже 1198 р. подається як «на той час в Русі найсильніша»⁶¹. Та Роман у Стрийковського не тільки «монарх всієї Русі», він — нечуваний тиран, переможець половців, жорстокий придушувач Литви⁶². Роман разом з тим не позбавлений у Стрийковського й реформаторських державних амбіцій: він переносить столицю «монархії Руської» з Києва до Галича, через що пізніше навіть, як повідомляє польський хроніст, серед руських князів виникають суперечки⁶³. І хоча у Стрий-

ковського Роман — образ скоріше негативний, проте непересічний і інтригуючий, і тому на тогочасному загальному фоні посередніх південноруських князів цілком придатний для місії, покладеної на нього Татищевим.

Завершити ці спостереження над текстом конституційного проекту 1203 р. хотілося б ще одним коментарем. Констатація підробності, неавтентичності одного місця (чи навіть кількох) у величезній «Истории Российской» ніяким чином не може кинути тінь на всю працю. Очевидно, вона ще раз засвідчує відомий факт: твір Татищева значно більш складне і неоднозначне утворення, ніж нам того часом хотілося б, а уявлення про достовірність, історичність, вимисел та обов'язок історика на початку XVIII ст. сильно відрізняється від нинішніх. І, можливо, там, де ми сьогодні проводимо грань між цими поняттями, людина тієї епохи не бачила нічого іншого, крім можливості зайвий раз довести слушність відомого афоризму «Історія — вчителька життя».

¹ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 420.

² Більш вірогідним, однак, видається, що усі ці події сталися 1203 р. (див: Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX — XIII вв. — К., 1985. — С. 119).

³ Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1964. — Т. 3. — С. 169 — 170.

⁴ Соловьев С. М. Сочинения. — М., 1988. — Т. 2. — Кн. 1. — С. 562, 706. У примітці Соловйов без коментарів переповідає Татищева.

⁵ Ключевский В. О. Сочинения в 9 тт. — М., 1987. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 340 — 341.

⁶ Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. — К., 1991. — С. 267, прим. 4.

⁷ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 153; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII — XIII вв. — М., 1982. — С. 495 — 496.

⁸ Котляр Н. Ф. Указ. соч. — С. 119 — 121.

⁹ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности. — К., 1980. — С. 183; Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987. — С. 155.

¹⁰ Татищев В. Н. История Российская. — С. 257.

¹¹ Див: Валк С. Н. О рукописях второй редакции второй части «Истории Российской» В. Н. Татищева // Татищев В. Н. История Российская. — Т. 2. — С. 18 — 19.

¹² Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 257, 304, вар. 65, 67.

¹³ Валк С. Н. О рукописях второй редакции. — С. 19.

¹⁴ Валк С. Н. О рукописях первой редакции второй части «Истории Российской» В. Н. Татищева // Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1964. — Т. 4. — С. 24.

¹⁵ Див: Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3, С. 287. — вар. 453, 455.

¹⁶ Див: Там же. — С. 287, вар. 454, 456.

¹⁷ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 328 — 329.

¹⁸ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 169, вар. 1-1.

¹⁹ Див., напр.: Там же. — Т. 3. — С. 165; Т. 4. — С. 325; Т. 3. — С. 168; Т. 4. — С. 328; Т. 3. — С. 176; Т. 4. — С. 333; Т. 3. — С. 183; Т. 4. — С. 340.

²⁰ Грушевский вважав це повідомлення «довольно вероятным» (Грушевский М. С. Указ. соч. — С. 267), але, на наш погляд, слушність має М. Ф. Котляр, який вважає це власною здогадкою Татищева (Котляр Н. Ф. Указ. соч. — С. 119).

²¹ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 457.

²² Валк С. Н. О рукописях второй редакции второй части. — С. 8, 12 — 13.

²³ Там же. — С. 8. Хоча Татищев неодноразово запевняв і в попередні роки, що переклад «Історії» сучасною мовою ним здійснюється (див: Андреев А. И. Переписка В. Н. Татищева за 1746 — 1750 гг. // Исторический архив. — М., Л., 1951. — Т. 6. — С. 250, 252), загалом же, треба гадати, підготовка другої редакції тривала з 1749 до середини наступного року. 16 березня 1749р., пишучи раднику Академії наук І. Шумахеру, Татищев просить того прискорити присилку книжок, щоб, закінчивши з першою частиною, взятися до другої. У листі ж до Шумахера від 30 липня 1750 р. Татищев сповіщає про початок переписування набіло другої частини (Андреев А. И. Переписка В. Н. Татищева за 1746 — 1750 гг. — С. 297).

²⁴ Валк С. Н. О рукописях первой редакции второй части. — С. 17. У листі від 1 травня 1746 р. Татищев писав Шумахеру: «Я же Академии часть оконченную и набело переписанную рускую историю с примечаниями... пришло и, надеюсь, дней через десять отправлю» (Андреев А. И. Переписка В. Н. Татищева за 1746 — 1750 гг. — С. 250).

²⁵ Там же. — С. 21.

²⁶ Там же. — С. 22 — 23.

²⁷ Там же. — С. 23.

²⁸ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 491.

- ²⁹ Див: Корсаков Д. А. Из жизни русских деятелей XVIII в. — Казань, 1891. — С. 324.
- ³⁰ Там же. — С. 306. Як видно, це було правилом серед однодумців Волинського. Він і сам любив на «конфіденціях» говорили про нинішній стан Російської держави, проводячи паралелі між сучасними подіями та аналогічними випадками з історії. Більше того, спосіб читання історичних творів, подібний до читання Татищева, коли з них переважно вичитувалися прецеденти сучасним порядком, був звичайний для Волинського та його конфідентів. Таким же чином читався принесений Єропкіним Юст Ліпсій, про коментарі якого на Таціта Волинський відгукувався: «Книга ця не для читання у нинішній час!» (Там же. — С. 305).
- ³¹ В а л к С. Н. Рукописи второй редакции второй части. — С. 13.
- ³² Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 248.
- ³³ Там же. — С. 170.
- ³⁴ Там же. — Т. 2. — С. 263 — 264.
- ³⁵ Там же. — Т. 3. — С. 170.
- ³⁶ Там же. — Т. 2. — С. 260.
- ³⁷ Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 249. Татищев відсилає до прецеденту розподілу землі Володимиром між своїми синами, яку супроводжує ремаркою: «Сей к великому государству вреду раздел детям начал отец его Святослав, но по смерти Ярослава более учинилось, как в главе 44 и 45 показано» (Там же. — Т. 2. — С. 234).
- ³⁸ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 229.
- ³⁹ Там же. — Стп. 230.
- ⁴⁰ Там же. — Стп. 256.
- ⁴¹ Там же. — Стп. 262.
- ⁴² Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 201 — 204, 267 (друга редакція); Т. 4. — С. 353 — 354, 462 (перша редакція).
- ⁴³ К о р с а к о в Д. А. Указ. соч. — С. 314. До речі, сам Корсаков сумнівався щодо свідомої фальсифікації з боку Татищева, складаючи провину на Волинського.
- ⁴⁴ На жаль, праця останнього (Два памфлета времен Анны Иоановны // Известия Императорской Академии наук по отд. русского языка и словестности. — 1858. — Т. 7) лишилася для мене недоступною.
- ⁴⁵ Зверну увагу лише на найочевидніші похибки стилізатора. Слово «годе» («яко годє») вжито Татищевим у значенні «як слід», в той час як в автентичних давньоруських текстах вживається на позначення «вгодно», «завгодно» (Словарь древнерусского языка (XI — XIV вв.). — М., 1989. — Т. 2. — С. 347 — 348). «Лист» у значенні «грамота» починає вживатися лише в Литовський період (Там же. — Т. 4. — С. 405). Слово «подходити», яке Татищев перекладає як «искать способа», словником невідоме. «Клюкопата», утворене істориком від іменника «клюка» (лжа, неправда), могло б мати форму лише «клюкава» (хоча жіночий рід такого прийменника не зафіксований) (див: Словарь. — Т. 4. — С. 223 — 224; С р е з н е в с к и й И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 1. — СПб., 1893. — Стп. 1230). «Думчий» в значенні «радник», очевидно, утворене за аналогією з пізнішими московськими титулами, в давньоруському тексті міг стояти лише іменник «доумьца», «доумьца» (Словарь — Т. 3. — С. 99; С р е з н е в с к и й И. И. Материалы. — Т. 1. — Стп. 744). Нарешті, автор уривку не завжди точно знає значення вживаних ним слів. Так, «семо» (суди) вжито у значенні «зараз» («Иж сих не казниши семо, яз утро иду от тебе»). Так само помилково вживається подвійне число («ваю») для позначення множини.
- ⁴⁶ До речі, ці два сполучники в такій формі словниками не зафіксовані, зустрічаючись лише як «аче», «ижє».
- ⁴⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 351 — 353.
- ⁴⁸ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 217.
- ⁴⁹ Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 354.
- ⁵⁰ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 228.
- ⁵¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 493.
- ⁵² Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 354.
- ⁵³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 489.
- ⁵⁴ Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 462.
- ⁵⁵ А н д р е е в А. И. Труды В. Н. Татищева по истории России // Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — Т. 1. — С. 27.
- ⁵⁶ Білова переписка першої частини завершилася, як видно з листа Татищева Шумахеру від 30 липня 1750 р. (А н д р е е в А. И. Переписка В. Н. Татищева за 1746 — 1750 гг. — С. 297).
- ⁵⁷ Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — Т. 1. — С. 125.
- ⁵⁸ В а л к С. Н. О рукописях первой части «Истории Российской» В. Н. Татищева // Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — М.; Л., 1963. — Т. 1. — С. 59 — 60.
- ⁵⁹ Там же. — С. 63.
- ⁶⁰ Щоправда, можливо, Татищев в даному разі мав на увазі таємничий смоленський літопис, наданий йому Хрушовим, з якого автор «Історії Російської» щедро рукою черпав відомості для 2-го та 3-го томів (Т а т и щ е в В. Н. История. — Т. 2. — С. 216, 226, 235, 238, 315; Т. 3. — С. 250, 251, 253, 270; Т. 4. — С. 414, 415, 434, 451, 452, 469). Сам літопис описано Татищевим так: «Оной продолжен до нашествия Ярославля к Батью, но конец не дописан, знатно, с чего списыван нечто пропало и оной, может, ныне отыскать удобно» (Т. 4. — С. 414). З невідомих причин цю характеристику літопису, що міститься у Воронішовському списку, в подальшій редакції історик випустив (пор.: Т. 2. — С. 205, 309, вар. 109). Ясна річ, цей літопис досі не ідентифіковано. Він інтригує кількома обставинами. По-перше, його відомості або унікальні, або збігаються лише з повідомленнями не менш загадкового Розкольничого літопису.

По-друге, в літопису Хрущова містилися відомості тотожні інформації польських хроністів, зокрема Стрийковського. Так, наприклад, хрущовський літопис знає (за Татищевим) один з різновидів легенди про Мономахові дари, згідно з яким Володимир Всеволодович одержав їх від «воєводи корсунського» під час походу на Кафу (Т. 2. — С. 315; Т. 4. — С. 434). Цю легенду викладає Стрийковський, але запозичує її, як відомо, з Герберштейна. Очевидно, зрозумівши цю свою похибку, Татищев вилучає згадку про хрущовський літопис у другій редакції (пор. Т. 2. — С. 315; Т. 4. — С. 434). По-третє, хрущовський літопис відомий Татищеву вже під час створення першої редакції, але він продовжує черпати з нього й при роботі над другою (пор.: Т. 2. — С. 216, 226; Т. 3. — С. 253, 270), інколи супроводжуючи ці доповнення такими незрозумілими ремарками: «В манускрипте Хрущова сия битва с великою хитростію Литвы пространно описана, но у меня в то время выписки утратилась, а внесено из Хрущова, согласуя с другими» (Т. 3. — С. 270, приписка Воронцовського списку). Нарешті, що для нашої теми найголовніше, навіть в цьому випадку Татищев вагається, на чю адресу записати заслугу відкриття цього літопису — Хрущова чи Єропкина. Так, описуючи під 1182 р. усобицю «Василька Дрогочинського» з Володимиром Борисовичем «мінським», історик у першій редакції подає таку примітку: «Сие взято из летописца Еропкина, а в протчих пропущено, из чего видно, что на Волини в сии времена историков не было или были, да нас не дошли» (Т. 4. — С. 451 — 452). Натомість у другій редакції в аналогічній примітці читаємо: «Сие взято из манускрипта Хрущова, а прочих пропущено. Из сего видно, что некто в области Полоцкой писатель Несторову летопись дополнял» (Т. 3. — С. 251). Знаменно, що Татищев не тільки змінює ім'я власника літопису, але і походження рукопису: якщо в першому випадку воно волинське (очевидно, мало зв'язок з Васильком Дрогочинським), то в другій редакції — полоцьке. Однак, незважаючи на це, в главі «О последовавших Нестору летописателях» Татищев чомусь стверджує, що літопис Хрущова написано в Смоленську (Т. 1. — С. 122).

⁶¹ Kronika polska, Litewska, zmuńska i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. — Warszawa, 1846. — S. 209.

⁶² Ibidem. — S. 211.

⁶³ Ibidem. — S. 211 — 224.

З історії політичних партій в Україні

О. Г. Старинець (Київ)

Виникнення організації конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 — лютий 1906 рр.)

Перші десятиріччя ХХ ст. — зламна віха у суспільно-політичному житті Російської імперії. Характерною ознакою цього періоду історичного розвитку держави стало формування та функціонування різних політичних партій. В роки першої російської революції виникла строката багато-партійна система, що проіснувала майже до початку 20-х років. Процес виникнення політичних партій мав об'єктивний характер, відображав багатоукладність економіки, відповідав існуючому розмаїттю альтернатив суспільного розвитку.

Серед громадсько-політичних течій і партій Російської імперії особливе місце посідала конституційно-демократична партія — партія ліберальної інтелігенції, яка прагнула відчутних перетворень країни парламентським шляхом на основі загальнолюдських цінностей і акумулювала в своїх лавах вершки вітчизняних інтелектуалів початку ХХ ст.

Теоретико-ідеологічні уявлення кадетів про шляхи суспільного прогресу Російської імперії були конкретизовані в програмі партії, прийнятій на її першому установчому з'їзді в жовтні 1905 р. Вона репрезентувала радикально-демократичний варіант парламентського вирішення всього комплексу питань російської дійсності. Вихідною посилкою в програмі партії народної свободи була ідея поступового реформування старої державної влади — заміни необмеженого самодержавного режиму конституційно-монархічним ладом. Політичним ідеалом кадетів була парламентарно-конституційна монархія англійського зразка, де панує принцип: «Король царствує, але не править».

Конституційні демократи висловлювалися за введення в Росії загального виборчого права, здійснення всього комплексу демократичних свобод (слова, друку, зборів, союзів і т. ін.), наполягали на суворому дотриманні громадянських та політичних прав людини¹.

У програмі партії народної свободи одне з головних місць посідало національне питання. Кадети відстоювали унітарний принцип державного устрою Російської імперії. У своїй національній програмі вони обмежувалися вимогами культурно-національного самовизначення, що передбачало застосування національних мов у школі, вищих навчальних закладах, суді, друкованих виданнях тощо.

В питанні про політичну автономію кадетська партія стояла на засадах окремого вирішення кожної проблеми, в деяких випадках вважалося необхідним введення обласної автономії. Це стосувалося Царства Польського та Фінляндії, для яких політична автономія, на думку кадетів, була вкрай необхідною. Україна, як, до речі, й інші національні райони Росії, прямо в програмі не згадувалась. Питання про українську автономію залишалося за лапками 24-го параграфу партійної програми, де проголошувалось: «Створення місцевих автономій»².

Восени 1905 р. розпочався процес створення регіональних організацій конституційно-демократичної партії. Згідно із статутом, для цього необхідно було скликати губернський або обласний з'їзд партії, який, в свою чергу, мав організувати міські, повітові та районні комітети³.

За такою схемою і йшло організаційне оформлення кадетських організацій в українських губерніях Росії. Так, Київська обласна група була заснована 21 листопада 1905 р. Цього дня відбулися перші установчі збори, що обрали тимчасовий комітет у складі одинадцяти членів⁴. Проте працювати йому довелося не довго. Вже 5 січня 1906 р. на одному з чергових засідань загальних зборів було обрано постійний комітет з 29 осіб, до складу якого, зокрема, увійшли такі визначні представники українського національного руху, як професор історії Київського університету І. В. Лучицький, редактор «Київської старовини», голова Київського товариства письменності, директор гімназії В. П. Науменко, журналіст М. М. Могилянський, публіцист М. О. Славинський, ліберальний поміщик барон Ф. Р. Штейнгель. Членами комітету стали також професори М. О. Андрусов, Є. Ф. Вотчал, М. І. Коновалов, О. М. Северцов, В. Ф. Тимофєєв; приват-доценти М. М. Володкевич та Л. М. Яснопольський, директор банку М. П. Рузький, лікар М. О. Мандельштам, рабин С. А. Лур'є та інші⁵. З числа членів обласного комітету було обрано його бюро (10 осіб), що мало своє приміщення (Хрещатик, 42), де двічі на тиждень проводилися засідання, на яких розглядалися поточні партійні справи⁶. Обласний комітет партії, в свою чергу, займався справами загальнопартійними та місцевих груп. Його очолював член ЦК партії, професор історії університету І. В. Лучицький⁷, секретарем було обрано Г. А. Ливильківського⁸.

В Києві було введено особливу структурну організацію. Місто було поділене на 5 районних дільниць, кожна з яких мала свій районний комітет з бюро. Діяльність усіх дільничних комітетів об'єднував міський комітет. Зазначимо, що обласному комітету партії офіційно не доповідалося про хід справ у міському комітеті та в дільничних бюро⁹, однак постійний зв'язок між ними підтримувався.

Київський обласний комітет кадетської партії поширював свою діяльність, окрім Київської губернії, на Волинську та Подільську, де не було своїх комітетів. А в Чернігівську та Полтавську губернії від нього надходила партійна література.

Завдяки широкій агітаційно-організаційній роботі, яку проводив Київський обласний комітет конституційно-демократичної партії, наприкінці 1905 р. було створено розгалужену мережу місцевих партійних осередків та груп. Стрімкими темпами засновувалися повітові та міські комітети, по селах створювалися партійні організації, що об'єднувалися в цілі «райони». Так, наприклад, «район» утворили кадети сіл Лозанівка Черкаського повіту та Рєвонка Чигиринського повіту¹⁰. Кожне село, що входило до складу такого «району», обирало від своєї групи по два делегати до районного комітету партії. Повітові організації мали свою структуру і складалися із сільських партійних груп.

На рубежі 1905 — 1906 рр. до Київського обласного комітету партії народної свободи входили такі місцеві групи, що мали свої комітети: у Київській губернії — в Умані, Черкасах, Фастові, Сквирі, Василькові; у містечках Ставище і Кошеваті (Таращанського повіту); в селах Стеблево (Канівського повіту), Лозанівка (Черкаського повіту), Рєвонка (Чигиринського повіту); у Волинській губернії — в містах Рівному, Старокостянтинові, Острозі, Заславлі, Луцьку; в містечку Славуті, на станції Ожегін тощо; в Подільській губернії — у Могилів-Подільському та с. Вушинці¹¹.

За даними відомого дослідника історії кадетської партії В. В. Шелохаєва, загальна чисельність київської обласної організації кадетів становила близько 2000 осіб¹² (цю цифру підтверджують архівні документи, вивчені автором даного повідомлення¹³).

Найбільш численною в Україні, безперечно, була київська міська кадетська організація. За даними на 14 лютого 1906 р., кількість її членів досягла 1400 осіб¹⁴.

Соціальний склад київських кадетів не був однорідним. Так, партійна група робітників міських підприємств налічувала приблизно 250 членів¹⁵. Нею керував один з активістів кадетського руху в Києві робітник А. О. Мартьянов¹⁶. У звіті Київського обласного комітету ЦК партії народної свободи зазначалося, що активну участь у залученні до неї робітників беруть фабричні інспектори-кадети. Так, агітатори з числа інженерно-технічних працівників розповсюджували серед робітників портових майстерень партійну програму, агітували за введення в країні конституційного ладу. Завдяки цим заходам в майстернях було створено партійний осередок.

Значну роль у кадетському русі міста відігравала так звана «студентська фракція», що налічувала понад 100 членів і проводила відчутну агітаційну роботу¹⁷. Очолювали фракцію Ф. Ф. Струве — студент університету та К. А. Левін — студент політехнічного інституту, яких згодом було кооптовано до обласного комітету партії¹⁸. Члени студентської фракції виступали за автономію університету, за право молоді брати участь у політичному житті країни. «Виходячи з права на культурне самовизначення національностей, фракція стоїть за створення національних кафедр», — проголошували вони у листівках¹⁹.

Входили до кадетських лав Києва і дрібні землероби — городники та садівники міських окраїн.

Проте, оцінюючи соціальний склад обласного, міського та дільничних комітетів міста, який, безсумнівно, віддзеркалює і соціальний склад усієї кадетської організації Києва, можна зробити висновок, що більшість у партії становили представники інтелігентних професій: викладачі вищих і середніх учбових закладів (за архівними даними, тільки професорів і приват-доцентів серед кадетських активістів Києва було 11), лікарі (не менше 5), юристи, журналісти, вчителі, художники тощо²⁰. До другої за чісельністю групи належали службовці різних установ та організацій, управлінський апарат заводів і фабрик міста, підприємці, податкові інспектори, прикажчики²¹. Отже, провідна роль в обласному кадетському керівництві належала інтелігенції та дрібнобуржуазним верствам, які й були носіями ліберальних ідей, прихильниками конституційного реформування самодержавного ладу.

В результаті змін у програмі партії щодо політичних прав жіноцтва до кадетських лав примкнуло чимало жінок²². Так, на початку 1906 р. питома вага представниць прекрасної статі серед членів партії у Києві складала 12 %²³. Це переконливо свідчить про популярність кадетського гасла щодо рівноправ'я жінки та надання їй можливості брати участь у політичному процесі в країні.

Аналізуючи на підставі вивчення архівних джерел²⁴ національний склад київських кадетів, автор вважає, що членами партії насамперед були представники російськомовної інтелігенції.

Так, у «Звіті про склад, організацію та діяльність Київської обласної групи конституційно-демократичної партії», котрий Київський обласний комітет направив до ЦК у лютому 1906 р., вказувалося, що 61 % членів партії — киян становили росіяни і 39 % — євреї²⁵. Точних даних про кількість українців-кадетів автором не встановлено, оскільки кадети не вели окремої статистики щодо членів партії — українців. Що ж до аналізу за прізвищами кадетів-активістів, то він досить умовний, тому що багато українців за походом внаслідок русифікаторської політики уряду втратили національну свідомість і почували себе росіянами.

Необхідно зазначити, що в той період у Києві була заснована «Конституційно-демократична польська партія України, Волині та Подолі», до якої вступали ліберальні представники польської громади міста. Київський обласний комітет увійшов у блок з польськими кадетами під час передвиборної кампанії до І-ї Державної думи і підтримував постійний зв'язок з ними в повсякденній роботі²⁶.

Характеризуючи стан справ у кадетських організаціях провінції, слід підкреслити, що обласний комітет приділяв велику увагу створенню та функціонуванню партійних груп на селі. На загальних зборах київської організації один з партійних активістів Г. Оргіс-Рутенберг проголосив необхідність «привернути на свій бік головну силу країни — селянство»²⁷. До 1 лютого 1906 р. вже існувало 18 комітетів у повітових містах і селах, але, на думку професора В. Ф. Тимофєєва, цього було вкрай недостатньо²⁸.

В свою чергу місцеві партійні групи підтримували зв'язок не тільки з обласним партійним комітетом, а й вели активне листування з ЦК кадетської партії та його московським бюро. Від центрального керівництва місцевими партійними групами займався секретар ЦК О. О. Корнілов. Місцеві комітети повідомляли йому про заснування кадетських організацій, їх роботу, кількісний і керівний склад. Так, 25 грудня 1905 р. на адресу ЦК надійшов лист від членів кадетської групи Могилів-Подільського повіту, в якому розповідалося про те, що в повіті діє партійна організація в кількості 140 членів, і висловлювалося бажання одержати допомогу від ЦК «в розв'язанні непорозумінь з місцевою владою», яка ставилась до їх діяльності з недовірою²⁹.

Селяни — члени кадетської партії з Київщини також скаржилися на самоуправство чиновників: «Урядник відбирає газети і листи, які надходять від комітету, заявляючи, що немає зараз ніякої свободи»³⁰.

Окрім цього, в листах до ЦК кадети з України просили надіслати їм партійну літературу, газети тощо. Поставали в них і такі вагомні теоретичні проблеми, як українська автономія. Дискутуючи з цього приводу, український письменник-кадет, голова острозького повітового комітету Д. В. Маркович зазначав, що волинські кадети «не бояться ідеї автономії, але для заспокоєння пустодзвонів згодні погодитися на термін «повне самоврядування»³¹. На жаль, ця ідея українських кадетів не знайшла підтримки у центрального керівництва. Пройде ще довгих сім років, поки питання української автономії стане на порядок денний широкого партійного обговорення.

Найбільш численною губернською організацією в Україні поряд з Київською була Херсонська. Щодо кількості цієї найвпливовішої на півдні України політичної партії, то, як свідчать дані архівних джерел, на Херсонщині наприкінці 1905 р. діяла розгалужена мережа селянських кадетських комітетів. В одному тільки Херсонському повіті їх налічувалося 9, і вони об'єднували 1025 селян — членів кадетської партії з 64 сіл³². Крім того, у Херсоні діяла активна кадетська група в кількості 206 чол., та й одеська міська організація, котра входила до складу херсонської губернської, налічувала 600 членів³³. На 1 січня 1906 р. кадетські комітети діяли в усіх 6 повітах Херсонської губернії та в Миколаєві³⁴. І хоч точних даних щодо кількості членів у цих партійних організаціях не встановлено, проте, зважаючи на роботу, що її проводив губернський комітет, можна стверджувати, що і в цих повітах до кадетської партії було залучено чимало селян.

Історія діяльності херсонської організації кадетів починається 10 жовтня 1905 р. Того дня в Херсоні відбувся установчий з'їзд кадетських груп, на якому були присутні 49 осіб, переважно з числа земських гласних і службовців, а також міської інтелігенції. З'їзд обрав тимчасовий комітет (з 7 членів партії) по підготовці і проведенню загальногубернського з'їзду³⁵. Комітет розгорнув активну агітаційну роботу серед селян по залученню їх до партії та створенню партійних груп. У місцевій пресі українською мовою було надруковано звернення кадетів, яке закликала, «щоб селяни не гаялись та записувались у члени конституційно-демократичної партії»³⁶. Майже всі газети регіону: «Одеський листок», «Юг», «Голос Юга», «Южная Россия», надрукували програму кадетської партії. Загальний тираж становив 21 тис. примірників і увесь був розповсюджений³⁷. Агітація забезпечила потрібний результат: селяни вступали до партії групами і навіть цілими сільськими товариствами³⁸. От що писав до редакції «Вестника партии народной свободы» селянин з Херсонської губернії: «Я вважаю, що кадетська партія бажає

добра народу, прошу зарахувати мене до лав партійних агентів і надіслати все, що потрібно для цього: програму, книжки і побільше відозв; я неосвічений, але на селі й потрібний такий агент, бо дехто з недовірою ставиться до студентів»³⁹.

Зазначимо, що таких агентів було чимало. Однак, за словами керівників губерньського комітету, «частка свідомих членів партії», тобто тих, хто проводив пропагандистську роботу, становила приблизно 325 чол., і це були переважно земські службовці, працівники інтелігентних професій та грамотні селяни⁴⁰.

Як зазначалося вище, до Херсонської губерньської організації належала також одеська міська група кадетської партії. Очолював одеський комітет, до якого входило 28 членів, професор історії Новоросійського університету, онук відомого російського актора М. С. Щепкіна — Є. М. Щепкін⁴¹. На чолі Херсонського губерньського комітету стояв голова земської губерньської управи О. К. Парамонов, його заступником був Д. К. Михальч, а секретарем К. М. Мичков⁴².

Однією з найактивніших і значною за кількістю була кадетська організація Харківщини. 22 — 23 листопада 1905 р. конституювалася губерньська партійна група, що обрала комітет з 25 членів на чолі з професором М. П. Чубинським⁴³. Згодом був заснований і міський партійний комітет, очолив його М. М. Медін. Харків за прикладом Києва було поділено, відповідно до кількості виборчих дільниць, на 6 районів, в яких було створено партійні районні комітети⁴⁴. Подібна структурна організація сприяла впровадженню чіткої ієрархічної системи, котра повністю довела свої переваги під час виборів до Державної думи.

Харківська партійна організація наприкінці 1905 р. налічувала 800⁴⁵, а на початку 1906 р. — 892 члена⁴⁶. Серед лідерів кадетів Харкова були ректор Харківського університету професор Д. І. Багалій, професор М. А. Гредескул, приват-доцент Л. Я. Таубер та інші.

На Слобожанщині кадетська організація діяла і в Сумах, очолював її П. М. Литварьов⁴⁷.

Наприкінці 1905 р. було створено кадетські організації у Катеринославській, Полтавській, Таврійській та Чернігівській губерніях. Протягом жовтня — листопада 1905 р. вони виникли в Катеринославі, Олександрівську та Маріуполі. Катеринославський комітет очолив присяжний повірений А. М. Олександров, Олександрівський — секретар земської управи П. І. Чижевський, Маріупольський — присяжний повірений Пихачі⁴⁸. Катеринославська міська група налічувала близько 40 членів, і майже 150 чол., які входили до кадетської партії, мешкали по селах Катеринославського повіту⁴⁹. В. В. Шелохаєв вважає, що загальна кількість членів партії по губернії становила 400 чол.⁵⁰. Матеріалів, які б підтвердили або піддали сумніву ці дані, автором не встановлено.

Катеринославські кадети підтримували тісний зв'язок з членами української радикально-демократичної партії (УРДП). На спільних засіданнях партійних комітетів обговорювалися питання про об'єднання окремих місцевих партійних груп, було складено угоду про спільні дії під час виборів тощо⁵¹. Таке співробітництво об'єктивно сприяло поширенню серед катеринославських кадетів ідей автономії України та необхідності запровадження української мови в навчальних закладах і суді.

У грудні 1905 р. губерньською владою Катеринослава було вжито репресивних заходів проти кадетів. До тюрми потрапило майже все бюро Катеринославського комітету партії. На думку тимчасового секретаря катеринославської групи інженера М. І. Іванова, «головною причиною цього треба вважати ганебні свідчення деяких членів партії, котрі через страх відсидіти у в'язниці готові були втопити інших»⁵². Проїшло кілька місяців, поки бюро Катеринославського комітету партії відновило свою діяльність⁵³. Головою комітету було обрано лікаря І. А. Бутакова⁵⁴.

Навесні 1906 р. з різкими антикадетськими гаслами виступив лідер катеринославських октябристів І. В. Способний⁵⁵. З метою протистояння правим

і для поширення конституційно-демократичних ідей кадетами О. Я. Єфимовичем, А. М. Олександровим та іншими наприкінці березня 1906 р. була заснована газета «Южная заря», що продовжувала лінію забороненого місцевою владою ліберального «Придніпровського края». В ній друкувалися статті лідерів партії, обговорювалися деякі аспекти партійної програми то-що⁵⁶.

Найбільш близькою за поглядами до українських національних політичних партій була кадетська організація Полтавщини. Так, полтавські кадати розробили навіть свою політичну програму, де, зокрема, зазначалося: «Перед усім ми визнаємо необхідність федеративного устрою держави на основі автономії географічно, національно та економічно відокремлених областей, Україна ж повинна стати однією з таких областей»⁵⁷.

Вищенаведене положення програми викликало неабиякий осуд з боку місцевих правих. Так, член повітового суду І. І. Перевозников гнівно стверджував, що за таких умов «і Сибір, а за нею і Малоросія побажають відокремитися від Росії. Які ж після цього області складатимуть саму Росію? — риторично запитував він, — Москва з передмістями і тільки»⁵⁸. Полтавські землевласники на своїх зборах теж не обминули цього питання. Вони виступили з осудом ідеї автономії України, а також проти введення української мови в школі та суді. «Дозвіл на запровадження місцевих мов, — заявили вони, — не відповідає інтересам Російської держави». Далі на зборах було запропоновано з'ясувати списки членів місцевої організації кадетів з метою перешкодити їм на майбутніх виборах⁵⁹.

Кадетська група Полтави конституювалася 11 листопада 1905 р. на загальних зборах місцевих лібералів, що проходили у приміщенні громадської бібліотеки. Збори (на них були присутні 48 осіб) утворили міську партійну організацію, яку очолив банківський службовець Я. К. Імшенецький⁶⁰.

У листі на адресу ЦК партії народної свободи голова полтавських кадетів повідомляв про розробку полтавською групою (на основі програми партії) своєї програми з включенням до неї пункту про автономію України. Далі Я. К. Імшенецький повідомляв ЦК про укладення полтавською організацією кадетів союзу з УРДП на основі «принципу федерації і вимог автономії України»⁶¹.

Незабаром у Полтаві почав діяти міський комітет партії, що водночас виконував функції губернського. До його складу увійшли 12 членів. Міський комітет партії кадетів було створено і в Кременчуку.

Діяльність полтавських кадетів була різноманітною. Зокрема, вони брали активну участь у роботі місцевих профспілкових, інших громадських організацій, а також регіонального відділення Червоного Хреста. Так, на допомогу тим, хто постраждав під час революційних подій, було зібрано від імені губернського комітету партії 800 крб., що на той час становило досить значну суму⁶².

Одними з перших організувалися кадати Таврійської губернії. Місцеві партійні групи виникли передусім у повітових містах: Ялті, Керчі, Феодосії, Євпаторії, Мелітополі, Севастополі⁶³. Роль губернського комітету виконував Сімферопольський міський комітет, що не одержував фінансової допомоги від повітових організацій і існував виключно на свої кошти. У зв'язку з цим певна автономність повітових груп залишалася і після заснування губернського комітету партії. Навіть на губернських з'їздах, що мали за мету об'єднати кадетські організації, ієрархічна структура останніх не була створена. Це було особливістю виключно Таврійської губернії. Що ж до загальної кількості членів партії у місцевих групах Таврії, то вона не перебільшувала 150, але й не була нижчою за 100⁶⁴.

Серед повітових і міських партійних організацій Таврійської губернії однією з найактивніших стала севастопольська міська група. 27 грудня 1905 р. було обрано її комітет на чолі з П. М. Бларамбергом⁶⁵. Місцеві кадати об'єдналися з союзом «Свобода, Правда і Миролюбство», ЦК якого знаходився у Севастополі. Членами цього союзу, насамперед, були німці-колоністи з Таврійської, Катеринославської, Саратовської та Самарської гу-

берній. Лідер союзу «Свобода, Правда і Миролюбство» П. М. Фризен вказував, що члени його організації вважають себе членами не «політичної партії, а ... моральної школи»⁶⁶. Залучення севастопольськими кадетами до своїх лав німецьких колоністів було позитивним фактом і стало в нагоді під час виборів до Державної думи.

11 грудня 1905 р. конституювалася кадетська група Чернігова⁶⁷. Її очолив предводитель губерньського дворянства О. О. Муханов, секретарем було обрано І. П. Полторацького. Членами групи стали: голова губерньської земської управи, відомий діяч союзу «Визволення», полковник у відставці О. О. Свечин, статський радник В. М. Хижняков, повірений І. Л. Шраг, А. О. Сац та інші⁶⁸.

Члени комітету організували видання місцевої газети «Десна», що офіційно не належала до партійних видань, але відстоювала кадетську програму. У своїй діяльності чернігівські кадети вдало використовували трибуну губерньських земських зборів. Так, на одному з чергових зібрань О. О. Свечин заявив: «Я був революціонером усі минулі 12 місяців. Я не кидав бомб і не ходив на барикади, але всю свою діяльність побудував так, щоб по можливості прискорити проголошення конституційного ладу»⁶⁹.

Царська адміністрація не залишала поза увагою такі виступи. Проти членів кадетського комітету були застосовані репресивні заходи. Так, уже 12 грудня (тобто наступного дня після створення кадетської групи) наказом міністра фінансів за «антиурядову агітацію» було звільнено з посади податкового інспектора, члена міського комітету кадетської партії І. К. Імшенецького (рідного брата голови Полтавського губерньського комітету)⁷⁰. Незабаром без пред'явлення обвинувачень, було заарештовано членів комітету І. М. Соколовського та М. Д. Пухтинського. 9 січня в Ніжині поліція затримала кадета Глузовського — страхового агента. Того ж місяця за «організацію селянських зборів» заарештовано члена чернігівської групи Кравцова⁷¹.

Через репресії діяльність кадетських груп на Чернігівщині була на певний час припинена і відновилася тільки через кілька місяців, під час передвиборної кампанії до I-ї Державної думи.

Представлені матеріали дають змогу осягнути весь процес виникнення та організаційного оформлення кадетських партійних груп в Україні, зробити висновки щодо їх загальної кількості та соціального складу.

Проблеми вітчизняного ліберального руху досліджувалися радянськими істориками у масштабах усїєї Російської імперії. Так, Є. Д. Черменський, користуючись архівними джерелами з фонду кадетської партії і матеріалами кадетської преси, одним з перших у радянській історіографії вирахував чисельність партії кадетів у 1905 — 1907 рр. На його думку, загальна кількість членів кадетської партії в той період становила близько 25 тис. чол.⁷²

В. В. Шелохаєв на базі аналізу більш широкого кола джерел (мемуарна література, місцева преса, особисті фонди лідерів кадетської партії та ін.) зробив висновок, що в лютому — травні 1906 р. — «зоряну годину» кадетів — їх загалом налічувалося близько 50 тис.⁷³

За даними самих кадетів, загальна чисельність партії в 1905 — 1907 рр. становила 70 — 100 тис. членів. Проте, слід зазначити, що ці дані не можна вважати абсолютно точними, бо облік членів партії на місцях у багатьох випадках проводився умовно, або зовсім не проводився, що відзначали й лідери партії⁷⁴.

Український дослідник історії кадетського руху А. О. Білоус, аналізуючи місцеві архівні матеріали, публікації центральної та місцевої преси, а також факти і дані, наведені В. В. Шелохаєвим, доводить, що під час революції до партії народної свободи в українських губерніях належало 8000 чол.⁷⁵ Відмітимо, що праця А. О. Білоус має вагомий недолік. Вона не використала матеріали головної джерельної бази з досліджуваної проблеми — фонду конституційно-демократичної партії Державного архіву Російської Федерації. Фактично вона просто підсумовує зроблені В. В. Шелохаєвим підрахунки кількості членів кадетської партії у Волинській, Катеринос-

лавській, Київській, Подільській, Полтавській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях⁷⁶. Проте, на нашу думку, ці підрахунки дещо не повні і містять помилки. Насамперед це стосується відомостей по Херсонській, Таврійській та Подільській губерніях⁷⁷ (вони відрізняються від наших даних, видобутих з архівних першоджерел⁷⁸). А. О. Білоус не торкається й історії діяльності кадетів Таврійської губернії. Тому, цілком природно, що наші розрахунки не збігаються. На базі аналізу архівних матеріалів фонду кадетської партії, особистих фондів партійних лідерів, матеріалів українських архівів, публікацій центральних і місцевих періодичних видань, мемуарної літератури, праць істориків з цієї проблематики та інших джерел автор даного повідомлення схиляється до думки, що на початку 1906 р. у лавах конституційно-демократичної партії на території України перебувало близько 10 000 чоловік. Безперечно, при виявленні нової джерельної бази представлена оцінка чисельності кадетської партії в українських губерніях буде дещо скорегована.

Щодо соціального складу кадетської партії на території України, то, як підтверджують джерела, київські обласний, міський та дільничні комітети склалися переважно з представників двох основних соціальних груп, до першої з яких належала інтелігенція (викладачі навчальних закладів, лікарі, журналісти, адвокати, інженери тощо), до другої — службовці різних установ і громадських організацій, працівники управлінського апарату промислових підприємств, контор, чиновники державних установ, прикажчики та ін.⁷⁹

Соціальний склад міських організацій кадетської партії Харкова, Херсона, Чернігова подібний до складу київської організації. Це підтверджують архівні матеріали⁸⁰. Дана оцінка поширюється і на інші міські партійні організації, що діяли в Україні.

Стосовно соціального складу повітових партійних груп можна твердити, що в провінції, як і в губернських містах України, більшість активно працюючих членів кадетської партії становили представники ліберальної інтелігенції. Так, серед 63 партійних активістів Київського, Васильківського, Черкаського, Липовецького і Чигиринського повітів Київської губернії було по 11 лікарів та вчителів, 9 службовців суду, 7 дворян-землевласників, 7 міщан, 2 священики, 2 лісники, 2 адвокати, 4 фельдшери, 4 селянина (один з них сільський староста), нотаріус, страховий агент, конторщик, наглядач акцизних зборів, купець тощо⁸¹. Наведений приклад свідчить про незначну кількість представників класичної буржуазії (купців, підприємців) у повітових та сільських кадетських групах. Небагато було в них дворян-поміщиків. Щодо селян, то їх у партії перебувало чимало. Так, тільки в одному Херсонському повіті в кадетських списках їх налічувалося понад 700⁸². Це пояснюється ефективністю агітації місцевих партійних комітетів, а також організаційною допомогою московського відділу ЦК та проведеною ним роботою по налагодженню зв'язків із селянськими групами.

Зазначимо, що до партії в першу чергу вступали грамотні, заможні селяни, сільські старости тощо. Отже, стосовно селянства можна говорити про певний освітньо-майновий ценз.

Робітників серед членів кадетської партії в українських губерніях було мало. Виняток становила робітничка курія київської міської організації⁸³. В інших же містах України робітники до лав кадетської партії вступали вкрай рідко. Переважно це були представники робітничої аристократії, що й сама ще не сформувалася як соціальна група.

Наведені факти дають підставу зробити висновок: кадетська партія в Україні за соціальним складом була партією інтелігенції, дрібної та середньої буржуазії, кваліфікованих робітників. Тобто, можна стверджувати, що кадети опиралися на середній клас, який тільки починав формуватися і мав стати гарантом соціальної стабільності суспільства. Безперечно, провідна роль у кадетських організаціях належала верхівці інтелігенції, котра була мізковим центром реформаторських перетворень.

Кадетська партія в Україні становила загалом багатонаціональне політичне угруповання, що спиралося переважно на російськомовні верстви населення українських губерній. Характерно, що на національний склад місцевих організацій кадетів в окремих регіонах подіяло об'єднання з осередками національних політичних партій. Так, на Полтавщині та Катеринославщині кадети мали тісний зв'язок з українською радикально-демократичною партією, на Київщині і Волині вони об'єднувалися із спільними за поглядами польськими групами, в Криму місцеві кадетські організації зливалися з осередками союзу німецьких колоністів тощо.

На підставі вищесказаного можна стверджувати, що на початку 1906 р. партія народної свободи стала повноправним суб'єктом суспільно-політичного процесу. Кадети проводили активну агітаційно-пропагандистську роботу, видавали власні газети, брошури, листівки, мали вплив на профспілкові та інші громадські організації.

Аналіз процесів виникнення та функціонування кадетських організацій показує чітку структуру партії в Україні.

Організаційне оформлення партії відбувалося в губернських і повітових містах, насамперед в університетських (Київ, Одеса, Харків) і культурних (Катеринослав, Полтава, Сімферополь, Чернігів, Херсон) центрах.

На селі кадетських організацій налічувалося багато, однак це не сприяло їх політичній активності. Підкреслимо, що й географічна структура сільських кадетських організацій не була пропорційною. Так, не можна порівняти кількість селянських груп, наприклад, на Херсонщині і Поділлі. У зв'язку з цим вплив кадетів на українську частину населення загалом був незначним.

Конституційно-демократична партія була впливовою, популярною (про що свідчить і її загальна чисельність — близько 10 000 членів) суспільно-політичною організацією, яка за своїм соціальним складом і ідеологією представляла інтереси російськомовної ліберальної інтелігенції та дрібнобуржуазної громадськості України.

¹ Сборник программ политических партий в России. — СПб., 1905. — С. 40.

² Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України), ф. 275, оп. 1, од. зб. 1121, арк. 23.

³ Конституційно-демократическая партия, съезд 12 — 18 октября 1905 г. — СПб., 1905. — С. 23.

⁴ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ), ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1.

⁵ Там же; ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 1173, арк. 5; Киевские отклики. — 1906. — 8 января.

⁶ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 зв.

⁷ ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 1121, арк. 20.

⁸ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 зв.

⁹ Там же.

¹⁰ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 зв.

¹¹ Там же, арк. 7.

¹² Шелухаев В. В. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905 — 1907 гг. — М., 1983. — С. 61 — 63.

¹³ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 — 7; од. зб. 316, арк. 8, 18 — 19; од. зб. 220, арк. 1; оп. 2, од. зб. 2, арк. 29 — 29 зв.; од. зб. 32, арк. 4 — 5; ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, од. зб. 1424, арк. 13 — 14.

¹⁴ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 7.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 1121, арк. 25 — 28.

¹⁷ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 7.

¹⁸ Киевские отклики. — 1906. — 1 января.

¹⁹ ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, од. зб. 1025, арк. 56.

²⁰ Там же, спр. 1121, арк. 25 — 28.

²¹ Там же; ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 — 8.

²² Вестник партии народной свободы, 1906. — № 1. — С. 7 — 8.

²³ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 7.

²⁴ Там же, арк. 1 — 8; ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 1121, арк. 1 — 68; ф. 274, оп. 1, спр. 142, арк. 12 — 17.

²⁵ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 7.

²⁶ Там же, арк. 2.

²⁷ Отголоски жизни. — 1906. — 2 февраля.

- ²⁸ Там же.
²⁹ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 316, арк. 8.
³⁰ Вестник партии народной свободы. — 1906. — 22 февраля, № 1. — С. 64.
³¹ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 197, арк. 5.
³² Там же, од. зб. 409, арк. 3.
³³ Там же, од. зб. 409, арк. 3.
³⁴ Шелухаев В. В. Указ. соч. — С. 308.
³⁵ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 3.
³⁶ Юг. — 1905. — 4 ноября, № 2184.
³⁷ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 3 зв.
³⁸ Там же.
³⁹ Вестник партии народной свободы. — 1906. — 22 февраля, № 1. — С. 21.
⁴⁰ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 3.
⁴¹ ЦДІА України, ф. 268, оп. 2, спр. 14, арк. 4.
⁴² ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 4.
⁴³ Мир. — 1905. — 27, 29 ноября.
⁴⁴ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 413, арк. 3.
⁴⁵ Там же, од. зб. 247, арк. 25.
⁴⁶ Там же, ф. 579, оп. 1, од. зб. 413, арк. 3.
⁴⁷ Там же, ф. 523, оп. 1, од. зб. 413, арк. 3, 3 зв., 14, 43 — 44; од. зб. 247, арк. 25.
Деякі ініціали автором не встановлено.
⁴⁸ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 209, арк. 5.
⁴⁹ Там же.
⁵⁰ Шелухаев В. В. Указ. соч. — С. 300.
⁵¹ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 209, арк. 5.
⁵² Там же, арк. 11.
⁵³ Там же, арк. 24.
⁵⁴ ЦДІА України, ф. 313, оп. 2, спр. 1434, арк. 5.
⁵⁵ Придніпровський кур'єр. — 1906. — 8 апреля, № 46 — 2759.
⁵⁶ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 92, арк. 3 — 4.
⁵⁷ ДАРФ, ф. 579, оп. 1, од. зб. 1039, арк. 14.
⁵⁸ Полтавський вестник. — 1905. — 4 октября, № 884.
⁵⁹ Полтавський вестник. — 1905. — 4 октября, № 884.
⁶⁰ Полтавщина. — 1905. — 18 ноября, № 274.
⁶¹ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 319, арк. 16.
⁶² Там же, арк. 22.
⁶³ Там же, од. зб. 374, арк. 3.
⁶⁴ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 247, арк. 13.
⁶⁵ Там же, од. зб. 377, арк. 1.
⁶⁶ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 377, арк. 1.
⁶⁷ Там же, од. зб. 414, арк. 5.
⁶⁸ ЦДІА України, ф. 1439, оп. 1, спр. 367, арк. 50.
⁶⁹ Киевлянин. — 1905. — 14 ноября, № 315.
⁷⁰ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 414, арк. 5.
⁷¹ Там же.
⁷² Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в революции 1905 — 1907 гг. — М., 1939. — С. 304.
⁷³ Шелухаев В. В. Указ. соч. — С. 63 — 64.
⁷⁴ Отчет Центрального комитета конституционно-демократической партии (партии народной свободы): за два года с 18 октября 1905 г. по октябрь 1907 г. — СПб., 1907. — С. 14.
⁷⁵ Білоус А. О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905 — 1907 рр.). Дис.. канд. іст. наук. — К., 1993. — С. 90.
⁷⁶ Шелухаев В. В. Указ. соч. — С. 298 — 308.
⁷⁷ Шелухаев В. В. Указ. соч. — С. 304; 306 — 308.
⁷⁸ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 3 — 4; од. зб. 247, арк. 13; од. зб. 377, арк. 1 — 2; од. зб. 316, арк. 8.
⁷⁹ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 — 8; ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 1121, арк. 25 — 28.
⁸⁰ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 413, арк. 3 — 4; од. зб. 409, арк. 3 — 4; од. зб. 413, арк. 3, 3 зв., 14, 43 — 44; од. зб. 247, арк. 25; од. зб. 414, арк. 5; ф. 579, оп. 1, од. зб. 247, арк. 25; ЦДІА України, ф. 1439, оп. 1, спр. 367, арк. 50.
⁸¹ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, од. зб. 1424, арк. 13 — 14.
⁸² ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 3.
⁸³ Там же, од. зб. 216, арк. 7.

О. В. Болдирев (Одеса)

Перша спроба організації української політичної партії

В історичній літературі першою українською політичною партією називають Українсько-руську радикальну партію, організовану в 1890 р. в Галичині з ініціативи І. Франка та М. Павлика, а для наддніпрянської України такою організацією вважають «Братство тарасівців», засноване в 1892 р.¹ Насправді ж творення першої української політичної партії розпочалося значно раніше — у 1883 р., і натхненником цього виступив Михайло Драгоманов. Створення «Української соціально-революційної партії» було прямим наслідком відомої дискусії, що точилася між Драгомановим та російською революційною еміграцією з приводу федералістського устрою політичних організацій.

В 1876 р. М. Драгоманов виїхав за кордон, у Женеву. Маючи повноваження від київської та одеської громад і спираючись на їх підтримку, він розпочав видання «Громади» — українського політичного позацензурного часопису, в якому сформулював політичну програму українського руху. Російська революційна еміграція добре знала Драгоманова як прогресивного діяча, публіциста і теоретика, і він скоро зайняв у її середовищі чільне місце².

Однак на кінець 70-х років стосунки між українським та російськими емігрантськими гуртками погіршилися. У своїй автобіографії Драгоманов писав про причини цього так: «Я й справді з ходом подій все більше та більше робився противником російських революціонерів. Окрім їхнього великоруського централізму та антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіавеллізму засобів (таких, як фальшиві маніфести Я. Стафановича й інші замаху на крадіжки з банків, казначейств та пошт з убивствами сторожів), мене ріжнило од них і прийняття політичного убивства, або, як вони казали, «терору», за принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на сей терор тільки як на природний, хоча й патологічний наслідок терору самого уряду»³. Будучи переконаним соціалістом і навіть прихильником анархістської ідеї, Драгоманов, як позитивіст і реаліст у політиці, розглядав ці ідеї лише як певну теоретичну мету боротьби, лише як її напрямок. Як переконаний прихильник федералізму, що був для нього універсальним принципом політики, він рішуче виступав проти тези програми «Народної Волі» про необхідність об'єднання всіх активнопротестуючих сил в Росії в єдину міцну централістську організацію. У своїй статті «Народна Воля» про централізацію революційної боротьби в Росії» Драгоманов доводив, що принцип федералізації революційних організацій в першу чергу вигідний самій революції, бо замість проблематичного керівництва революційним рухом на просторах неосяжної імперії з якогось одного центру буде створено міцну організацію на підставах місцевої ініціативи, спаяну спільними інтересами. В статті накреслено загальний план побудови в Російській імперії єдиної опозиційної режимові політичної організації. Цим планом передбачалося створення первинних національних та обласних революційних комітетів, які потім в інтересах діла об'єдналися би на федералістських засадах в єдину загальноросійську організацію. Такі первинні комітети, на думку Драгоманова, повинні були зорганізуватися для України, Польщі, Кавказу, Литви, Бессарабії, Білорусі, Уралу, Дону та ін.⁴ Свою точку зору Драгоманов підкріплював прикладами з практики соціалістичних партій Європи⁵.

Однак ці плани не знаходили підтримки з боку російських революціонерів. Драгоманов згадував: «Тепер член «Народної волі» у вигляді крайньої поступки нам говорив: «Можливо, Ви й маєте рацію, але ми зовсім не так вже й переконані в кончій необхідності принципу федеративного в цій справі (боротьбі за політичну свободу), котрій ми віддалися»⁶. Переко-

нати Драгоманова у хибності його поглядів намагався також Андрій Іванович Желябов. У листі до Михайла Петровича він писав, маючи на увазі одеську Громаду: «Я бачив розквіт тамошньої громади, її живі починання. Повільно, але невпинно зливалися там в одне два революційних потоки — загальноросійський і український; не федерація, а єдність була недалеко, і раптом... усе розсипалося прахом. Спокусилися старі вигодою легального становища; зволікали із залишенням насиджених гнізд і загинули для боротьби славні люди»⁷.

Справді, у 70-ті роки було кілька спроб порозуміння між російськими народниками і українофілами, як у Києві, так і в Одесі. Особливо далеко у переговорах з народовольцями зайшла одеська Громада, проте і їй не вдалося подолати теоретичні розбіжності з російськими гуртками. Коментуючи лист Желябова, Драгоманов вказав на ті пункти в революційній програмі народників, які викликали принципову незгоду одеських українофілів. Драгоманов зауважував, що, по-перше, не «єдність, а федерація» була головною організаційною умовою входження одеської Громади в союз з гуртком Желябова; а по-друге, існували деякі теоретичні розбіжності. Ці розбіжності полягали в тому, що громадівці не підтримували методи, подібні до «чигиринської змови», не визнавали виправдання політичних вбивств, коли такі не були спричинені необхідністю самозахисту, не поділяли ігнорування народниками принципу поступовості політичних здобутків і конституційного ладу як найближчої мети політичної боротьби. Справді, на той час серед революціонерів-народників тавро конституціоналіста стало, за одноставним свідченням сучасників, лайкою, що за своїм значенням була близькою до слова «негідник»⁸. До того ж, вважав Драгоманов, щоб сподіватися від українських громад більшого відгуку, народовольцям слід було б більше уваги приділити національному питанню, а не обмежуватись простим визнанням рівноправності всіх націй. «Але між товаришами Желябова, — писав він, — були й більш чисті українці, і жодний з них ні в пресі, ні в публічній промові не згадав свою батьківщину і свій народ! Отакий проявився тиск у даному випадку не однієї офіційної школи, а й унітарних доктрин російських «офіційних соціалістів», використовуючи вираз Желябова. Ось головні причини, що примушували українців «зволікати із залишенням насиджених гнізд» і згодою на ту «єдність», якої бажав Желябов. А що вони аж ніяк «не спокушались легальним становищем», то це підтверджується й словами листа: «... і загинули славні люди й починання»^{9*}.

Драгоманов не безпідставно говорив про переконання членів одеської Громади стосовно можливих спільних дій з російськими народниками, адже він не тільки брав участь у її дискусіях, а й мав постійні зв'язки з нею.

Одесити подавали Драгоманову матеріальну допомогу, а також надсилали до його редакції інформацію про найважливіші події в місті. В кінці 70-х років у Женеву до Драгоманова приїздили з Одеси О. Андрієвський, Я. Шульгін, Є. Борисов, Ф. Василевський, В. Мальований, Д. Овсяніко-Куликовський для обговорення нагальних політичних питань.

З 1877 по 1882 рр. за кордоном для студій із санскритської мови перебував член одеської Громади Д. Овсяніко-Куликовський, який з допомогою Драгоманова в 1877 р. видав брошуру «Записки южнорусского социалиста», котра має важливе значення для з'ясування поглядів Громади стосовно соціалізму і завдань соціалістичного руху в конкретних політичних умовах того часу.

Застерегаючи російських соціалістів від надмірних ілюзій щодо конструювання детальної системи майбутнього ладу, Овсяніко-Куликовський вказував на революційний централізм як на одну з найбільш небезпечних помилок російських революціонерів. Неувагу до національних чинників соціальної боротьби він пояснював наявністю в російській дійсності особливого прошарку населення — зденаціоналізованої людини, несвідомого носія імперських звичок і російської великодержавності. Саме тому Овсяніко-Куликовський пропонував російським революціонерам переглянути свої погляди під кутом зору національного фактора. «Каємося в тому, — писав він, —

що самі, підведені під один всеросійський знаменник, нерозважливо сприймали російський народ як щось цілісне і єдине, як суцільну масу, котра могла бути тільки об'єктом нашого впливу. Каємося, що дуже пізно здогадалися, що єдиного російського народу не існує, а існують тільки російські племена — великороси, малороси, білоруси, з подальшими підрозділами, і що ці племена лише тоді можуть стати об'єктом нашого впливу, коли ми самі перестанемо бути загальнорусами і перетворимося у великоросів, малоросів і т. п.

Каємося і в тому, що, виходячи з помилкових російських ідей, почали з того, що на першій сторінці першої книжки «Вперед» одразу підняли прапор соціального перевороту для всієї Росії і навіть для всього людства.

Каємося, що багато часу й енергії витратили на сперечання про анархізм та яacobінізм, тоді як не було ніякої потреби піднімати це питання, бо наше завдання полягає тільки в тому, щоб стати в суспільстві й серед народу провісниками загальнолюдських соціалістичних ідей відповідно до умов місцевого народного життя. Для цього перш за все треба було відмовитись від всеросійських претензій і зайнятися спеціально вивченням провінціального народного життя й пристосуванням себе до його умов. Та найбільш гірко каємося в тому, що на сторінках «Набату» почали мріяти про взяття в свої руки влади над масою російських «племен, мов, станів», щоб їх декретами упорядити»¹⁰.

Своєю брошурою Овсяннико-Куликовський сподівався викликати дискусію серед російської політичної еміграції з питань необхідності національного підходу до соціалістичної пропаганди і побудови опозиційних організацій на федералістських засадах. Реакція була різко негативною. Брошуру розкритикував Ткачов, а заклики Овсяннико-Куликовського до каяття неодноразово викликали саркастичні зауваження¹¹.

Драгоманов енергійно відстоював свої погляди. Він лише не міг заперечити того, що «Народній Волі» справді не було з ким в Україні вступати у федеративний зв'язок. Тут дійсно не існувало національної революційної, суто політичної організації. Громади такими не могли вважатися. Таким чином, без опертя на реальну політичну силу вся теоретична аргументація Драгоманова зависала у повітрі і справді могла здатися дещо схоластичною за змістом. Він сам це розумів і намагався надихнути українські громади на більшу рішучість у соціальній та політичній сферах. Однак після погрому на зламі 70-х — 80-х років українські гуртки перебували в стані глибокої депресії. Саме під час розпалу суперечки між Драгомановим і його гуртком та російськими соціалістами до Женеви прибув найбільш політично активний член одеської Громади — Володимир Григорович Мальований. Він приїхав безпосередньо після другої втечі з місця свого заслання у Східному Сибіру і одразу поринув у гушу емігрантських дебатів. Якийсь час Мальований був діяльним членом драгоманівського гуртка в Женеві. В 1882 р. він нелегально повернувся до Росії з місією, як вважав дослідник українського національного руху О. Рябінін-Склярєвський, «додати сили діяльності останків «Народної Волі»¹². Документи ж говорять про місію Мальованого інше.

Першого вересня 1883 р. київська жандармерія дізналася через свою агенуру, що з-за кордону до міста повернувся один з розшукуваних діячів революційного руху Іван Миколайович Присецький. Його простежили і незабаром заарештували. Водночас було заарештовано і тих людей, які мали контакти з Присецьким, у тому числі двох активних діячів одеської Громади — Євгена Борисова та Володимира Мальованого. Останній був на нелегальному становищі. Жандармам, які прийшли його заарештувати, він представився відставним поручиком Лукою Севастяновичем Дьяковим, але на першому ж допиті було встановлено його справжнє ім'я.

В усіх арештованих було виявлено значну кількість забороненої літератури, а також власні рукописи революційного змісту. Найбільший інтерес становив вилучений у Присецького проект програми діяльності та

організації української соціально-революційної партії на федеративних засадах, писаний, як з'ясувалося, рукою Мальованого.

Проект передбачав кінцевою метою організації досягнення по можливості бездоганного суспільного устрою. Здійснення цієї загальної ідеї планувалось як в інтересах рідної України, так і всіх народностей імперії¹³. Параграф другий програми зазначав, що забезпечити реалізацію справедливого соціального устрою можна тільки шляхом утвердження колективізму. Однак досягти цього вдасться лише за умови дотримання принципу індивідуалізму, тобто завдяки розкріпаченню волі і здібностей кожного індивідууму.

Процес вироблення соціально-економічного колективізму з індивідуалізму може дійти свого завершення шляхом еволюційно-органічного розвитку. Але цей шлях акумулює цілий ланцюг насильницьких революцій, котрі повинні докорінно змінити існуючий лад, однак тільки у віддаленому майбутньому.

Програма ж мінімум на найближчий час передбачала: 1) у сфері політичного життя — досягнення більш-менш правового стану; 2) у сфері економічній — докорінні реформи; 3) у галузі соціального та культурного життя народу: зрівняння майнових, станових, освітніх прав і цenzів у всіх громадських та політичних функціях; закладання основ для якомога ширшої самобутності; культурне піднесення народу, розвиток у його середовищі духу солідарності та братерства; поширення серед народу ідей соціалізму настільки, щоб у майбутньому він зміг самостійно піти цим шляхом.

Саме тому організація мала б перш за все підготувати себе до діяльності, спрямованої на: 1) привнесення у свідомість народу тих керівних ідей, в дусі яких слід найближчим часом змінити існуючий лад; 2) визначення тих шляхів, якими народ зміг би дійти певного поліпшення свого життя; 3) завоювання народом тієї залежності, що має місце між його економічним станом і існуючим політичним ладом; 4) підготовку народу до більш-менш свідомої участі в політичному русі та суспільному житті; 5) організацію в народі найбільш свідомих сил, які могли б створити певну суспільно-політичну силу, завжди готову відгукнутися на будь-який важливий суспільно-політичний рух; 6) міцну постанову питання про культурно-національний розвиток України й пропаганду серед української інтелігенції ідей українського відродження і української політичної партії.

Район діяльності партії — села, міста та всі верстви населення України, а головним чином — український народ.

Параграфом шостим визначалися засоби діяльності партії: 1) поширення впливу партії головним чином серед професійних людей та громадських діячів; 2) організація підготовчих, освітніх гуртків серед української молоді; 3) організація в групи українських робітників та ремісників у містах України; 4) організація кращих, на думку партії, людей з народу по селах; 5) створення літератури українською мовою, потрібної як для міста, так і для села; 6) створення друкованого органу для роз'яснення цілей партії; 7) організація представництва партії в момент громадських заяв у земських та міських установах, різних товариствах та зібраннях.

Відносно партії з народом визначалися так: 1) ніколи проти волі народу не проводити в життя плани змін існуючого ладу, які, згідно з ретельною перевіркою, не будуть відповідати бажанням народу; 2) не залучати народ до участі в революційному русі доти, поки він не усвідомить його зміст та значення і не стане його переконаним учасником.

Партія мала складатися з окремих автономних груп, зв'язаних між собою групою, яка завідувала б спільними справами всіх інших, тобто організація партії становила б федерацію.

В програмі зазначалося, що українська політична партія вважає за потрібне діяти узгоджено з аналогічною партією великоросійською і, з'єднавшись з нею на федеративних засадах, обговорювати спільні проблеми, спільні дії і спільну участь у справі спрямування всього революційного руху в Росії.

Ядром, з якого утворилась би партія, повинен був стати первинний гурток, в якому ініціатори мали створити між собою тісні «братні» стосунки і підлягати абсолютному моральному контролю гуртка. Первинний гурток повинен був вирішити такі питання:

1) скласти в майбутньому політичну партію соціалістів-федералістів на вищезгаданих засадах; 2) підготуватися до майбутньої діяльності, маючи на увазі, що кожен з членів гуртка буде призначений пропагандистом певних ідей і організатором сил в українському селі чи місті для боротьби, головним чином, з існуючим політичним устроєм.

Після знайомства з вищенаведеним документом " місія Мальованого в Україну стає абсолютно зрозумілою. Він мав створити на батьківщині розгалужену національну політичну організацію на федеративних засадах і тим самим перевести в площину практичних дій політичні ідеї провідника українського національного руху М. П. Драгоманова. Створення такої партії повинно було скласти конкуренцію російським революційним гурткам і, усунувши їх з українського терену, привнести в процеси національного відродження елемент політичного життя, політичної дії. Об'єднавши федеративним шляхом українську партію з російською революційною партією, повалити існуючий лад і тим самим залучити український народ до процесу творення нового суспільного ладу на цілком рівноправних засадах з народом російським. Таким чином, гостра дискусія між Драгомановим і деякими одеськими громадівцями, з одного боку, і російськими революціонерами, — з іншого, привела до самостійної рішучої спроби створити першу в історії України загальнонаціональну політичну партію. Не випадково ініціатором і виконавцем цього плану став представник одеської Громади, більш радикальної і політично активної, ніж Київська. Відзначаючи в цій справі роль Мальованого, якому належав наведений проект, є всі підстави вважати, що до розробки останнього доклав руки Драгоманов, як автор самої концепції федералізму в революційному русі. Така версія має право на життя, тим більше, що Мальований в Україну повернувся з Женеви, де він перебував у гуртку Драгоманова і разом з ним пережив увесь перебіг гострої суперечки останнього з російськими соціалістами. Наскільки велику роль відіграла ця дискусія у спробі організувати українську політичну партію, свідчить і той факт, що під час арешту у Мальованого було знайдено цілу бібліотеку із статей та брошур, в яких було висвітлено цю ідеологічну суперечку

Ці статті і брошури, напевно, мали стати в пригоді при роз'ясненні суті розбіжностей між російською та українською еміграцією і познайомити потенціальних прибічників з аргументацією прихильників федералізму. Товариш Мальованого по одеській Громаді Є. Борисов, який на той час також перебував у Києві, саме поринув у вивчення цієї проблеми, коли був заарештований у справі Присецького.

Після переїзду в Україну Мальований вів надзвичайно активне життя, постійно переїжджаючи з місця на місце. Це пояснювалося, напевно, не тільки інтересами конспірації, а й встановленням зв'язків з людьми, які могли взяти участь у створенні української партії. Кілька разів він відвідував Петербург, Одесу, Харків та Єлисаветград. У Петербурзі Мальований міг встановити контакти з місцевим українським студентством. Надзвичайно тісні стосунки зав'язались у нього з відомим українським гуртком О. Михалевича в Єлисаветграді. В усякому разі відомо, що з Петербурга до Михалевича приїздив студент технологічного інституту Михайло Васильєв, який привіз для ознайомлення якусь програму з «питань українофільських гуртків». Цей факт, а також відвідини Мальованим Єлисаветграда, зносини між ним та Михалевичем у 1883 р., коли останній допомагав йому грошима, а Іван Тобілевич — виправленням потрібних документів¹⁴, відвідини Петербурга в 1882 р. можуть свідчити про те, що Михалевич і разом з ним деякі інші члени Єлисаветградської Громади та петербурзькі студенти могли бути залучені Мальованим до творення української соціально-революційної партії. Не виключено, що Михалевич міг схилити до цього і місцевий народницький гурток Тарковського, з яким підтримував регулярні зв'язки.

Приїзд Мальованого до Києва в кінці серпня 1883 р. пояснювався необхідністю обговорення справи організації первинного гуртка партії з Є. Борисовим та І. Присецьким. З останнім Мальований мав контакти ще за кордоном. Жандармами було встановлено, що Присецький через відомого революційного агента в Румунії З. Раллі виправив для Мальованого румунський паспорт. Імовірно, що ідею організації української соціалістичної партії вони обговорювали ще в Женеві, де Присецький спілкувався з Драгомановим. Під час арешту у нього були вилучені записні книжки, в яких містилися нотатки з соціально-політичних питань, що проливали додаткове світло на плани створення нової політичної організації в Україні. Про це ж оповідається і в заяві Присецького, зробленій у жандармському відділенні¹⁵.

Присецький, будучи студентом Київського університету, став прихильником народницького соціалізму. Українофілом на той час він не був, а поділяв усі головні положення народницького радикалізму, зокрема нелюбов до «конституції», яка, на його думку, могла лише сприяти розвитку в Росії буржуазного ладу, а значить, була ворожою народові. Під час масових арештів у Києві Присецький зумів уникнути розставленої на нього пастки і виїхав за кордон, де сподівався краще зрозуміти цілі революційного руху і з'ясувати причини розбіжностей, що панували серед різних народницьких гуртків у Росії. За кордоном він переконався в перевагах конституційного ладу і став прибічником його утвердження й на батьківщині. Щоб остаточно з'ясувати для себе це питання, він майже на рік переїжджає до Сербії, яку вважав подібною до Росії низьким освітнім розвитком народу. «В Сербії, — писав він, — я прожив 10 місяців. Знайомство з сербським парламентарним життям, присутність у мужицькій палаті депутатів показали мені, що немає народу, який був би неспроможний сприйняти парламентарний спосіб правління. Дійшовши такої думки, я не міг залишатися за кордоном. З одного боку, туга за батьківщиною, з другого, — думка, що, можливо, ясно й відкрито поставлене питання серед революціонерів і суспільством про необхідність «конституційного руху» могло б зберегти сили, які безперервно гинуть у боротьбі за відсутній ідеал, — примусили мене при першій нагоді виїхати в Росію»¹⁶.

Присецький сподівався на можливість об'єднання зусиль усіх існуючих опозиційних сил. Для цього він вважав за необхідне покінчити з практикою терору як з такою, що вже виконала своє завдання. В листі до своєї прихильниці він писав: «Я вже не раз висловлював Вам свою думку й знову повторюю, що справжнє діло ще не почалося; все, що відбувалося досі, було тим періодом, котрий у мене описано з самого початку і котрий я назвав початком революції в свідомості. Необхідно було схвилювати розум, розбурхати публіку, передати їй електричні поштовхи. Важлива в цей період не визначеність, ясність, реальність думки, далекий нездійснений ідеал, ідеал на словах широкий, хоча й невизначений і неясний, а нервові удари у вигляді терористичних фактів, які примусили б кожного озирнутися навколо себе, придивитися до того, проти чого борються. Одним словом, збудити думку критики, пробудити до життя...

З убивством Олександра II, на мою думку, той період закінчився. Тепер уже ніяким терористичним фактом не здивуєш нікого, тепер погляди всіх звернуті до революціонерів, тепер ми переходимо до періоду визрівання революції у свідомості, тепер знову повинна розпочатися повільна робота, зате найвищою мірою важлива, — переходу до критичного періоду»¹⁷.

На запитання, які сили змогли б продовжувати справу революційної боротьби, Присецький відповідав, що це не будуть широкі верстви народу. «Тимчасове захоплення землі народом, — пише він, — без зміни існуючого політичного режиму вкрай негативно позначилося б на прогресивному розвитку суспільного життя. Та маса жорстокості й крові, котра при цьому була б спричинена, той розумовий застій, який був би неминучим її результатом, не міг би врівноважити те тимчасове поліпшення економічного побуту, що відбулося б після сучасної економічної революції»¹⁸. Однак і сама по собі інтелігенція, вважає Присецький, не в змозі боротися з абсолютизмом. Саме

тому кінче потрібно об'єднати всі існуючі сили під одним прапором боротьби, і «прапор цей повинен бути таким:

— Народ пригнічений своїм економічним становищем — на прапорі повинно бути написано: «Широкі економічні реформи!».

— Суспільство пригнічене безправністю людини, абсолютизмом — на прапорі повинно бути написано: «Забезпечення прав людини, участь народу в управлінні, правовий порядок! Представницька форма правління!».

— Різні національності, котрі населяють Росію, скаржаться на утиски їх, як національних одиниць, і на перешкоди вільному їх прогресивному розвитку внаслідок втручання чужих їм народностей — на прапорі повинно бути написано: «Свободу національності!», «Свобода розпоряджатися собою!».

— Різні області, наприклад, Дон та інші, скаржаться, що їх хочуть нівелювати з усіма іншими місцевостями, запровадити установи, їм не відповідні, — на прапорі повинно бути написано: «Самоуправління!».

— Різні релігійні секти скаржаться, що їм перешкоджають вільно відправляти богослужіння, — на прапорі повинно бути написано: «Свобода віросповідання!».

Усі ці вимоги на прапорі не суперечать одна одній, а, навпаки, об'єднують у боротьбі»¹⁹.

Різні гасла, на думку Присецького, потребують різних типів організацій, об'єднання яких можливе лише за умов федералізму. Тим більше, що найсприйнятнішою формою майбутнього державного устрою слід визнати форму «представницьку і до того ж федеративну, побудовану на засадах децентралізації і самоуправління. Що ж до розмірів бажаного типу держави, то вона мала бути необширною за простором, але все ж таки достатньо великою, щоб стати розумовим центром і бути в змозі утримувати університет»²⁰.

Таким чином, Присецький прийшов до ідеї федералізму не через національне чуття, а на логічній основі і свідомо пристав до створення української соціалістично-федеративної партії. Справа розбудови цієї партії тільки починалась, коли були заарештовані її ініціатори.

Наявні матеріали дозволили жандармам інкримінувати членство в організації лише Присецькому, Мальованому та Ганні Пчолкіній. Борисова звинувачували в переховуванні Присецького, злочинному листуванні та зберіганні забороненої літератури, інших заарештованих у цій справі — лише в контактах з Присецьким та Мальованим. Покарання було вирішено адміністративним порядком. Присецького та Мальованого було заслано на п'ять років до Східного Сибіру із встановленням пізніше гласного нагляду на два роки, Пчолкіну — у віддалені райони європейської Росії на три роки, за Борисовим — встановлено гласний нагляд на три роки.

Після відбуття покарання, за бездоганну поведінку й щире бажання забути свої колишні революційні захоплення і натомість присвятити себе господарчій роботі у власному маєтку Присецькому було дозволено повернутись у рідну Полтавську губернію, а гласний нагляд за ним — скасовано.

Мальований під час чергового ув'язнення не відмовився від своїх переконань і не покинув революційної справи. Він листувався зі своїми друзями, які теж перебували у в'язниці. Про незламну енергію Мальованого свідчать два листи 1889 р., адресовані дітям²¹. Волі Володимир Григорович вже не побачив. Він помер 9 березня 1893 р. в Томській лікарні за кілька місяців до свого звільнення. Вихованням його дітей до їх повноліття займалась одеська Громада.

Отже, дискусія про федеративні принципи організації опозиційних сил в Росії, що точилася між Драгомановим та російськими революційними емігрантами, привела до безпосередньої спроби створити першу українську політичну партію. Її організатор і автор тексту програми — відомий діяч одеської Громади В. Г. Мальований. Федералізм, який став головним принципом партії, був реакцією українських політичних діячів на централістські уподобання російських революціонерів і тому, фактично, являв собою принцип усамостійнення української політики в умовах того часу і, значить,

відповідав інтересам українського національного відродження. Творці української соціально-революційної партії виступили як найбільш радикальне українське політичне угруповання, і тому дуже цікаво простежити відмінності в програмах української партії і радикальних течій російських народників. Перше, що кидається у вічі, — це значно більше європейські впливи на програму української партії, ніж на російські організації, реалізм та принципи політичної етики, які сповідували українські діячі. Вони не вірили в чудодійну силу революції і були переконані, що прогрес — то довгий шлях, що суспільство оновлюється еволюційним шляхом, на якому можливі не одна і не дві революції. Українські радикали відкидали методи тероризму та політичного шахрайства, подібного «чигиринській змові». Вони вважали неприпустимим провокувати населення на несвідому боротьбу. Гасло — не проводити в життя ніяких змін без визначення на те волі та бажання народу — свідчить про високу моральність політики української соціально-революційної партії. Реалізм її програми полягав у визнанні добровільності запровадження конституційного ладу і бажанні здійснювати економічні та соціальні реформи правовими методами. Саме тому, відкидаючи терор, українська партія планувала готувати своїх членів до легальної політичної боротьби в час, коли відкрилися б для цього можливості, — подавати петиції, заяви, брати участь у виборах, залучати до цієї праці фахівців та громадських діячів і т. ін. Все це дуже не схоже на те, що в той період сповідували російські радикали. Програма української соціально-революційної партії, безумовно, надзвичайно цікавий елемент української політичної історії, який дозволяє більш повно осягнути шляхи еволюції політичної думки в Україні, а також визначити початки розбіжностей з російськими революціонерами, що на повну силу проявилися під час революції 1917 р. в Україні і Росії.

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 276, 384.

² Дейч Л. Г. Русская революционная эмиграция 70-х годов. — Петроград, 1920. — С. 25; Черкезов В. Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами. — Женева, 1882. — С. 23.

³ Драгоманов М. Автобіографія. — К., 1917. — С. 42.

⁴ Драгоманов М. «Народная Воля» о централизации революционной борьбы в России // Отдельный оттиск из «Вольного Слова». — №№ 37, 38. — С. 31 — 32.

⁵ Драгоманов М. Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках Европы. — «Вільна спілка — Вольный союз». — Женева, 1881. — С. 1 — 4.

⁶ Драгоманов М. К биографии А. И. Желябова // Отдельный оттиск из «Вольного Слова». — №№ 39, 40. — С. 41.

⁷ Там же. — С. 5 — 6.

⁸ Там же. — С. 47.

⁹ Там же. — С. 14 — 15.

^{*} У 1879 р. і на початку 80-х за революційні зв'язки було ув'язнено на різні строки одеських громадівців: О. Андрієвського, В. Мальованого, Я. Шульгіна, Є. Борисова, М. Ковалевського, М. Сидоренка, А. Іщенко, П. Климовича, Г. Хандожевського, А. Погібко.

¹⁰ Записки южнорусского социалиста. — Женева, 1877. — С. 22 — 23.

¹¹ Ткачев П. Революция и принцип национальности // Ткачев П. Избранные сочинения на социально-политические темы. В 4-х тт. — Т. 3. — М., 1933; Черкезов В. Указ. соч. — С. 25.

¹² Рябинін-Склярєвський О. Одеська Громада 1870-х років // — "Україна". — 1926. — № 5. — С. 135.

¹³ Центральний державний історичний архів Росії (далі — ЦДІАР) С-Пет., ф. 1405, оп. 83, спр. 11250, арк. 52 — 54.

У матеріалах слідчої справи проект програми партії подано в докладному переказі жан-дармського офіцера.

«Записки южнорусского социалиста»; Черкезов В. «Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами»; статті Драгоманова: «Народная Воля» о централизации революционной борьбы в России», «К биографии Желябова», «Историческая Польша и великорусская демократия», «Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках Европы» та ін. — всього 29 найменувань.

¹⁴ Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 5, оп. 1, спр. 1239, арк. 42.

¹⁵ ЦДІАР, ф. 1405, оп. 83, спр. 11250, арк. 8 — 13.

¹⁶ Там же, арк. 9.

¹⁷ Там же, арк. 59.

¹⁸ Там же, арк. 57.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, арк. 56.

²¹ Р'ябінін-Склярєвський О. Назв. прѣця. — С. 136.

* * *

М. Ф. Котляр (Київ)

До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства

Новгород-Сіверське князівство належало до числа найбільших політично-територіальних утворень у Давній Русі XII — XIII ст. Переважаючи за територією (близько 160 тис. кв. км) багато князівств вищого політичного статусу (наприклад, Переяславське чи Волинське), воно було ще й густо населене. У Новгород-Сіверському князівстві існувало більш як 40 згаданих у літописах міст; до того ж археологами зафіксовано майже 300 городищ¹. Його князі в другій половині XII — XIII ст. відігравали помітну, часто самостійну роль у політичному житті Південно-Західної Русі — згадаймо хоча б знаменитого героя «Слова о полку Ігоревім» Ігоря Святославича та його внука, бунтівного Ізяслава Володимировича, який зважився міряться силою із самим Данилом Галицьким!²

І при всьому тому обставини та й самий час виникнення Новгород-Сіверського князівства у складі Чернігово-Сіверської землі досі залишаються нез'ясованими. Ми не знаємо навіть, коли Новгород-Сіверський став столичним (князівським) градом. Джерела неначе уникають відповіді на запитання: хто був першим тамтешнім князем. Така невизначеність не могла не позначитися на характері наукової літератури з цієї проблеми.

Принагідно хотів би застеретти від проявів своєрідного наукового (скоріше, псевдонаукового) нігілізму щодо пам'яток нашої джерельної скарбниці — давньоруських літописів, що, на жаль, почастишали останнім часом. Коли літописні свідчення не вкладаються у створену тим чи іншим автором умоглядну схему, він починає пояснювати це пошкодженням джерел, пізнішими купюрами, а то й свідомими виправленнями редакторів і переписувачів. Небажання і невміння проникнути в струнку логіку літописів, у яких кожне слово стоїть на своєму, єдино можливому в абсолютній більшості випадків місці, й породжує на світ божий фантастичні «літописи» Аскольда, Ігоря й Олега. Такі дилетантські, розраховані здебільшого на сенсацію вигадки не мають нічого спільного з наукою.

В історіографії ще із середини минулого століття утвердилася думка, начебто Новгород-Сіверське князівство виділилося з Чернігівського завдяки рішенням Любецького з'їзду князів 1097 р., на якому було вперше проголошено «отчинний» принцип володіння землями: «Кождо да держить отчину свою: Святополк Къев Изяславлю, Володимир Всеволожю, Давыд и Олег и Ярослав Святославлю...»³ (тут і далі підкреслення моє. — М. К.). Святослав Ярославич, як відомо, володів Чернігово-Сіверською землею, а також володствами у Північно-Східній Русі, серед них Муромо-Рязанською. Однак, коротко переказуючи (без сумніву, в оригіналі набагато більшу за обсягом і конкретнішу, ніж та, що відбилася у «Повісті временних літ») постанову Любецького з'їзду, літописець чомусь не назвав міста й землі Святославової отчини, які одержав у спадок кожний з трьох нащадків чернігівського князя. На жаль, розв'язуючи загадкове питання про виникнення Новгород-Сіверського князівства, історикам доводиться будувати свої гіпотези головним чином на недосить конкретному й бідному за інформацією

літописному матеріалі, оскільки вони не мають змоги скористатися паралельними свідченнями інших джерел — вітчизняних чи іноземних.

М. С. Грушевський у такий спосіб інтерпретував рішення Любецького зібрання князів щодо земельних надбань синів Святослава Ярославича: «Молодший Святославич — Ярослав дістав Муромо-Рязанську волость³, старші два поділили Сіверщину... Як був переведений поділ Сіверщини, літопис не каже, але знаємо, що Давид дістав «большее княжение» — Чернігів, а Олег мусив дістати Новгород-Сіверський, і відтоді мусив початися поділ землі (Чернігово-Сіверської. — М. К.) на ці два головні князівства — Чернігівську і Новгородську волості, що держиться і пізніше»⁴.

М. С. Грушевський, можна гадати, мав на увазі слова, що з ними на початку 1140-х років звернулися до Всеволода Ольговича, який став 1139 р. київським князем, його рідний брат Ігор і двоюрідні брати Володимир та Ізяслав: «Се в Києве седеши, а мы просим у тебе Черниговской и Новгородской волости»⁵. Зверну увагу читача на те, що прочитований фрагмент Київського літопису є першим свідченням існування Новгород-Сіверського князівства (волості). Під 1141 р. уперше в літопису Новгород-Сіверський згадується як стольний, князівський град — там княжив син Олега Святославича Святослав (Іпат. С. 221). Цей збіг у часі між першими джерельними звістками про появу на політичній сцені Новгород-Сіверського князівства і його головного міста навряд чи можна вважати випадковим.

Знаменно, що добрий знавець літописання М. С. Грушевський не назвав Давида старшим серед Ярославичів, а обмежився гнучкою формулою щодо нього і Олега: «старші два». Адже в джерелах не вказується, що Давид був старшим братом Олега. Та майже всі наступники Грушевського у вивченні взаємин Святославичів уже впевнено вважали Давида старшим у роді. Зауважу також, що літописи чи взагалі якісь інші джерела жодного разу взагалі не назвали Олега Святославича новгород-сіверським князем. Ним його зробили історики.

Аналізуючи лаконічну й невиразну літописну розповідь про постанову князівського з'їзду в Любечі, О. Є. Пресняков обережно зауважив: «Не знаємо докладніше, як вони (Святославичі. — М. К.) поділились. Але старший, Давид, сів у Чернігові, Олег, мабуть, у Новгороді-Сіверському, молодший, Ярослав, — у волості Муромо-Рязанській»⁶. Дослідники пізніших часів беззаперечно прийняли таку думку щодо розподілу земель серед Святославичів й часу утворення Новгород-Сіверського князівства. Зокрема, А. М. Насонов чітко заявив: «По суті, як князівство воно утворилося за рішенням Любецького з'їзду 1097 р.»⁷. Погодившись з цими словами, О. К. Зайцев додав, що Давид Святославич «не одержав безпосередньо всієї Чернігівської землі, де його фактичним співправителем був Олег»⁸. З такою думкою ніяк не можна погодитися. Вона не знаходить підтвердження в літопису. Як мені здається, О. К. Зайцев виходив з перипетій більш ранньої бурхливої політичної кар'єри Олега «Гориславича», як прозвало його «Слово о полку Ігоревім». Однак та кар'єра, по суті, закінчилася перед 1097 р. Одержавши якусь частку батькової спадщини на Любецькому з'їзді, Олег далі поводить ся напрочуд пасивно, слухаючись у всьому Святополка Ізяславича й Володимира Мономаха. Олег до і після Любеча 1097 р. — це немовби двоє різних людей і політиків.

Тим часом утворення Новгород-Сіверського князівства прямо пов'язане з колоритною постаттю Олега Святославича-«Гориславича». Час народження його, так само, як Давида та інших синів Святослава Ярославича, невідомий. Хоча з літописів зрозуміло, що двома старшими Святославичами були Гліб (забитий 1078 р.) і Роман (загинув 1079 р.); обидва вони якийсь час княжили в Тмутаракані. Втім, О. В. Гадло вважає, що Олег був третім, а Роман — четвертим сином Святослава⁹. Щодо Давида й Олега подібної ясності не існує. Звичайно історики вважають Давида старшим від Олега, що знайшло відображення й у поважних генеалогічних довідниках¹⁰. Аргументом на користь цієї думки служить та ж сама постанова Любецького з'їзду, в якій Давида названо раніше від Олега. Адже переліки князів будувалися в

літописах у порядку їх фізичного старшинства. Звідси й зроблено висновок: Давидові дістався стольний град Чернігівської землі як старшому серед синів Святослава, що на той час залишилися серед живих.

Однак існують серйозні підстави вважати Олега старшим від Давида. М. Димник звернув увагу на мініатюру уславленого «Изборника» 1073 р., на якій зображено Святослава Ярославича з родиною. Над головами кожного із зображених вміщено написи з їхніми іменами. З мініатюри випливає така послідовність синів Святослава за фізичним старшинством: Гліб, Олег, Давид, Роман і Ярослав¹¹. Додам до цього ще й таке міркування. Олег вийшов на політичну сцену майже на 20 років раніше від Давида: 1076 р. він разом з Володимиром Мономахом здійснив за наказом київського князя Святослава Ярославича, свого батька, похід на підтримку Польщі проти Чехії. На пасху 1078 р. Олег побував у Чернігові в князя Всеволода Ярославича й чомусь «бежа... Тмутороканю» від нього. Виглядає вірогідним припущення, що Олег підтримав свого брата в перших Бориса В'ячеславича, котрий перед тим на 8 днів захопив Чернігів і втік до Тмуторокані, коли почув про наближення Всеволода з військом¹². У тому ж 1078 р. Олег разом з Борисом В'ячеславичем виганяє з Чернігова Всеволода, бо вважає місто з волостю своєю вотчиною.

Будучи розбитим Ізяславом і Всеволодом Ярославичами у битві на Нешатинній Ниві (З.Х.1078 р.), Олег врятувався втечею до Тмутаракані. Там він княжив з перервою у чотири роки (був на засланні у Візантії в 1079 — 1083 рр.) до 1094 р. Того року він осадив Володимира Мономаха у Чернігові, й останній, не бажаючи кровопролиття, віддав Олегові місто, на яке той мав переважачі династичні права. Виходить, що саме Олег серед трьох братів Ольговичів вважав себе спадкоємцем батька в Чернігові. В 1096 р. він вступив у конфлікт із Святополком Ізяславичем київським і Володимиром Мономахом переяславським, покинув Чернігів й подався до Муромо-Рязанської землі, де зазнав невдачі у війні з Мстиславом Володимировичем, після чого з повинною головою прийшов на Любецький з'їзд 1097 р. (ПВЛ, I. — С. 131, 132, 135, 148 — 150, 168 - 170). Мабуть, 1096 р. Олег втратив Чернігів. Ймовірно, що вже тоді Святополк і Мономах охоче передали місто більш рівноваженому й слухняному Давидові¹³.

Щодо Давида, то він з'являється на арені загальноруської політики лише 1094 р., коли Святополк Ізяславич і Володимир Мономах посадили його у Новгороді Великому. Чернігівським князем був тоді Олег. На відміну від останнього Давид відігравав у міжкнязівських стосунках пасивну роль. Навесні 1096 р. він був переведений Святополком і Володимиром до Смоленська (ПВЛ, I. — С. 150). Коли ці двоє фактичних дуумвірів Русі закликали Давида й Олега Святославичів з'явитися до Києва, перший одразу відповів згодою. Натомість Олег гордовито відмовився йти на суд князів, що загрожував йому, і поїхав до Муромо-Рязанської землі. Навіть з короткого переліку цих фактів політичної історії Південно-Західної Русі 70-х — 90-х років XI ст. виходить, що саме рвучкий і без міри активний Олег відігравав першу роль у родині Святославичів — і, логічно думати, був старшим від Давида на 15 — 20 років.

Про те, що Олег був-таки старшим братом Давида посередньо свідчить історія смерті останнього і вокняжіння у Чернігові його молодшого брата Ярослава. Під 1123 р. Київський літопис коротко занотував: «Преставися Давид Святославич Чернигове, и седе в него место Ярослав, брат его» (Ипат. С. 206). Однак після смерті Мономаха й вокняжіння у Києві його сина Мстислава старший син Олега Святославича Всеволод 1128 р., за словами київського літописця, «я стръя своего Ярослава Чернигове, изъехал и, а дружину его исече и разъграби» (Ипат. С. 209). Мстислав не зміг (чи, може, не захотів?) нічого заподіяти сильному Всеволодові, і Ярополку довелося вертатися до Мурому. З цього епізоду виходить, що Всеволод Ольгович вважав свої отчинні права на Чернігів вищими від братніх прав свого дядька Ярослава. Батько Всеволода Олег законно княжив у Чернігові й втратив його, будучи насильницьки усунутим Святополком і Мономахом. Згадаймо, що

Любецький з'їзд проголосив примат «отчинного» володіння, отже, й престолонаслідування. На той час були ще живими сини Давида — Всеволод, Володимир та Ізяслав, але Всеволод Ольгович, очевидно, вважав, що має більше прав на Чернігів, ніж діти Давида. То чому ж тоді літопис зображує Давида — і в розповіді про Любецький з'їзд, і про події перших років XII ст. — старшим від Олега, називаючи його всюди і завжди перед ним?!

На мій погляд, одна з можливих відповідей на це питання може бути такою. Діяльність Олега на Русі, починаючи з 1078 р., коли він першим серед руських князів скористався допомогою половецьких ханів у боротьбі з конкурентами й зажив цим лихої слави на Русі, його війни проти інших князів, особливо у 1094 — 1095 рр., коли Олег був головним порушником миру в Руській землі, не спинившись перед убивством свого двоюрідного брата Ізяслава Володимировича, викликала загальний осуд і обурення в країні. Тому Святополк і Володимир позбавили його Чернігова. А Муромо-Рязанську землю Олег сам віддав молодшому братові Ярославу. Отже, він знову став ізгоєм, яким був у кінці 70-х років XI ст. Обезземлений князь змушений був прийти на Любецький з'їзд, де з ним обійшлися суворо, відповідно до його «заслуг». Про його повернення до Чернігова, певно, не могло бути й мови: Святополк із Володимиром воліли бачити на чернігівському столі врівноваженого й покійного їм Давида, а не шаленого й непередбачуваного у своїх діях Олега. Такі дії дуумвірів відповідали, мабуть, і бажанню верхівки суспільства. Так Олег із старшого Святославича *de facto* перетворився на молодшого брата Давида.

З іншого боку, проголосивши у Любечі «отчинний» принцип володіння землями, Святополк Ізяславич і Володимир Мономах були просто змушені дати хоч що-небудь із Святославових володінь і «мятежнику землі» Олегові. Йому виділили частку Чернігово-Сіверщини, мало тоді освоєну й не дуже-то заavidну. Найімовірніше, то й був Новгород-Сіверський з волостю.

Початкова історія міста Новгород-Сіверського досі залишається не дуже ясною. Як вже говорилося, стольним градом він виступає в літопису лише під 1141 р. Перша ж згадка про нього міститься у «Повчанні» Володимира Мономаха при описі подій 1078 — 1079 рр. — там місто назване «Новым городом» (ПВЛ, I. — С. 159): з цього видно, що воно нещодавно виникло. Новгород-Сіверський розвинувся з племінного осередку сіверян IX — X ст., розгромленого київським князем в останній чверті X ст. З кінця X ст. тут було військове поселення. Досі неясно, коли воно перетворилося на місто. У джерелах немає відомостей про те, що в 70-ті роки XI ст. у Новгороді-Сіверському існував князівський стіл. Не було його там, слід гадати, і 1097 р. — принаймні, жодних вказівок в літопису на це немає. Відсутні підстави взагалі твердити, що Новгород-Сіверський був у кінці XI ст. скільки-небудь значним містом. Розкопані археологами його архітектурні пам'ятки відносяться до другої половини XII ст.¹⁴ Як впливає з деяких пізніших повідомлень Київського літопису, з кінця XI ст. Новгород-Сіверський міг дійсно належати Олегові. Тому існують певні підстави вважати, що основна територія майбутнього Новгород-Сіверського князівства, яка почала складатися незабаром після Любецького з'їзду, дісталася Олегові Святославичу. Та чи сів він тоді у самому Новгороді-Сіверському, де на той час не існувало князівського стола й який залишався другорядним містом?

О. К. Зайцев звернув увагу на те, що сини Олега 1135 р. звернулися до київського князя Ярополка Володимировича з проханням підтвердити їм володіння: «Что ны отец держал при вашем отци» (Ипат. — С. 213). Йшлося про м. Курськ з Посем'ям. Цей історик вважає, що Володимир Мономах дав у «держание» Олегові Святославичу Курськ з волостю тоді, коли став київським князем у 1113 р.¹⁵ Та, на мою думку, це мало статися ще в Любечі. Природно припустити, що на з'їзді 1097 р. Мономах вирішив додати вчорашньому чернігівському князеві, ще й старшому у роді Святославичів, Олегу до невеликого Новгород-Сіверського більш важливе місто Курськ, але не назавжди, а в тимчасове володіння. Курськ був тоді і старшим і більшим від Новгород-Сіверського. Він мав стіл, принаймні, з 1095 р., під

яким літопис сповіщає: «Приде Изяслав, сын Володимерь, ис Курска к Мурому» (ПВЛ, I. — С. 150).

Курськ був помітним містом ще з 60-х років XI ст., коли він посів важливе місце у володіннях батька Володимира Мономаха — Всеволода Ярославича. У «Повчанні» Мономаха сказано, що по тому, як йому виповнилося 13 років, «первое к Ростову идох, сквозе вятиче, посла мя отець, а сам иде Курьску» (ПВЛ, I. — С. 158). Починаючи із С. М. Соловйова¹⁶, в науці встановилася думка, що це сталося 1068 р. — після київського повстання, коли Всеволода разом із старшим братом Ізяславом вигнали з Києва, і він, побоюючись повернутися до свого, висунутого у Половецький степ Переяслава, вирішив сховатися у віддаленому від театру русько-половецьких воєнних дій Курьску.

Об'єднавши під своєю владою Новгород-Сіверщину і Курське Посем'я, Олег міг заснувати свій стіл у значному, з відповідними традиціями місті Курьску. До речі, в той час, коли Новгород-Сіверський уперше згадується в Київському літопису, він входить до складу Курської волості. «Иде Святослав (Ольгович. — М. К.) Курьску, бе бо и Новегороде сидя Северьске» (Ипат. — С. 221). У наведених словах Новгород-Сіверський виступає як другий за значенням стіл в об'єднанні Курської й Новгород-Сіверської волостей. Отже, можна навіть припустити, що після Любеча Олега вважали на Русі курським князем.

Принаймні до 1127 р., як довів С. М. Соловйов¹⁷, Курськ з волостью належав чернігівським князям — гадаю, що саме Ольговичам, — і становив одне політичне ціле з Новгород-Сіверською волостью. Літописи дають підстави вважати, що Курськ і надалі, до початку 1150-х років, залишався у складі Чернігівської землі, підкорюючись уже Новгороду-Сіверському. Ним володіли головним чином Ольговичі¹⁸. Приблизно між 1141 і 1151 рр. відбулося відділення Новгород-Сіверського князівства від Курського. З того часу Новгород-Сіверське князівство являло собою осібне і стає політично-територіальне утворення — удільне князівство — у складі Чернігівської землі.

Такими в скупому світлі нечисленних літописних звісток кінця XI — першої половини XII ст. уявляються мені обставини і час утворення Новгород-Сіверського князівства.

¹ К о в а л е н к о в П., М о ц я А. Н. Новгород-Северский в X — XII вв. // Новгород-Северское — 1000 лет. — Чернигов; Новгород-Северский, 1989. — С. 25 — 29.

² К о т л я р Н. Ф. Кто был Изяслав, враг Даниила Галицкого // Ex oriente Lux. Mélanges offertes en hommage au prof. J. Blankoff a l'occasion des ses soixants ans. — V. I. — Bruxelles, 1991.

³ Повесть временных лет. — М.; Л. 1950. — Ч. I. — С. 170 — 172 (далі посилання на це видання даватимуться у тексті в дужках: ПВЛ, I).

⁴ Историк виходив, мабуть, з того, що 1096 р., коли Олег Святославич був розгромлений сином Володимира Мономаха Мстиславом у битві на р. Кулачці (Колокші), він «прибеже к Мурому и затвори (посадив під захист укріплень міста. — М. К.) Ярослава Муроме, а сам иде Рязаню». Та з Рязані його вибив той же Мстислав (ПВЛ, I. — С. 170). Природно припустити, що Ярослав Святославич тоді й залишився княжити у Муромі.

⁵ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 38.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 222 (далі посилання на це видання даватимуться у тексті в дужках: Ипат.).

⁷ П р е с н я к о в А. Е. Княжое право в Древней Руси // Лекции-по русской истории. — М., 1993. — С. 105.

⁸ Н а с о н о в А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 58.

⁹ З а й ц е в А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X — XIII вв. — М., 1975. — С. 108.

¹⁰ Г а д л о А. В. Тмутароканские этюды. V. Олег Святославич // Вестник Ленингр. унта. — Сер. 2. — 1991. — Вып. 2. — С. 3.

¹¹ В а и т г а р т е н N. Généalogie et mariages occidentaux des Rurikistic Russes. — Roma, 1928. — IV, п. 34.

¹² D i m n i k M. Oleg's status as ruler of Tmutarakan: the sphragistic evidence // Medieval Studies. 1993. — V. 55. — P. 137.

¹² Г а д л о А. В. Указ. соч. — С. 4.

¹³ Г р у ш е в с ь к и й М. Назв. праця. — С. 90.

¹⁴ Див., напр: К у з а А. В. Новгород-Северский — столичный город Игоря Святославича // Новгороду-Северскому — 1000 лет. — С. 20 — 22. Зовсім не збираюсь «омолоджувати» Новгород-Сіверський: ймовірно, він налічує тисячу, а то й більше років. Ідеться про інше: коли Новгород-Сіверський починає відігравати помітну роль і — головне! — коли у ньому заснова-но князівський стіл? У розв'язанні цього питання археологія допомогти не може. А писемні джерела, як вже говорилося, не містять потрібних для цього відомостей.

¹⁵ З а й ц е в А. К. Указ. соч.

¹⁶ С о л о в ь е в С. М. История России с древнейших времен. — М., 1959. — Кн. I. — Т. I. — С. 695 — 696.

¹⁷ С о л о в ь е в С. М. Указ. соч. — С. 277 — 278.

¹⁸ З а й ц е в А. К. Указ. соч. — С. 90 — 94.

Подольський А. Ю. (Київ)

Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст.

Трагічні події в історії євреїв Східної України, які мали місце на початку ХХ століття — страшні погроми 1905-го року, постійні переслідування євреїв протягом 1907 — 1911 рр. і, врешті, справа Бейліса 1911 — 1913 рр. були, безсумнівно, витвором та наслідком політики державного антисемітизму, яку проводив російський царизм на теренах України, та й в інших регіонах імперії, за допомогою чорносотенних монархічних організацій.

Слід відзначити, що між українцями та євреями відкритої конфронтації не існувало. Доля цих народів багато в чому збігалася. Обидва були недержавними народами. Євреї до того ж були нетериторіальним народом (в І ст. н. е. після Іудейської війни євреї були вигнані римлянами зі своєї батьківщини і після цього єврейський народ опинився в багатьох країнах Європи, Азії, Африки, в тому числі і на українських землях) і в однаковій мірі зазнавали утисків та національного гноблення від царизму. Проте великодержавна шовіністична пропаганда, антисемітизм все ж мали деякий успіх серед різних національних груп, у тому числі й певної частини українського населення. Чорносотенний рух мав місце і в Україні.

На початку ХХ століття монархічна система перебувала в глибокій кризі, державна машина управління розвалювалася. Пропорційно поглибленню кризи в економіці ширився революційний рух проти самодержавства. Намагаючись відвернути від себе удар, царизм використовував різні методи для збереження своєї влади, і одним з головних була ксенофобія взагалі та антисемітизм зокрема.

Видатний російський філософ М. О. Бердяєв у праці «Християнство і антисемітизм» писав: «Ненависть до євреїв часто буває шуканням козла відпущення. Коли люди відчувають себе нещасними і пов'язують свої особисті біди з бідами історичними, то вони шукають винуватця, на якого можна було б всі біди звалити. Дуже легко переконати людей низького рівня свідомості, що у всьому винуваті євреї»¹.

Взагалі антисемітська політика царизму сягала у більш давні часи, будучи державною політикою протягом усього ХІХ століття. Після трьох поділів Польщі між Пруссією, Австрією та Росією в кінці ХVІІІ століття на теренах, приєднаних до Російської імперії, опинилась велика кількість польських та українських євреїв. Імператорський указ Катерини ІІ від 23 грудня 1791 року став початком положення про «смугу осілості» для євреїв, тобто з'явилися місця, де євреям дозволялось або заборонялось жити. Наприкінці ХVІІІ століття євреї могли проживати в 15 губерніях Росії (це були переважно українські землі) та 10 губерніях Польщі.

У 1804 році вийшло так зване «Положення про євреїв» — перший систематично розроблений закон щодо євреїв, у якому нічого доброго для них не було. Громадянських прав їм не надавали, поставлено питання про виселення їх з сільської місцевості. Відомий російський історик Ю. Гессен так писав про цей закон: «Необхідність реформ єврейського життя була відкрито пояснена не важкими умовами, в яких жили самі євреї, а шкодою, якою вони... завдавали селянам та іншим обивателям»².

17 березня 1817 року Олександр І видав указ, яким заборонялося звинувачувати євреїв в ритуальних злочинах: «Чтобы впредь евреи не были обвиняемы в умерщвлении христианских детей»³. Проте він не виконувався і

тому є чимало доказів звинувачення євреїв в ритуальних злочинах протягом усього XIX століття — Гродненська справа, Велізький процес, Саратовська справа тощо.

У період царювання Миколи I євреї зазнали ще більших утисків. У 1835 році зазнала змін «смуга осілості». Євреям дозволялося жити тільки в губерніях Литви, Білорусії та України. Було видано указ про набір євреїв до армії, де служба тривала 25 років. Обов'язковий строк служби зараховувався тільки з 18 років, але набирали хлопчиків з 12 років, а часто і менших, оскільки свідоцтв про народження не існувало. Дітей викрадали з хедерів (шкіл, де навчалися єврейські хлопчики), виривали з рук матерів і примусово зараховували до кантоністів. Мета у царського уряду була єдина: змусити євреїв прийняти в армії християнство. Це робилося з страшною жорстокістю. Тому багато єврейської молоді кінчала життя самогубством.

Здійснювався нагляд за виданням єврейських книг. Багато єврейських друкарень було закрито. У 1844 році Микола I впровадив особливі податки на національний одяг, на придбання свічок для синагог, у 1848 р. були обкладені податком ермолки, зрештою у 1850 р. — заборонено носити національний єврейський одяг.

Після смерті Миколи I політика царизму щодо євреїв стала ще жорстокішою. Історія зафіксувала після вбивства Олександра II страшні погроми 1881 року, які мали місце на українських землях, зокрема в Єлисаветграді, Києві, Одесі: під час яких грабували майно, руйнували житло тощо. Траплялися і вбивства. Протягом весни — літа 1881 року від погромів постраждало понад 100 єврейських громад. Практика погромів існувала й раніше. Так у 1821, 1859, 1871 рр. погроми вчинено в Одесі, у 1862 р. — в Аккермані (тепер Білгород-Дністровський).

Після погромів 1881 року почалась еміграція євреїв. За 20 років — з 1881 по 1908 р. — з Росії емігрувало понад мільйон чоловік. Такий факт влаштував царську владу. Ober-прокурор синоду Г. Победоносцев заявив: «Третина євреїв помре, третина поїде, а третина охреститься»⁴. З початком царювання Олександра III організаторами погромів були пушені чутки, що цар дозволяє «бити жидов» з метою помсти за вбивство його батька Олександра II «єврейськими революціонерами». Наприкінці 1881 року був влаштований погром у Варшаві. Мета досить прозора — привернути симпатії поляків до російських державних кіл або ж зрештою довести, що не тільки росіяни, але й поляки ненавидять євреїв.

Взагалі ставлення до євреїв під час царювання Олександра III стало ще реакційнішим. У 1882 році були введені так звані «Тимчасові правила» за якими євреям заборонялось мешкати та купувати у власність нерухомість в сільських місцевостях в «смузі осілості». Ці т. з. «Тимчасові правила» проіснували до 1917 р. і ставали дедалі жорстокішими. У 1886 році тільки для єврейських сімей було введено штраф у 300 карбованців за нез'явлення юнака до призову в армію (нагорода у 50 карбованців чекала на того, хто спіймає такого юнака).

У 1887 р. було встановлено норму для вступу євреїв до учбових закладів. У столицях — до середніх — 5 відсотків, до вищих — 3 відсотки. Крім того, євреям заборонялося вчитися в університетах губернських міст.

Антиєврейська політика царизму зустрічала обурення з боку прогресивної російської інтелігенції. У травні 1890 р. відомий російський філософ Володимир Соловйов склав текст «Протеста против антисемитского движения в печати». Під ним поставили підпис 50 видатних російських вчених та письменників, серед яких: Лев Толстой, Володимир Короленко й ін. Леонід Андреев, відомий російський письменник, на початку XX століття писав: «...Для мене єврейське питання ніколи не було питанням, і мені немає потреби виправдовуватись... Доводити знову і знову, що «єврей теж людина» свідчило б не тільки низько кланятись абсурду, але й ображати тих, кого любиш і поважаєш»⁵.

Таким чином, на початок XX століття антисемітська політика царизму була досить сформована і пройшла кілька етапів. Царювання Миколи II не

внесло у цю політику істотних змін. Державні кола стверджували, що революційний рух у Росії — справа рук євреїв. І в міру його наростання дедалі більше поширювалась антисемітська агітація.

Ця агітація стала загрозливою після того, як в 1903 р. в газеті «Знамя» П. А. Крушеван надрукував «Протоколи сионських мудрецов» («Протоколи Старшин Сіону») — цю суперфальшивку ХХ століття, де йшлося про страшну всесвітню змову всіх євреїв проти решти людства. Після 1903 р. їх видавали ще двічі: у 1905 р. «Протоколи...» опублікував С. А. Нілус, а в 1907 р. — П. Вутші.

Цікавими є назви, під якими виходила фальшивка: «Программа завоювання мира євреями», «Корень наших бедствий», «Враги рода человеческого», «План завоювання мира иудео-масонами» та інші.

Микола II спочатку не піддавав сумніву оригінальність «Протоколів...» Тільки після доповіді П. А. Століпіна про розслідування, яке довело, що «Протоколи...» — це повністю сфальсифікований документ, цар видав наказ вилучити їх. При цьому він відмітив: «Не можна чисту справу захищати брудними засобами». Очевидно, під «чистою справою» цар розумів антисемітську політику. Найстрашнішим проявом цієї політики стали погроми 1905 р., спровоковані царським урядом з допомогою «чорної сотні». Вони були організовані після царського маніфесту 17 жовтня 1905 р.

В Україні страшні погроми прокотилися по губернських містах (Житомир, Черкаси та інші), цілому ряду містечок у інших губерніях. Але найжорстокіших погромів зазнали Київ та Одеса. Про них маємо досить повні відомості завдяки звітам senatorів Турау і Кузьминського, яким доручалось розслідування цих подій. «Знищення імператорських портретів, корони, ініціалів, а також національних прапорів і заміна їх червоними викликали загальне обурення, особливо простого народу. Винуватцем всього, що сталося, всього знущання над усім, що йому святе, він бачив тільки в євреях. Він не міг збагнути після дарованих милостей сам революційний рух й пояснював його бажанням євреїв добитися «своей жидовской свободы». Накіпіле почуття люті виплеснулося у нього в єврейському погромі, у відомому, що періодично повторювався протягом багатьох століть в Малоросії засобі «Прогучить жидов»⁶. Тільки в дні погрому у Києві пограбовано близько півтори тисячі єврейських квартир, причому було вбито 47 чоловік і 205 поранено.

Якими ж були дії влади під час цього погрому? «В той час, коли по всьому місту вже проходили погроми, чини поліції нічого не робили, начальник поліції поліцеймейстер Цихоцький, не вживаючи ніяких загальних заходів до збудження діяльності підлеглих йому органів поліції і особисто відносився зовсім бездіяльно до проявів насильства...»⁷.

Постраждали сотні ні в чому не винних людей: «...мені довелося бачити біля синагоги трупи вбитих під час служби євреїв. Ця картина справила на мене незгладне враження»⁸.

В Одесі на час погрому було розквартировано 4 піхотних, 2 кавалерійських полки, інші військові підрозділи (понад 10 тисяч військових). І при такому скупченні військової сили погром тривав кілька днів. У рядах бандитів знаходились і поліцейські. Вони провокували місцеве населення до погромів — самі розпалювали ворожнечу, вимагали: «Щоб вони піднімались, готувалися до захисту, тому що йдуть жида різати росіяни... Після двох-трьох таких сполохів росіяни вже розлючені, налякані і як звірі кидаються на кожного єврея»⁹.

Так розгорталася подія, що були наслідком антисемітської діяльності царизму на початку ХХ століття, напередодні справи Бейліса.

Судовий процес над Менделем Бейлісом, який проходив у Києві з 25 вересня по 28 жовтня 1913 року, як і взагалі вся справа Бейліса, став апогеєм антисемітської діяльності чорносотенців в Україні в добу реакції.

До цього, у 1905 — 1910 роках, чорносотенці влаштували погроми в Одесі. У 1908 році під час суду над організаторами страшного жовтневого погрому 1905 року в місті почалося масове вбивство єврейського населення.

Вбивство у 1911 році у Києві агентом поліції, євреєм Д. Богровим П. Столипін було використано чорносотенцями для розпалювання антисемітських настроїв.

20 березня 1911 року у печері на околиці Києва було знайдено знівечений труп дванадцятирічного хлопця Андрія Юшинського. Для чорносотенців то був чудовий привід, щоб знову звинуватити євреїв. Якщо раніше вважали, що євреї провокують революційні виступи проти самодержавства, то в цьому випадку їх звинуватили у вбивстві християнських дітей з метою використання їх крові. Чорносотенці твердили, що існують єврейські секти, які здійснюють ритуальні вбивства, а їх члени п'ють християнську кров. Взагалі протягом XIX та на початку XX століття в Російській імперії прокотилася хвиля фальсифікаторських процесів з приводу так званих «ритуальних злочинів», де підсудними були євреї.

Одразу після знайдення тіла А. Юшинського реакційно-монархічна преса розгорнула шалену антисемітську кампанію, звинувачуючи євреїв у використанні людської крові в релігійних ритуалах. Так, у квітні 1911 року «Московские ведомости» писали: «Сукупність існуючих даних безумовно підтверджує, що ми маємо справу з ритуальним вбивством, здійсненим єврейською сектою хасидів. Мета вбивства — до пасхи дістати пейсахову кров»¹⁰.

Державний апарат царської Росії був на боці чорносотенців. Правлячі кола Росії були зацікавлені, щоб саме євреї став винуватцем цього вбивства. Міністр юстиції Щегловитов, людина з антисемітськими поглядами, під тиском юдофобських організацій «Союз русского народа» та «Двуглавый орел» дав вказівку розслідувати справу саме як ритуальне вбивство¹¹. Хоча матеріали карної поліції свідчили, що в цьому вбивстві винна одна із злочинних банд, якою керувала якась Віра Чеберяк, їх було відкладено у бік. «Знати істину, та приховати її, — це, зрештою і є справжній стиль процесу Бейліса»,¹² — писав А. С. Тагер, у своїй праці «Царская Россия и дело Бейлиса».

Міністр юстиції та можновладці займалися пошуками єврея, якому можна було б інкримінувати злочин, звинувативши потім і весь єврейський народ. Щегловитов доручив організувати особисте слідство в справі вбивства хлопчика Юшинського прокурору Київської судової палати Чаплінському, порадивши, «Як би там не було, знайти жида»¹³.

Наказ міністра було виконано. У вбивстві Юшинського звинуватили єврея Менахема Менделя Бейліса, який служив прикажчиком на цегельному заводі Зайцева у Києві. На таке рішення властей вплинули кілька обставин: місце вбивства знаходилось поблизу заводу Зайцева, Андрій Юшинський дружив з сином М. Бейліса, батько Бейліса був хасидом. Цього, мабуть, для слідства, що велось під чорносотенним прапором, було достатньо. 12 липня 1911 року Мендель Бейліс був заарештований й ув'язнений. У звіті, що був направлений царю Миколі II, було написано: судді вважають Бейліса винуватцем у скоєному вбивстві. Чорносотенна преса з антисемітськими настроями всіляко підтримувала дії властей: «Без сумніву з'ясується, що вбивство ритуальне і вчинено жидами-хасидами з метою добуття християнської крові для релігійних обрядів... один із безперечних учасників цього злочинства був Мендель Бейліс»¹⁴. Газети «Земщина», «Русское знамя», «Двуглавый орел» та інші, розгорнули страшенну юдофобську істерію. Вони виступали з нападками на більш-менш помірковані київські газети. Так, наприклад, у статті «К ритуальному зверству жидов в Києве» газета «Русское знамя» вилила потік бруду на київські газети, які зайняли особливу позицію у справі Бейліса: «Киевлянин», як і ожидали, цілком перешел на сторону изуверов, убивших перед пасхой християнского мальчика. В № 179 Пихно решительно заявляет, что ритуальное убийство — предрассудок и клевета. С какой радостью ухватились за эту статью киевские газеты. Газета пархатых «Киевская мысль» пришла в телячий восторг»¹⁵.

Проте чорносотенці-антисеміти не сподівались, що справа Бейліса приверне увагу всього світу. Преса Європи і США друкувала протести вчених,

громадських і політичних діячів, представників літератури, мистецтва тощо. Всі вони доводили безпідставність кривавого наклепу.

Суд над Бейлісом став справжнім «процесом сторіччя»¹⁶. Головний обвинувач Віппер у заключному слові виступив з рядом антисемітських заяв і рішуче відкидав твердження про вбивство Ющинського злочинною бандою Чеберяк. Йому допомагав ксьондз Пранайтіс, який кваліфікував це вбивство як ритуальне.

Проте суд не знаходив більш-менш вагомих підстав для звинувачення Бейліса. Чорносотенці робили все можливе для того, щоб його визнали винним. У місті поширилися брошури відомого антисеміта — члена Державної думи Г. Замисловського «Замордовані жидами», зі сторінок «Двуглавого орла» лилася брутальна лайка на адресу адвокатів Бейліса О. Грузенберга та О. Зарудного, з'являлися статті із жакливими подробицями, нібито скоєних євреями в минулому ритуальних вбивств. Навіть монархіст В. Шульгін, який на сторінках «Киевлянина» виступив на захист Бейліса, був звинувачений у заподанстві «всесвітньому єврейству».

Однак чорносотенці і монархісти все ж програли цей процес. М. Бейліса захищали найкращі адвокати з московської, Санкт-Петербурзької і київської колегії, в першу чергу такі, як О. Грузенберг, М. Корабчевський, О. Зарудний. Люди, на свідченнях яких будувалося звинувачення, у відповідях на запитання судей зізналися: таємна поліція заплутала їх і змусила відповідати на запитання, зміст яких вони не розуміли. Багато для справи виправдання Бейліса зробили і видатні вчені В. Бехтерев, Е. Павлов, О. Кад'ян, О. Карпинський, які провели справжню наукову експертизу.

Великим внеском до перемоги демократичних сил у цьому процесі став захист російських письменників, інтелігенції, яку очолив В. Короленко. Він написав 30 листопада 1911 року відкритого листа до газети «Речь» під заголовком «К русскому обществу»: «Во имя справедливости, во имя разума и человеколюбия мы поднимаем голос против новой вспышки фанатизма и темной неправды...»¹⁷. Під зверненням поставили свої підписи М. Горький, Л. Андреев, О. Толстой, О. Блок, Я. Купала, Д. Мережковский та багато інших діячів російської культури.

Але головне, що врятувало М. Бейліса і взагалі єврейський народ від чорносотенної розправи, було те, що суд присяжних, який складався з українських селян, одностайно виніс рішення — він не винний. І це — незважаючи на шалений тиск з боку чорносотенців, суду, прокурора. То була перемога не тільки євреїв, але й українців. Про це треба пам'ятати сьогодні, коли мова іде про історію українсько-єврейських взаємин, її складності й перипетії, відділяючи головне від другорядного, реконструюючи перебіг історичного процесу.

¹ Бердяев Н. А. Христианство и антисемитизм // Дружба народов. — 1989. — № 10. — С. 208.

² Гессен Ю. История евреев России. — Спб., — 1914. — С. 102.

³ Там же. — С. 137.

⁴ Шалом. — 1992. — № 2. — С. 4.

⁵ Возрождение, 91. — 1992. — № 2.

⁶ Материалы к истории русской контрреволюции. — Т. 1. — Спб., 1908. — С. 292.

⁷ Киевский и Одесский погромы в отчетах сенаторов Турау и Кузьминского. — Спб., 1906. — С. 87.

⁸ Симонович А. Рассказывает секретарь Распутина // Слово. — 1989. — № 5. — С. 37.

⁹ Киевский и Одесский погромы... — С. 6.

¹⁰ Московские ведомости. — 1911. — 3 апреля.

¹¹ Иоффе Г. Дело Бейлиса // Свободная мысль. — 1993. — № 5. — С. 9.

¹² Тагер А. С. Царская Россия и дело Бейлиса. — М., 1934. — С. 7.

¹³ Иоффе Г. Дело Бейлиса // Свободная мысль. — 1993. — № 5. — С. 9.

¹⁴ Двуглавый орел. — 1912. — 11 марта.

¹⁵ Русское знамя. — 1911. — № 208.

¹⁶ Винберг И. Черное досье экспертов-фальсификаторов. — М., 1988. — С. 170.

¹⁷ К русскому обществу: По поводу кровавого навета на евреев // Речь. — 1911. — 30 ноября.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В. Ф. Верстюк

Українська революція: доба Центральної Ради *

Осінь 1917 р. була четвертою в історії світової війни. Росія однією з найперших серед воюючих сторін не витримала воєнних випробувань. Лютнева і жовтнева революції були їх безпосереднім відлунням. Активне використання гасла негайного припинення війни стало одним із вагомих чинників, які сприяли переходу влади в Росії до рук більшовиків.

Боротьба за мир, яку розгорнув Ленін в кінці 1917 — на початку 1918 р., була добре продуманим засобом боротьби за владу в партії, державі, міжнародному революційному русі.

Радянська історіографія завжди подавала ленінську лінію щодо переговорів у Бресті як єдино вірну, яка тільки і привела країну до завоювання «мирного перепочинок». В чому полягав цей «перепочинок» для Росії, важко зрозуміти, адже рівень життя у 1918 р. катастрофічно знизився навіть у порівнянні з 1917 р., голод став повсякденною реальністю життя, промислове виробництво практично зупинилося, війна з зовнішнього фактора перетворилась у фактор внутрішній. Росія позбулася союзників на міжнародній арені, опинилася на довгі роки у самоізоляції. Єдине, що за таких умов вистояло і зміцнило свої позиції, це була влада більшовицької партії та її вождя. Сепаратний мирний договір з країнами Четверного союзу, якщо і дав перепочинок, то саме цим країнам. Ліквідувавши у листопаді 1917 р. Східний фронт, Німеччина і Австро-Угорщина перекинули свої війська на захід, де вперше за весь хід війни дістали кількісну перевагу сил. Війна тривала ще майже рік, сіючи розруху і смерть.

Брестський мирний договір вніс значні корективи у хід міжнародного революційного руху, по суті, докорінно переписав сценарій передбачуваної світової революції. За соціал-демократичними канонами, виробленими ще задовго до війни, світова революція повинна була розпочатися у Німеччині, яка і тільки яка мала забезпечити її перемогу.

На початку 1918 р. Німеччина і особливо Австро-Угорщина стояли на порозі великих соціальних потрясінь. Саме на них вказували і розраховували ліві комуністи на чолі з М. Бухариним, відстоюючи гасло революційної війни. Ленін доклав неймовірних зусиль для нейтралізації лівих комуністів, в черговий раз продемонстрував свою необмежену владу над верхівкою більшовицької партії. Водночас за допомогою Брестського миру питання про революцію у Німеччині було відкладене до осені. В результаті головним плацдармом світової революції стала Росія, в силу чого незрівнянно виріс і авторитет Леніна. Саме у 1918 р. його особа набула планетарного масштабу, відтіснивши на другий план вождів німецької соціал-демократії К. Лібкнехта та Р. Люксембург.

Чи передбачав всі ці наслідки у повному обсязі в листопаді 1917 р. Ленін, сказати непросто, але те, що його дії мали саме таке спрямування, не викликає сумніву.

Вождя більшовицької партії мало тривожили юридично-правові проблеми завершення війни. Доля країни розглядалася ним виключно через подальший розвиток революції. Леніна не цікавив обиватель-громадянин, вартість для нього мав пролетар і селянин і не поодинокий, а витиражуваний у соціальну масу, доведений до відчаю, а отже, готовий до будь-яких руйнівницьких соціальних актів. Можна було б багато віддати, щоб цей

* Закінчення. Початок див: Укр. іст. журн. — 1995. — № 2, 5.

робітник і селянин, набувши досвід кровопролиття в шанцях світової війни, ставав би під знамена більшовицького радикалізму. Саме це насамперед і становило мету більшовиків.

Можна сказати, що більшовики водночас як цинічно, так і блискуче скористалися об'єктивною неможливістю Росії далі вести війну. Про необхідність завершення війни у 1917 р. говорили всі політичні сили Росії, але ніхто не знав, як її завершити цивілізовано, дотримуючись зобов'язань, взятих перед союзниками. Війна привела країну на край провалля. Більшовики пішли шляхом остаточного розвалу держави і армії, оскільки саме такий спосіб відкривав нові перспективи революційного розвитку і дозволяв зберегти владу в руках більшовицької партії.

Центральна Рада, як і більшість російської демократії, негативно відреагувала на позицію Раднаркому. Генеральний секретаріат прагнув стабілізувати ситуацію в країні. 9 листопада він ухвалив постанову про необхідність завершення війни і порядок підписання мирного договору. Цим рішенням, по суті, вперше після резолюції про засудження повстання у Петрограді українське керівництво вступило в ідейну боротьбу з Раднаркомом.

Постанова Генерального секретаріату різко негативно відреагувала на ленінський заклик до солдатів самочинно оголошувати перемир'я: «...цей заклик, віддаляючи мир, дезорганізує армію, котра, як і вся людність держави, хоче негайного миру, і, оголюючи фронт, одкриває широкий доступ ворогові в Росію»¹. Головна частина постанови була присвячена проблемі формування центрального російського уряду, уповноваженого і визнаного всіма або, принаймні, більшістю народів Росії. На думку Генерального секретаріату, російський уряд повинен був бути однорідно соціалістичним і федеративним, утвореним «спільними силами правительств України, Дону, Кавказу, Кубані і інших областей разом з центральними органами Всеросійської революційної демократії»². Генеральний секретаріат висловився за необхідність почати переговори з зазначеними урядами про створення загальноросійського державного центру.

10 листопада голова Генерального секретаріату В. Винниченко зробив доповідь з проблем миру і центрального уряду Росії у Малій раді. Він підкреслив, що оскільки попередні спроби формування уряду не мали позитивних наслідків, то Генеральний секретаріат вважає за необхідне їх активізувати.

В нотах, відозвах, постановках Генерального секретаріату і Центральної Ради неодноразово засуджувалися кроки більшовиків, які виходили за межі загальноновизнаних норм міжнародного права, ігнорували зобов'язання, взяті перед союзниками. Українські політики намагалися апелювати до суспільної свідомості громадян Росії і України, але це зовсім не вплинуло на Раду народних комісарів.

2 грудня у Бресті-Литовському більшовицька делегація підписала з представниками командування німецького та австро-угорського східного фронту договір про перемир'я, який передбачав підготовку і укладення в найближчий час мирного договору.

Лише за таких обставин у діячів УЦР почало з'являтися розуміння того, що вони не поспівають за розвитком подій. Перед ними стала дилема. Або залишатися на старих позиціях і остаточно втратити вплив в армії, що, в свою чергу, могло обернутися великими неприємностями. Або міняти тактику. Треба було в якийсь спосіб перехопити ініціативу у більшовиків, які постійно випереджали українців, ставлячи їх чимдалі у все більш і більш скрутне становище. «Ініціатива була не наша, — згадував В. Винниченко. — Ми мусили взятися за цю справу, щоб зовсім не оскардитися перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням»³. Про свій намір стати «на дорогу самостійних міжнародних відносин»⁴ Генеральний секретаріат оголосив у ноті до всіх воюючих і нейтральних країн у справі миру від 11 грудня. Попередньо нота обговорювалася і була схвалена Малою радою. В ній декларувалися принципи, на яких УНР вважала за необхідне вести мирні пере-

говори. Зокрема, мир повинен бути загальним, він має забезпечити всім народам право на самовизначення, не допускати ні анексії, ні контрибуцій. Посилаючись на проголошення III Універсалом Української народної республіки, Генеральний секретаріат підкреслював своє право на міжнародні зносини, і застерігав, що влада РНК «не простягається на Українську Республіку», а також що мир «може мати силу для Української Республіки тільки тоді, коли його умови прийме і підпише правительство Української народної республіки»⁵. Оголошуючи про своє прагнення взяти участь у брестських мирних переговорах, Генеральний секретаріат, наполягав на тому, щоб остаточне завершення справа миру дісталася на міжнародній конференції всіх воюючих держав.

Підштовхувані силою обставин, українці втягувалися у переговорний процес, який ініціювали більшовики і представники Четверного союзу. Зважитися на подібний крок для керівників УНР було непросто. Їх зовнішньополітичні симпатії залишалися на боці Антанти, крім того, і Грушевський, і Винниченко не раз звинувачувалися російською громадською думкою в австро- і германофільстві. Вступ до переговорів міг викликати нову хвилю звинувачень. Про те, що українці прагнуть не спалювати мости в стосунках з країнами Антанти, свідчив виступ генерального секретаря міжнародних справ О. Шульгіна на VIII загальних зборах УЦР, які відкрилися 12 грудня. Він наголошував, що уряд УНР йде відмінним від більшовиків шляхом: «Большевики хочуть заключити сепаратний мир, ми ж на це не згодні, ми не допустимо, щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французів та інших. Ми стоїмо за загальний мир»⁶. Зрозуміло, що це було сказано в надії бути почутими у Парижі та Лондоні. Однак напівофіційні стосунки з Антантою так і не вдалося перевести у статус офіційних.

Тим часом німці швидко зрозуміли, що присутність українців у Бресті дасть їм додаткові важелі впливу на переговорний процес. Тому вже 13 грудня 1917 р. делегації Німеччини та її союзників на переговорах у Бресті-Литовському повідомили Київ, що «готові повітати уповноважених представників Української народної республіки з участю в мирових переговорах в Бресті-Литовським»⁷.

Після кількаденогого і бурхливого обговорення проблеми мирних переговорів на VIII загальних зборах було схвалено рішення про негайну послілку делегації до Бреста-Литовського. Її склад назвали центральні комітети УПСР та УСДРП. Головою делегації призначили В. Голубовича, а членами — М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка.

28 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р. за н. ст.) у Бресті-Литовському розпочалося перше пленарне засідання мирної конференції. В ній брали участь близько 400 офіційних і неофіційних представників країн-учасниць. Українська делегація була однією з нечисленних і малодосвідчених, але вела себе активно і відважно, боронячи національну справу. Керівник австро-угорської делегації граф О. Чернін у своєму щоденнику залишив характерний запис: «Українці різко різняться від російських делегатів. Вони багато менш революційні і непомірно більше цікавляться власним краєм як загальним соціалізмом (...) Їх змагання спрямовані на те, щоби стати якомога хутче самостійними. Вони ще не зовсім ясно здають собі справу, чи це має бути повна міжнародна самостійність, чи самостійність у рамках російської федеративної держави. Видко, що дуже інтелігентні українські делегати мають намір ужити нас як відбивної площини, щоби тим легше скочити на большевиків. Вони йшли на те, щоби ми признали їх самостійність, а тоді вони виступлять із цим *fait accompli* (довершеним фактом) перед большевиками, які будуть приневолені прийняти їх як рівноправних при підписуванні миру»⁸.

Як точно відзначив О. Чернін, першим нагальним завданням делегації УНР було ствердження себе повноправною і окремою політичною стороною. 29 грудня це питання розглядалося конференцією і було позитивно вирішено. Від імені держав Четверного союзу О. Чернін офіційно заявив: «Ми признаємо українську делегацію самостійним і уповноваженим пред-

ставництвом самостійної Української Народної республіки»⁹. Аналогічна за характером заява була зроблена Л. Троцьким. Він оголосив, що «не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирових переговорах». Остання, підкреслив нарком закордонних справ РСФРР, «виступає тут як самостійна делегація, і такою признає її російська делегація»¹⁰.

Декларуючи власну позицію на переговорах, українська делегація спиралася на ноту Генерального секретаріату від 11 грудня. Та однозначне негативне ставлення країн Антанти до брестських переговорів перекреслювало надію на загальний характер миру, він мав носити сепаратний характер. Але наскільки він буде прийнятним для України, хвилювало і делегацію, і Центральну Раду.

Українці виступили з вимогою забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто «приєднання до України — Холмщини, Підляшшя й плебісциту в Східній Галичині, північній Буковині та Закарпатській Україні»¹¹.

Подібна позиція виглядала територіальною претензією до Австро-Угорщини і викликала різке заперечення австрійської делегації. Врешті українці задовольнились обіцянками створення автономного коронного краю з українських земель Галичини. В останньому переговори просувалися для української делегації успішно. Характеризуючи їх хід, член уряду, міністр УНР М. Ткаченко 22 січня на дев'ятих загальних зборах УЦР відзначив: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині, яку він заселює. Згідно з торговельною частиною мирного договору, ввіз товарів із-за кордону і вивіз їх з України є монополією української держави (...) Договір буде сприятливий для нас і забезпечує Україну від усяких зазіхань з боку середньоевропейських держав»¹². Дев'ять загальних зборів 220 голосами «за» («проти» — 1, «утрималося» — 16) надали Раді народних міністрів право підписати договір. Власне, це право декількома днями раніше було декларовано IV Універсалом.

О. Севрюк згадував, що в уряді не виникло якихось принципових заперечень щодо вироблених умов. Це пояснювалося насамперед ускладненням внутрішньої обстановки в Україні, викликаним наступом більшовицьких військ. Він писав, що в Києві панувала атмосфера непевності: «Непевність в завтрашньому дні була така велика, що Ц. Рада делегувала нам право ратифікувати майбутній мирний договір, на випадок, як би вона сама не в стані була цього зробити»¹³.

Українська делегація швидко повернулася до Бреста, почався останній найдраматичніший етап мирних переговорів. Росіяни привезли в своєму обозі представників харківського Народного секретаріату і намагалися подати ситуацію так, що влади Центральної Ради в Україні вже не існує, а повноправними представниками українців можуть бути лише уповноважені радянського уряду. Інсинуації Троцького були відкинуті українською делегацією і не знайшли розуміння у представників Четверного союзу, але під їх приводом австрійська делегація намагалася зняти з обговорення галицьку проблему як свою внутрішню. Українцям довелося продемонструвати характер і витримку. Один з керівників німецької делегації генерал Гофман про цей момент згадував так: «В тих днях я дивувався з молодих українців. З цілою певністю вони знали, що крім евантуальної допомоги німців вони нічого за собою не мають і що їх уряд є поняттям фіктивним, а проте вони рішуче стояли в переговорах з графом Чернінім при вимогах, які зголосили, і не відступали від них ані на крок»¹⁴.

Австро-Угорщині, яка знемагала під тягарем воєнних, особливо продовольчих проблем, мир був необхідний не менше, ніж Україні, і Чернін відступив з умовою, що проблема Східної Галичини стане предметом окремої таємної угоди з Україною. Така угода про створення з українських земель Галичини і Буковини окремого коронного краю у складі Австро-Угор-

щини була підписана 26 січня. А наступного дня (точніше ночі) представниками країн Четверного союзу та УНР було підписано мирний договір, в преамбулі якого договірні сторони відзначили, що «вони хочуть сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому»¹⁵.

Відповідно до преамбули був складений і основний текст договору. Він засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами, їх бажання жити в мирі і дружбі. В ньому не було жодних анексіоністичних та контрибуційних вимог, кордони між УНР і Австро-Угорщиною визначалися по довоєнних російських кордонах, а в межах передбачуваної Польщі їх повинна була остаточно визначити спільна комісія на підставі «етнографічних відносин і з углядженням бажань населення». Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися відновити взаємні економічні відносини, провести обмін надлишками сільськогосподарських та промислових товарів, встановлювали паритетні курси національних валют (1000 німецьких державних марок в золоті прирівнювалися до 462 золотих карбованців УНР).

Факт підписання Брестського мирного договору свідчив про успіх молоді непрофесійної української дипломатії. Це був перший серйозний акт УНР на міжнародній арені. Але за обставин, що на той час склалися в Україні, він сам по собі мало що міг вирішити. На момент підписання договору УЦР і уряд УНР знаходилися в Житомирі, куди змушені були відступити. Їх становище було складним, поліпшити ситуацію могла лише стороння військова допомога. Ї можна було чекати лише від країн Четверного союзу. Питання про військову допомогу 30 січня обговорювалося Радою народних міністрів. Ініціював обговорення М. Порш, який висловився за доцільність такої допомоги, «по можливості українськими полками». Окремі сумнівні бентежили М. Ткаченка: «...мабуть, краще дати большевизму вмерти власною смертю, почекати поки народ знову не звернеться до нас, а тим часом формувати нове військо». Проте в підсумку він голосував за німецьку допомогу. До такого ж рішення прийшло 4 з 5 присутніх міністрів.

Того ж дня О. Севрюк, М. Левитський, М. Любинський підписали заклики до народів Австро-Угорщини і Німеччини з проханням допомоги.

Особливу надію вони покладали на українців-галичан: «Гадаємо, що прийшов час, коли ці наші браття рам'я об рам'я з повертаючими воєннополоненими підуть на бій проти спільного ворога нашого свободолобивого українського народу і принесуть йому свіжі сили для будови нової, свіжої потуги. Це хочемо сказати в важку годину з надією, що нас голос буде вислуханий»¹⁶.

Для німців та австрійців подібний поворот справи не був несподіванкою, зовсім не з альтруїстичних міркувань вони підписували угоду з делегацією УНР. «І для нас теж Україна була необхідна, як сила економічна, і, очевидно, ми не могли відступити її большевикам (...), — писав генерал В. Людендорф. — Треба було здушити большевизм на Україні і встановити там такі порядки, які могли би дати нам воєнні користи: збіжжя й сирівців; з тією метою треба було посунутися вглиб країни»¹⁷. У спільній австро-українській заяві відзначалося: «Висловлене з української сторони прохання про військову допомогу буде здійснене. Австро-угорські військові частини будуть переміщені на територію Української Республіки і можуть бути повернені назад, як тільки Центральна Рада того зажадає»¹⁸. Так, рятуючи Україну від одного лиха, Центральна Рада поставила її перед новими випробуваннями.

* * *

12 грудня 1917 р. у Харкові Україну було проголошено республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. 17 грудня ЦВК Рад України

опублікував Маніфест про скинення Центральної Ради, Генерального секретаріату та про створення радянського уряду України — Народного секретаріату. До нього входили Артем (Ф. Сергєєв), В. Ауссем, Є. Бош, С. Бакинський, В. Затонський, В. Люксембург, М. Скрипник, Є. Терлецький, В. Шахрай, Г. Лапчинський. Незважаючи на піднесений тон маніфесту, становище уряду було не визначене. В. Шахрай іронізував з приводу того, що жодне прізвище членів Народного секретаріату України було невідоме. Навіть харківський більшовицький комітет та харківська рада робітничих депутатів не хотіли визнавати його правочинність. Цікаві спогади з цього приводу залишила Є. Бош: «Відсутність активної підтримки з боку керівних харківських товаришів дуже ускладнювала роботу Радянського уряду у Харкові. При іншому ставленні верхівки парторганізації Донецько-Криворізької області не було б перебоїв у роботі ЦВК, оскільки не довелося б одразу ж після падіння Центральної ради переїздити в Київ і в наступному не довелося би перекочувати ЦВК і Народному секретаріату з міста в місто»¹⁹.

Лише командуючий російськими радянськими військами В. Антонов-Овсієнко встановив з ЦВК та Народним секретаріатом контакт, саме його війська допомогли останньому з приміщенням, реквізувавши його у газети «Южный край». На базі цієї газети почав видаватися «Вестник Украинской Народной Республики». Про мету, з якою це було зроблено, ми вже говорили; створити ілюзію, що з Центральною Радою воює не Рада народних комісарів, а Народний секретаріат. Пізніше цей прийом більшовики використовували багато разів. Ленін не приховував радощів з приводу харківських проголошень і від імені РНК обіцяв «новому урядові братньої республіки повну і всебічну підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик і банків трудовому народові України»²⁰.

Ми вже згадували, як Троцький намагався використати представників ЦВК та Народного секретаріату на переговорах у Бресті з метою не допустити підписання українською делегацією окремого договору і як з цього нічого не вийшло. Не мав особливих успіхів Народний секретаріат і у сфері внутрішньої політики. Люди, які входили до нього, просто не були готові до державотворчої діяльності, за своєю політичною природою це були революціонери-руйнівники, до того ж для переважної більшості з них ідея української державності була неприйнятною або дуже далекою. Тож не випадково, що вже у січні 1918 р. Україна почала розпадатися на окремі частини. Спочатку 17 січня в Одесі була проголошена в межах Херсонської і частково Бессарабської губерній Одеська радянська республіка, а 30 січня — на другий день після переїзду Народного секретаріату до Києва — у Харкові — Донецько-Криворізька радянська республіка.

Про самостійну діяльність радянського уряду України, тим паче про національне, навіть в межах радянської системи, українське державотворення не доводиться говорити. Народний секретаріат та ЦВК репродукували постанови РНК, проводили уніфікаційну політику. Так, були скасовані всі розпорядження Центральної Ради, ліквідована українська грошова система, поширено на територію України постанови та декрети РНК, в тому числі про землю, робітничий контроль, націоналізацію промислових підприємств. Промовисто про роль Народного секретаріату говорить факт націоналізації декретом Раднаркому харківського заводу «Гельферік-Саде».

Загалом промисловість України потрапила під дію Вищої Ради народного господарства, що була створена 2 грудня 1917 р. у Петрограді.

Зміни політичних режимів сприяли дальшому сповзанню економіки України у прірву економічної кризи. Сотні заводів, шахт, оголошених націоналізованими, лишилися ефективного управління, в результаті чого падав рівень виробництва, поширювалося безробіття. На селі за зиму 1918 р. відбувся повний розгром великої сільськогосподарської власності, чимало рентабельних господарств. Худоба, реманент, насіння було розібрано селянами по окремих дворах у відповідності з декретом про землю.

Перший період радянської влади в Україні пов'язаний з масовими проявами червоного терору. Оціційно ця політика у Радянській Росії була запроваджена з осені 1918 р., але її «апробація» відбулася значно раніше в Україні. Вже в грудні 1917 р. у Харкові влада Рад стверджувалася загонами В. Антонова-Овсієнка за допомогою розстрілів, аналогічна доля спіткала Катеринослав і Полтаву, а найяскравіше виявилася у Києві, де радянськими військами під командуванням М. Муравйова було страчено, за різними оцінками, від 2 до 5 тис. киян.

Час перебування радянського уряду в Києві обмежився трьома тижнями. Вже 22 лютого ЦВК Рад України створив Надзвичайний комітет по обороні революції від західних імперіалістів. Наступного дня Народний секретаріат заликав робітників і селян на відсіч полчищам іноземних імперіалістів і бандам буржуазних націоналістів. У відозві говорилося про інтервенцію проти країни Рад, про спроби залити кров'ю російську революцію, українські ж національно-державні гасла були забуті.

Чи ж треба говорити, що ніякої народної оборони України від наступу німців радянська влада організувати не змогла. Під прапорами п'яти революційних армій більшовикам вдалося зібрати ледь 25 тис. бійців, головне завдання яких полягало не стільки у боях з ворогом, скільки у вивезенні з України матеріальних цінностей.

Вище нам довелося говорити про пасивність українського суспільства під час наступу російських радянських військ на Україну. Поставивши свої власні інтереси над національно-державними, українське суспільство обрало для себе роль нейтрального спостерігача в драмі, яка розігралася між Центральною Радою і Раднаркомом. Кількома тижнями пізніше воно знову ж таки пасивно спостерігало за другою зворотною дією цієї ж драми. Звідси напрашується висновок, що, незважаючи на, здавалося б, всепоглинаючу хвилю революції, переважна більшість населення знаходилася поза політикою, розуміла її лише в межах дії особистих конкретних інтересів. Цікаве спостереження з цього приводу зробив В. Петрів, описуючи наступ військ УНР на початку березня 1918 р. на Київ: «Якось дико було дивитися на села, якими ми проходили. Попри ці села та через них проходять різні сили, різні озброєні відділи, які один з другим змагаються; з заходу суне залізна хмара німецького війська, а село живе своїм життям, ніби довкруги нічого не діється»²¹.

27 лютого Народний секретаріат поспішно залишив Київ і перебрався до Полтави. 9 березня він переїхав до Катеринослава. Тут на одному з засідань Народного секретаріату під впливом Є. Нероновича було прийняте рішення припинити воєнні дії і вступити у переговори з Центральною Радою, але наступного дня рішення скасували. Після проведення у Катеринославі 17 — 19 березня II Всеукраїнського з'їзду Рад 21 березня новообраний ЦВК Рад України переїхав до Таганрога, який став останнім місцем перебування його на українській землі. 18 квітня тут на сесії ЦВК Рад України Народний секретаріат був реорганізований в Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів, так звану «дев'ятку». Сесія прийняла маніфест до робітників і селян із закликом до боротьби з окупантами і буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. Цей маніфест і поставив останню крапку в історії першого становлення радянської влади в Україні.

8 лютого німецькі війська почали просування на територію України. 14 лютого їх підтримали частини австро-угорської армії. Загальна чисельність німецьких і австро-угорських військ становила 450 тис. солдатів і офіцерів. Зони методично просувалися на схід і південь України, не зустрічаючи особливого опору з боку радянських військ. В авангардах німецьких підрозділів йшли нечисленні українські військові частини. До кінця квітня 1918 р. вся територія України виявилася під контролем німецької та австро-угорської армії.

На початку березня до Києва повернулися спочатку Рада народних міністрів, а декількома днями пізніше і Центральна Рада. Зустрічали їх в столиці досить стримано. Населення, переживши жах більшовицької окупації, розстріли і погроми, вчинені військами Муравйова, не знало, що чекати від німців і австрійців. Психологічно за роки світової війни суспільство звикло до того, що німці і австрійці-вороги, небажання продовжувати війну не бралось до уваги і вся провина за прихід чужинців впала на Центральну Раду.

Ще 10 лютого Рада народних міністрів зробила першу спробу пояснити причини приходу іноземних військ та їх завдання. У її відозві до населення головною причиною називалася необхідність покласти край грабуванню України більшовійками. Саме з метою «допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів-красногвардійців та солдатів, йдуть дивізії українських полонених, українці січові стрільці з Галичини та німецькі війська», — наголошувалося у відозві, а далі йшлося про те, що ці війська «дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народної Республіки під проводом Польового штабу нашої держави», що вони «не мають ніяких ворожих нам намірів»²². На початку березня ця тема ще не раз виникала на порядку денному. З протоколів засідання Ради народних міністрів видно, що український уряд практично не знав справжніх намірів німецьких та австрійських військ. На засіданні уряду 9 березня його члени намагалися з'ясувати у присутнього О. Севрюка, до яких рубежів має наступати німецьке військо, яка його кількість і які плани. Але в публічних виступах справа подавалася так, що прихід німців в Україну є безкорисною допомогою дружній держави. Показовим у цьому сенсі був виступ голови Ради народних міністрів В. Голубовича перед Центральною Радою: «...Що торкається німецьких військ. Це є допомога і тільки (...) та допомога являється цілком дружньою допомогою, і навіть не являється особливо правильним той вираз, який перед тим був мною вжитий, а (саме), що вони найняті. Та допомога є по суті діла безплатна, вона, власне кажучи, вживається тільки тому, що ми такої допомоги просили. Як та справа у нас буде поладжена далі, бо нам прийдеться говорити про те, як довго може доведеться оставитися, про те будемо говорити згодом. Я думаю, що ті самі умови, умови дружньої допомоги німецького уряду нашому, мусять остатися і, надалі»²³. Аналогічні думки висловлювалися М. Грушевським, іншими діячами УЦР.

Радянська історіографія розцінювала цю ситуацію як свідомий обман Центральною Радою народних мас, перехід уряду УНР та Центральної Ради на службу до окупантів. Думається, що таке пояснення не відповідає дійсності, оскільки воно погано узгоджується з подальшим розвитком подій. Ситуація була драматичною, УЦР вводила в оману насамперед саму себе. Можна визнати її позицію недалекоюглядною, короткозорою, наївною, але документи свідчать, що провідні діячі УНР дійсно уявляли себе володарями становища, а німецьку військову присутність вважали суто технічною акцією, за допомогою якої вдалося позбутися більшовиків і яка, разом з тим, не буде мати якогось помітного впливу принаймні на внутрішню політику УНР. Не випадково в день повернення УЦР до столиці України було оприлюднено розпорядження міністерства внутрішніх справ губернським і повітовим комісарам «негайно оповістити весь трудящий люд України, що Рада народних міністрів твердо і непорушно стоїть на сторожі всіх політичних, соціальних і національних здобутків Великої Революції»²⁴. Через два дні УЦР звернулася до громадян України з черговою відозвою, в якій наголошувалося на незмінності політики, проголошеної III на IV Універсалами. При цьому було знову згадано, що до внутрішньої політики «німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити (...) не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки»²⁵.

Осмишуючи причини поразки Центральної Ради у війні з більшовіками, В. Винниченко у «Відродженні нації» послідовно проводив

думку про те, що національно-державна ідея була поставлена Центральною Радою значно вище соціальної. І це відштовхнуло від неї народні маси. «Єдина поміч, єдиний рятунок був не йти всупереч з настроями мас, згодитись на їхнє бажання зміни влади й її соціальної політики, тим зберегти цю владу в національно-українських руках і не внести в маси конфлікту між національною і соціальною ідеєю»²⁶, — писав В. Винниченко. Сьогодні ми можемо стверджувати, що перший голова Генерального секретаріату просто не розумів природу державної влади, яка полягає в протистоянні стихійному руху мас, їх організації і спрямуванні. Саме в недостатній організованості українського державного апарату полягала його слабкість.

Цікаво, що думки В. Винниченка, які довгі роки в історіографії подавалися за зразок критичного ставлення до Центральної Ради, не були оригінальними. Принаймні досить співзвучно, але ще у березні 1918 р. висловлювався М. Грушевський. Народницька ідея, на якій він був вихований і постав як вчений і політик, міцно оволоділа ним. Обдумуючи ідею самостійної України в серії газетних статей, які вийшли пізніше брошурою «На порозі нової України», М. Грушевський залишався при переконанні, що українська держава — це не мета, це лише засіб: «Боронячи українську державність, будемо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичній реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної ради й її соціалістичного міністерства хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостою соціалізму. Будемо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо!»²⁷. І це не був пропагандистський прийом. Вивчаючи матеріали, пов'язані з останнім періодом діяльності Центральної Ради, приходиш до висновку, що і голова УЦР, і чільні діячі фракцій УПСР та УСДРП розуміли державні інтереси УНР як інтереси народних мас, і насамперед неможливого селянства. Цілком відверто з цього приводу М. Грушевський висловився на засіданні Малої ради 20 березня. Свою урочисту промову з нагоди першої річниці від утворення Центральної Ради він завершив словами: «У своїй діяльності Центральна рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас, це — інтереси трудящих мас»²⁸.

Найхарактернішим чином ця позиція позначилася на вирішенні аграрного питання. Воно гостро дебатовалося у Центральній Раді ще наприкінці 1917 р., а у січні 1918 р. вилилося у прийняття досить радикального земельного закону, в основу якого було покладено принцип соціалізації землі. Такий закон аж ніяк не міг сприяти стабілізації політичного становища в Україні. З одного боку, він посилював ілюзії найбільш бідної частини селянства, сприяв розбурхуванню революційних пристрастей, а з іншого, настроював проти української влади як великих землевласників-поміщиків, так і заможних селян, котрі традиційно з козацьких часів володіли землею на правах приватної власності, а зрештою і німців, для яких найголовніше завдання полягало у забезпеченні Німеччини та Австро-Угорщини українським хлібом. А вже останнє стало проблематичним в умовах аграрних перетворень.

Спочатку командування німецьких і австро-угорських військ декларувало своє невтручання в українські справи. Воно активно вивчало український уряд, намагалось схилити його до акцій, покликаних зміцнити державну владу. М. Ковалевський, який в останньому складі уряду УНР займав посаду міністра земельних справ і харчування, пізніше згадував про дві розмови з приводу земельної реформи, які він мав з німецьким послом в Україні Муммом та його радником Мельхіором. Німці намагалися переконати Ковалевського в необхідності збереження приватної власності на землю, в недоцільності проведення аграрної реформи конфіскаційним методом. На їх думку, селяни повинні були отримати землю шляхом викупу. Від цього українська держава могла б мати як політичний, так і економічний зиск. Продаж землі міг би стабілізувати фінансову систему, а поряд з тим перешкодити створенню політичної опозиції з боку класу земельних власників.

М. Ковалевський з цих розмов виніс лише здивування «цинізмом німецьких фінансових радників»²⁹.

Чи не тому голова Ради народних міністрів В. Голубович, виголошуючи 24 березня 1918 р. урядову декларацію, знову підкреслив, що земельна справа вирішуватиметься «на основі Універсалів і законів, виданих в свій час Центральною радою»³⁰, і за допомогою земельних комітетів.

Чого ж досягла Центральна Рада подібною політикою? Незаможне селянство, розгромивши поміщицькі маєтки, було налякане приходом німців, від яких можна було чекати захисту прав земельних власників. В. Петрів свідчив, що «чим незаможніша була група, тим більше було в неї невдоволення з приходу німців, тим більше побоювання змін політично-економічних»³¹. Нам не вдалося виявити будь-яких серйозних акцій незаможного селянства, спрямованих на активну політичну підтримку Ради у 1918 р. Село неначе потонуло в анархії перерозподілу. 19 березня на засіданні Малої ради голова Комісії у справах виборів до Українських установчих зборів Мороз наводив невтішні приклади зриву виборів. У с. Хабному вибори не відбулися, бо селяни того дня грабували горілчані склади, в іншому селі вони були зайняті розпродажем панського сіна³². М. Ковалевський, повертаючись на початку березня 1918 р. до Києва з Генічеська, запам'ятав, що селяни вели себе «хитро, не виявляючи своїх переконань, а більше тримаючись відомої проповідки «моя хата скраю»»³³.

Ворожу позицію до аграрної політики, а зрештою, і в цілому до Центральної Ради, зайняли великі земельні власники. Апелюючи до німецького та австро-угорського командування з проханнями захистити їх від селянських погромів, вони знаходили необхідну підтримку. Незадоволеними виявилися і селяни-власники. 25 березня в Лубнах відбувся хліборобський з'їзд, проведений за ініціативою Української демократично-хліборобської партії. З'їзд визнав незадовільною, руйнівною аграрну політику УЦР, висунув вимогу відновлення приватної власності на землю, встановлення гарантованого її мінімуму, який залишається за господарством, передачу решти землі в оренду малоземельним. З'їзд вимагав поповнення Центральної Ради представниками хліборобів-демократів. 26 березня у Київ прибуло 200 представників з'їзду хліборобів для консультацій з керівництвом УЦР. Проте до порозуміння ця зустріч не привела, але в політичному житті столиці залишила помітний слід. «Поява цих дійсних селян — людей дійсно од плуга, які були до крайності обурені заведеними Центральною радою земельними не порядками і які одверто та в дуже різкій формі оце своє невдоволення урядові висловили, зробила в Києві на всіх дуже сильне враження. З одного боку — всі противники Центральної ради осмілилися і зараз же почали зав'язувати з прибувшою селянською опозицією контакт; з другого — в колах Ради це викликало велике замішання, — згадував П. Скоропадський. — Вже не можна було казати, ніби увесь народ задоволений цим Третім універсалом: виявилось, що частина дійсного народу — працівники біля землі — зовсім не поділяє поглядів Центральної ради»³⁴.

Конфлікт хліборобів з урядом насамперед використав П. Скоропадський, нащадок давнього українського гетьманського роду, генерал-лейтенант російської армії, а у 1917 р. один з активних провідників українізації армії та керівник «вільного козацтва».

Весною 1918 р. П. Скоропадський розпочав активну політичну діяльність, спрямовану на захоплення влади. Використовуючи опозиційні настрої, він створив і очолив політичну організацію «Українська народна громада», яка увійшла в контакт з Українською хліборобсько-демократичною партією та «Союзом земельних власників». Праві сили готувалися до боротьби з УЦР. Ідеї створення твердої авторитарної (гетьманської) влади, які вже в середині березня ходили по Києву у вигляді чуток, почали знаходити вихід для матеріалізації.

Зрештою, генеральна лінія Центральної Ради наштовхнулася на опозицію і в самих стінах Педагогічного музею. Можна не говорити про критику з боку неукраїнських фракцій, вона була традиційною з 1917 р., але у

березні до них приєдналася фракція соціалістів-самостійників, яка вимагала створення кабінету міністрів не за партійним, а за діловим принципом. Критично оцінювала діяльність уряду і фракція УПСФ. 20 березня на засіданні Малої ради представник цієї фракції Кушнір, опонуючи М. Грушевському, зазначив, що УЦР платить данину максималізму не тільки в національній, але і в соціальній сфері своєї діяльності. Центральною думкою його виступу стала теза про необхідність об'єднання всіх національно-супільних чинників: «На Україні виростає нова сила. Ця сила капіталізм, який несе поступ і розвій. Ми мусимо визнати, що ні одна країна не може розвиватися без торгу і промисловості, без буржуазії. Час уже зрозуміти, що відштовхнути буржуазію від керування життям України ніяк не можливо. І Українська Центральна рада, цей наш парламент, мусить бути так реорганізований, щоб у ньому взяли участь всі міста, земства, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії - всі повинні спільно керувати життям»³⁵.

Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність, з їх поглядом, співробітництва з нею. У кінці березня до Відня з Києва повідомляли: «Досі ми обмежувалися військовою окупацією й прогнанням більшовицьких військ, управління ж краєм ми принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим — не торкаючись питання про його добру волю — є в стані постачати нам потрібні продукти або утворити такі умови, які б дали нам змогу добувати ці продукти через закупки? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко перемінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні і ми не можемо цієї недостачі заступити, якщо не закличемо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто військової окупації»³⁶. Аналогічно висловлювалися й німці: «Надія на те, що, уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє зорганізувати міцну владу, досить сумнівна»³⁷.

Не знаходячи з боку української влади реальної і обіцяної у Бресті підтримки у постачанні центральних держав хлібом і сировиною, а це було одне з найголовніших завдань окупаційних військ, їх командування почало активно і безпосередньо втручатися у внутрішні справи УНР.

Найпоказовішим у цьому плані став наказ головнокомандуючого німецькими військами в Україні Айхгорна від 6 квітня про засів полів. По змісту наказ був досить прагматичним і виходив з необхідності повного засіву земельних площ. Він попереджав селян, щоб вони не брали більше поміщицької землі, ніж можуть обробити, з іншого боку, вони не повинні перешкоджати поміщикам у засіві землі. При спільному обробітку землі і поміщиками, і селянами урожай ділився між ними порівну.

Наказ викликав спалах пристрастей. Результатом гострих дебатів у Малій раді стала резолюція, в якій було зазначено, «що німецькі війська покликані українським урядом для допомоги в справі заведення порядку на Україні лиш в тих межах і напрямі, які будуть зазначені урядом Української Народної республіки, що ніяке самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне і економічне життя України недопустиме...»³⁸. Але, по суті, це вже була буря в склянці води, яка означала лише одне: Центральна Рада, зробивши ставку на найменш заможні верстви села, не дістала в них соціальної опори, і при цьому втратила підтримку окупаційних військ. Не спромігшись встановити дійовий контроль за життям країни, Центральна Рада потонула у вирішенні маси, можливо й нагальних, але дрібних питань, політичних дискусіях, численних інтерпеляціях. Вона втратила риси вищого законодавчого органу країни, перетворилася на щось у зразок політичного клубу з досить обмеженим колом учасників. Число присутніх у березні — квітні членів Малої ради не перевищувало 40 осіб. По суті, відбувалася її самоізоляція.

Останнє не могло залишитися непоміченим центральними державами. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін 3 квітня писав до Києва послу графу Форгачу: «...я б нічого не мав проти того, щоб нинішній, за слухами, що маються, цілком ізольований уряд був замінений іншим»³⁹.

Зміна уряду гальмувалася незавершеною роботою тристоронньої комісії, яка готувала господарчий договір між УНР та Німеччиною і Австро-Угорщиною. 23 квітня такий договір було підписано. Україна брала на себе зобов'язання поставити центральним країнам 60 млн. пудів зерна, 400 млн. штук яєць, значну кількість м'яса, цукру, картоплі, овочів, сировини. Одночасно з укладенням цього договору Центральна Рада підписала собі вирок.

Наступного дня на нараді у начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Гренера у присутності німецького та австрійського послів та військових аташе доля Центральної Ради була практично вирішена. Тоді ж 24 квітня генерал Гренер зустрівся з делегацією Української народної громади.

Німці бажали мати в Україні тверду владу, до цього ж прагнув і П. Скоропадський. Сторони порозумілися. 26 квітня фельдмаршал Айхгорн дістав від імператора Вільгельма II згоду на зміну українського уряду. Фельдмаршал зробив усе від нього залежне, щоб переворот відбувся без особливих ускладнень. Його наказом було запроваджено дію в Україні німецьких військово-польових судів, роззброєно синежупанну дивізію, проведено арешт декількох членів уряду УНР прямо в стінах Центральної Ради. Все це були методи психологічного тиску на Центральну Раду з метою не дати їй будь-яких шансів на опір. Рада була приречена, і більшість її членів розуміла це.

29 квітня став останнім в діяльності УЦР. Вона без бою здала владу у руки П. Скоропадського, якого на з'їзді земельних власників проголосили гетьманом України. Історичні джерела не зафіксували жодних помітних актів масового громадського протесту проти державного перевороту.

Відзначимо, що Центральна Рада віддала владу, але не поступилася принципами, не втратила політичної гідності. В останній день своєї діяльності вона схвалила Конституцію УНР. Україна проголошувалася суверенною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову. Конституція гарантувала широкі громадянські свободи, особливі права національних меншин. Торжество абстрактних демократичних принципів, до використання яких українське суспільство було явно неготовим, поставлене в Конституції вище реалій життя. Факт прийняття Конституції найяскравіше висвітлив суть УЦР, яка полягала в поєднанні привабливих, але ілюзорних надій і слабо реалізованих можливостей.

З падінням Центральної Ради до історії відійшов перший етап української революції, позначений піднесенням і стрімким розвитком національно-визвольного руху, складним переплетінням національних і соціальних проблем, спробою України відновити свою державність і вирватися із лабет російської імперії.

Доба Центральної Ради продемонструвала гаму і сильних, і слабких сторін української революції. До перших слід віднести, за вдалими визначенням В. Винниченка, відродження нації, її швидку, хоч і недостатню політизацію, проголошення Української народної республіки. До других — відсутність неособливого політичного і державного досвіду у керманців Центральної Ради, їх народницьку ідеологію, розуміння суверенної держави як засобу, а не самодостатньої мети. Ще більшим чином цей недолік був притаманний широким українським масам, які не виявили достатньо розвинутої національної, а зрештою, і політичної свідомості, розуміння необхідності власної держави. Остання не зайняла достойного місця в українській анархічній ментальності.

Вичерпавши себе, перший етап української революції неминуче мав перейти в наступний. Маятник політичних пристрастей, досягнувши у 1917 р. крайнього лівого ривня, у 1918 р. злетів вправо.

- ¹ Робітнича газета. — 1917. — 11 листопада.
- ² Там же.
- ³ В и н н и ч е н к о В. Назв. праця. — Т. 2. — С. 199.
- ⁴ Х р и с т ю к П. Назв. праця. — Т. II. — С. 95.
- ⁵ Там же.
- ⁶ Там же — С. 97.
- ⁷ Там же. — С. 98.
- ⁸ Ч е р н і н О. Бересте-Литовське (Із твору «На світовій війні») // Берестейський мир з нагоди 10-тих роковин. 9/II 1918 — 9/II 1928. Спомини і мат. — Львів — Київ, 1928. — С. 146.
- ⁹ Х р и с т ю к П. Назв. праця. — Т. 2. — С. 100.
- ¹⁰ Там же. - С. 99.
- ¹¹ С е в р ю к О. Берестейський мир (уривки із спогадів) // Берестейський мир... — С. 151.
- ¹² Народна воля. — 1918. — 24 січня.
- ¹³ С е в р ю к О. Назв. праця // Берестейський мир... — С. 156.
- ¹⁴ Г о ф м а н М. Берестейський мир (із твору «Війна прогайнованих нагод») // Берестейський мир... — С. 264.
- ¹⁵ Берестейський мир... — С. 303.
- ¹⁶ Н а г а є в с ь к и й І. Назв. праця. — С. 107.
- ¹⁷ Л ю д е н д о р ф Е. Мирові переговори у Бересті-Литовському (Із твору «Мої воєнні спогади» // Берестейський мир... — С. 283 — 284.
- ¹⁸ Н а г а є в с ь к и й І. Назв. праця. — С. 107.
- ¹⁹ Е. Б о ш. Год борьбы. - К., 1990. — С. 166.
- ²⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918). Сб. док. и мат. В 3-х т. Т. 2. - Х., 1957. — С. 594.
- ²¹ Зв'язана договором з країнами Четверного союзу від 3 березня 1918 р. Рада народних комісарів не наважувалася відкрито допомагати своїм військам, які відступали з України, але ж таємно з Росії в Україну у березні-квітні надійшло 165 тис. гвинтівок, 3 тис. кулеметів, 360 гармат, 28 тис. гранат, 17 млн. набоїв.
- ²² В. П е т р і в. Спомини. Ч. 2. Від Берестейського мира до заняття Полтави. — Львів, 1928. — С. 9.
- ²³ Робітнича газета. — 1918. — 2 березня.
- ²⁴ Німецько-австрійська інтервенція на Україні. — Х., 1933. — Т. I. — С. III.
- ²⁵ Нова рада. — 1918. — 9 березня.
- ²⁶ Робітнича газета. - 1918. — 13 березня.
- ²⁷ В. В и н н и ч е н к о. — Назв. праця. — Ч. 2. - С. 219.
- ²⁸ М. Г р у ш е в с ь к и й. На порозі нової України: гадки і мрії. — К., 1991. - С. 84.
- ²⁹ Нова рада. — 1918. — 22 березня.
- ³⁰ М. К о в а л е в с ь к и й. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — С. 472.
- ³¹ Робітнича газета. — 1918. — 26 березня.
- ³² В. П е т р і в. Назв. праця. — С. 28.
- ³³ Нова рада. — 1918. — 20 березня.
- ³⁴ М. К о в а л е в с ь к и й. Назв. праця. — С. 462.
- ³⁵ П. С к о р о п а д с ь к и й. Спомини. — К., 1992. — С. 88.
- ³⁶ Нова рада. — 1918. — 22 березня.
- ³⁷ Цит.: Д. Д о р о ш е н к о. Ілюстрована історія України 1917 — 1923 рр. Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 р. — Ужгород, 1930. — С. II.
- ³⁸ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине. — М., 1942. — С. 16.
- ³⁹ Робітнича газета. - 1918. — 17 квітня.
- ⁴⁰ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине. — С. 64.

В. Г. Сарбей (Київ)

Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи

Микола Іванович Зібер народився 1844 р. на Кримському півострові у місті Судаку Таврійської губернії в родині німецького колоніста, переселенця із Швейцарії, який узяв за дружину українку. «Хімік Іван Зібер» — так підписував Миколин батько адресовані «Таврическим губернским ведомостям» кореспонденції про розроблені ним самим засоби і методи охорони виноградників від шкідників¹. Один з перших біографів М. Зібера, академік Української академії наук М. Слабченко зазначав, що від батька Микола успадкував ретельність і охайність у праці, а від матері — потяг до всього українського, незламність характеру і спостережливість². Спочатку він навчався у Ялтинській, а згодом у Сімферопольській гімназіях. У списку гімназистів, які одержали похвальні грамоти «за відмінні успіхи при такій же поведінці», значився і М. Зібер³.

З 1864 р. М. Зібер продовжив навчання вже як студент юридичного факультету Київського університету, який і закінчив 1867 р. Проте його захопили не правничі навчальні дисципліни, а економічні — політекономія та статистика. І цим він завдячував блискучому викладанню їх професором М. Бунге — киянином від народження, також вихованцем Київського університету, в якому з кінця 50-х до кінця 70-х років XIX ст. не раз обирався ректором, а у 80 — 90-х роках служив царським урядовцем у Петербурзі на посадах міністра фінансів і голови кабінету міністрів⁴. У наукових працях М. Бунге, написаних у київський період його життя, простежується ліберальний підхід до розвитку народного господарства України, тобто без цілковитого підпорядкування економіці Російської імперії⁵. Друковані підручники М. Бунге з теорії кредиту, статистики, основ політекономії добре прислужилися студентам Київського університету. Їх автор вважав конкуренцію основою капіталістичного способу виробництва, виступав проти обмеження приватної власності, переконував, що лише вільний розвиток промисловості і торгівлі забезпечує розквіт творчих сил суспільства. М. Бунге популяризував твори класиків світової політекономії А. Сміта і Д. Рікардо, які доводили, що без індивідуальної ініціативи не може бути розвитку продуктивних сил⁶.

М. Бунге відіграв вирішальну роль в особистій долі М. Зібера, його службовій кар'єрі, формуванні наукових інтересів, їх напрямів і змісту. Оскільки у рік закінчення М. Зібром університету на кафедрі політекономії вільного місця не виявилось, М. Бунге умовив свого улюбленця тимчасово зайняти посаду мирового посередника в одному з повітів Волинської губернії, а через вісім місяців відкликав його до університету, виклопотавши стипендію для підготовки вченого-фахівця з політекономії⁷.

Від свого вчителя М. Зібер перейняв пронесений ним через усе науково-творче життя інтерес до класичної англійської політекономії, зокрема в особі її представника Рікардо. Аналізу праць останнього М. Зібер присвятив свою магістерську дисертацію (1871 р.). На сторінках «Університетских известий» він опублікував свій науково прокоментований переклад книги Д. Рікардо «Основи політичної економії», біографічний нарис «Життя і праці Давида Рікардо». У 80-х роках у Петербурзі вийшов у світ ґрунтовний том творів Д. Рікардо у перекладі М. Зібера і фундаментальна монографія останнього «Давид Рікардо і Карл Маркс у їх суспільно-економічних дослідженнях».

Поєднання імен Д. Рікардо і К. Маркса було не випадковим у дослідницьких пошуках М. Зібера. Саме у такому порівнянні він із самого

початку своєї наукової кар'єри, керуючись настановами М. Бунге, вивчав і розвивав політичну економію. Знаменно, що й на магістерському екзамені М. Бунге запропонував комісії заслухати виклад М. Зіберам теорії К. Маркса. І, як засвідчив у мемуарах один з екзаменаторів професор О. Романович-Славатинський, блискучою відповіддю учень повністю виправдав сподівання свого вчителя⁸.

Критично проаналізований матеріал «Капіталу» К. Маркса М. Зібер залучив і до своєї магістерської дисертації «Теорія цінності і капіталу Рікардо з деякими з пізніших доповнень і роз'яснень». Надрукувавши її 1871 р. у київських «Университетских известиях», він тоді ж успішно її захистив. Незабаром з її змістом ознайомився сам К. Маркс, ім'я якого кілька разів згадувалось у надрукованій у тих же «Университетских известиях» рецензії офіційного опонента — професора Г. Цехановецького — також учня М. Бунге і вчителя М. Зібера. Цей рецензент першим поставив у заслугу М. Зібера ґрунтовний аналіз економічного вчення як Д. Рікардо, так і К. Маркса⁹.

Г. Цехановецький також відіграв певну роль у формуванні економічних поглядів М. Зібера, дещо урівноваживши апологетичні впливи на нього з боку М. Бунге щодо оцінки капіталістичних виробничих відносин. Г. Цехановецький звернув увагу на те, що водночас із розвитком промисловості та нагромадженням капіталу зростає «вражаючий контраст багатства і бідності, особливо у великих містах» і закликав відшукувати засоби, щоб змінити «цей ненормальний порядок речей». Він критикував сучасну йому політичну економію, яка «стала на бік сильних світу цього, на бік капіталу проти праці (робітника), освятивши існуючий лад зі всіма його неправдами, що їх заповідала історія»¹⁰. Пізніше й сам М. Зібер, уже побувавши за кордоном і наочно побачивши як позитивне, так і негативне у капіталістичному способі життя, публічно заявив на сторінках прогресивної російської періодичної преси, що «... говорити про економічну свободу голодних людей є найгірший, злісний і софістичний глум, на який здатний лише ворог роду людського»¹¹.

Основні положення сучасної йому економічної науки, в тому числі вчення про капіталістичну економіку та закономірності її розвитку, М. Зібер засвоїв від обох своїх шанованих педагогів. Ці впливи виразно простежуються в усіх його працях з економічної проблематики. Повністю ігноруючи політичні постулати К. Маркса, М. Зібер засвоював і його економічне вчення так само критично, як і теорії інших учених-економістів: одні положення сприймав, гаряче підтримував та захищав від нападок опонентів, інші сам відкидав і критикував. Саме тому вклад Зібера у розвиток економічної науки, у розуміння закономірностей реальних економічних процесів, у пошуки людством ідеалів соціальної справедливості, нарешті, в українській національно-визвольній змаганні значний і вагомий.

Слід рішуче і назавжди відмовитись від стереотипного образу видатного українського вченого і громадського діяча М. Зібера, який багато років заповзятливо намагалися створити у радянських людей ідеологічні провідники комуністично-тоталітарного режиму. Внаслідок огульно-критичних, штучно-упереджених ідеологічних кампаній проти «українського буржуазного націоналізму», проведених на рубежі 20 — 30-х років, увесь творчий друкований доробок українських учених (у тому числі академіків М. Грушевського, М. Слабченка) про життя та діяльність М. Зібера понижили, і лише окремі примірники їхніх друкованих праць збереглися у спецохоронних приміщеннях великих наукових бібліотек. Пізніше все друковане за радянських часів про М. Зібера виходило в світ без українських сторінок його біографії, найбільше пов'язаних з його практичною громадською діяльністю, а сам він зображувався таким собі суто російським і взагалі відірваним від життя теоретиком на зразок тодішніх «катедер-соціалістичних» професорів.

Загрозу самому існуванню ефесерівської імперії її охоронці вбачали в аргументованих спробах українських учених 20-х років ХХ ст. писати про М. Зібера, його сучасників і однодумців — М. Драгоманова, С. Подолинсь-

кого, М. Павлика, І. Франка та інших — як про творців і поширювачів оригінальних теорій «українського марксизму», «українського соціалізму»¹². Авторів таких тлумачень затаврували як вульгаризаторів наукового соціалізму. А після схвалених ЦК КПРС «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 — 1954 рр.)» в одній з виданих у Москві історико-економічних праць в окремому розділі, присвяченому М. Зіберу, вони прямо звинувачувалися в намаганні проголосити саме його родоначальником українського марксизму, кваліфікуючи це як контрреволюційну спробу протиставлення України Радянському Союзу, як обгрунтування націоналістичної політики відриву України від Радянського Союзу та реставрації капіталізму¹³.

Приводом же віднесення М. Зібера до правовірних марксистів послужило висловлювання К. Маркса про одну з його праць, хоч останній сам часом відмежовувався від багатьох своїх надто ортодоксальних послідовників, заявляючи, що на їх тлі він себе не почуває марксистом¹⁴. Як правило, будь-яка друкована згадка про М. Зібера супроводжувалася в радянській історіографії вирваною з контексту авторської післямови до «Капіталу» фразою, яка стосувалася праці М. Зібера «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо з деякими з пізніших доповнень і роз'яснень». Ті, хто цитував це висловлювання («При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору»¹⁵), не вникаючи у дещо туманний його зміст, коментували його однозначно: мовляв, це є свідченням високої оцінки, яку дав М. Зіберу К. Маркс.

При цьому ніби не помічали, що на тій же сторінці «Капіталу» містилося беззастережне визнання правоти висновку М. Зібера про запозичення К. Марксом теорії вартості грошей і капіталу в її основних рисах з учення Сміта — Рікардо, яку він розвинув далі. По суті, те саме відзначив і професор Г. Цехановецький, коли рекомендував працю М. Зібера до захисту як магістерську дисертацію («автор вважає вчення Маркса прямим продовженням і розвитком учення Рікардо про працю як основу цінності»¹⁶). Заслуга К. Маркса в поясненні додаткової вартості, на думку М. Зібера, в основному зводилася до термінологічного удосконалення: класики світової політекономії писали про продаж праці, а К. Маркс — про продаж робочої сили. «Не знаємо, чи треба після цього доводити, що якщо Адам Сміт і Рікардо сказали б А, то Марксу належало сказати Б?»¹⁷, — заявляв Зібер у своїй фундаментальній монографії «Давид Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях. Спроба критико-економічного дослідження» (СПб., 1885 р.), залишаючись і під кінець свого життя (вже й після особистих зустрічей з К. Марксом) несхитним у висновку, виробленому в молоді роки. У цій же праці, яка є вінцем його політекономічних досліджень, свій ґрунтовний виклад вчення Рікардо про походження чистого прибутку М. Зібер завершив таким емоційно-стверджувальним запитанням: «Що ж залишалось автору «Капіталу» додати до цього, крім точнішого, докладнішого і зрозумілішого формулювання»¹⁸.

Своїми економічними працями М. Зібер без щонайменшої апологетики популяризував усе раціональне, що підтверджувалося життям, як з «Капіталу», так і зі світової творчої спадщини класиків політекономії, критикуючи при цьому умоглядні теоретичні положення. Такий підхід до економічної науки є цілком сучасним і на сьогодні, коли людство майже повсюдно позбавилося тоталітарного марксизму ХХ ст., але чимало конструктивних наукових ідей з «Капіталу» (в ньому, до речі, немає жодного слова про комунізм) успішно втілено в життя у ряді країн Європи. Більше того — найавторитетніший проповідник невмирущих моральних цінностей християнського соціалізму папа римський, розкритикувавши «дикий капіталізм» у зв'язку з невдачами перебудови на Сході Європи, взяв під захист учення К. Маркса як таке, що містить «ядро істини», на основі якого сформувалися практичні «соціальні амортизатори», що підтримують стабільність життя цивілізованого капіталістичного суспільства¹⁹.

Протягом своєї надто короткої п'ятнадцятирічної (1869 — 1884 рр.) активної науково-творчої діяльності М. Зібер не раз виступав у російській пресі на захист марксизму, проти його вульгаризаторів і критиканів. Зокрема, у двох своїх ґрунтовних статтях «Лассаль кризь окуляри П. Б. Чичеріна» та «Б. Чичерін contra К. Маркс: Критика критики», опублікованих 1878 р. і 1879 р. у петербурзькому журналі «Слово», М. Зібер каменя на камені не залишив від, за його висловом, «літературних перевертів»²⁰, зокрема щодо «нерозражливого глумління» над ученням К. Маркса з боку Чичеріна — одного із стовпів російської великодержавної історіографії та провідників російської імперської ідеології невизнання етнічної самостійності українського народу²¹.

Сам же М. Зібер з почуттям високої поваги і власної гідності ставився до К. Маркса, на рівних аналізуючи його праці. Не можна вважати справедливим зображення його радянською історіографією як слухняного учня К. Маркса, спроможного лише на популяризацію економічного вчення останнього та й то, мовляв, з помилковими трактуваннями, бо був «далеким від оволодіння марксизмом», «не оволодів методом Маркса», «не піднявся до історичного матеріалізму», «не зрозумів діалектики Маркса», «виявився нездатним зрозуміти революційну душу марксизму»²². Тим більше, що чимало з тих докорів на адресу М. Зібера за несприйняття ним марксистських положень щодо класової боротьби як найважливішого фактора розвитку суспільства, революції — як рушія історичного прогресу, диктатури пролетаріату — як закономірного вінця соціальної справедливості, нині звучать як похвала.

У мемуарах визначного учасника російського революційного руху Л. Дейча, який особисто знав М. Зібера, є характерна згадка: «Звертаючись до відомого, наведеного самим Марксом у передмові до «Капіталу», порівняння ролі класової боротьби пролетаріату з роллю повитухи, — пише Л. Дейч, — ...Зібер прагнув довести, що це порівняння свідчить не «за», а «проти» будь-якого втручання у природний, законотворчий процес; інакше — можна завдати лише неймовірної шкоди, що постійно й відбувається»²³. Радянська історіографія такі зіберівські міркування визначала не інакше, як ухилення від «революційних висновків» К. Маркса і Ф. Енгельса»²⁴.

Негативне ставлення М. Зібера до будь-яких спроб насильницького втручання в поступальний хід історичного процесу є сьогодні, у світлі недавнього краху тоталітарно-комуністичних режимів, переконливим свідченням далекоглядності і прозірливості глибокого знавця об'єктивних закономірностей розвитку людського суспільства. Так само сприймається зневажлива оцінка світогляду Зібера як еволюціоністського. «Це була ідеологія радикального буржуазного реформаторства — розвитку буржуазного законодавства, культивування кооперативних форм підприємств і т. д.»²⁵, — писав один з радянських дослідників творчої спадщини вченого, маючи на увазі ті сторінки його біографії, які радянська історіографія воліла докладно не досліджувати. Йшлося про теоретичну і практичну діяльність М. Зібера, яка і є свідченням його критичного ставлення до революційних настанов марксизму в соціальній сфері.

Учасником українського кооперативного руху М. Зібер став у перший же рік після закінчення університету. Набувши значного життєвого досвіду від безпосереднього спілкування із сільським населенням протягом восьмирічної праці на Волині, він, повернувшись до Києва, з головою поринув у наукову роботу²⁶. Заохочений університетськими професорами до студювання економічної теорії К. Маркса під час навчальної підготовки до здобуття вченого ступеня магістра, Зібер одночасно вирішив апробувати за-своєні знання у гуртку студентів, де вперше публічно виклав зміст «Капіталу»²⁷.

Протягом двох років М. Зібер захистив дисертацію, одночасно займаючись громадською роботою у Київському споживчому товаристві, яке, власне, сам і заснував. Це захоплення теорією і практикою кооперативного руху, яке не полишало його все життя, не пробачили ортодоксальні радянські тлумачі марксизму, закидаючи вченому «перебільшений інтерес до коопе-

рації» і зневажливо іменуючи його ідеологом «кооперативного капіталізму»²⁸. Насправді ж, М. Зібер виявився набагато далекогляднішим від своїх критиків, вважаючи розвиток кооперативних форм ведення народного господарства основою соціально-економічної історії людства.

Прагнучи й на практиці довести ефективність гарантованого і стабільного матеріального забезпечення людей шляхом об'єднання їх на шлях для організації спільного виробництва і торгівлі виробленим товаром, двадцятичотирирічний М. Зібер ініціював заснування Київського споживчого товариства²⁹. На початку 1869 р., коли його офіційно обрали головою новоствореної організації, він надрукував у газеті «Киевский телеграф» програмну статтю, в якій переконував читачів, причетних до промислового і сільськогосподарського виробництва, об'єднуватися у споживчі товариства, що можуть збувати товар, обходячись без торгових посередників між виробником і споживачем³⁰. Докладніше він виклав свої погляди у надрукованій того ж року в Києві брошурі «Споживчі товариства». В ній учений доводив, що такі організації забезпечують матеріальний добробут широким соціальним верствам, а найбільшу користь приносять простому народу. До того ж, «у подальшому розвитку громадського життя, — писав М. Зібер, — від товариств споживачів відбувається перехід до товариств виробників»³¹.

Дворічне наукове відрядження за кордон М. Зібер також використав не тільки для свого професійного вдосконалення як ученого-економіста, а й для того, щоб безпосередньо ознайомитися з практикою західноєвропейського кооперативного руху. Висвітленню побаченого (найбільше у Швейцарії та Німеччині) він приділив багато місця у своєму звіті про відрядження, опублікованому 1873 р. в «Университетских известиях», де розповів про відвідини заснованих на акціонерних засадах фабрик, заводів, землеробських ферм, залізничних підприємств, а також споживчих товариств, робітничих асоціацій, робітничих спілок³².

Із закордонних спостережень капіталістичного способу життя та законодавства, що його регулювало, М. Зібер дійшов висновку, що конкуренція не є всезагальним рушієм соціального прогресу, бо на практиці вона — керівна засада діяльності, головним чином, класу підприємців. Безпосередні виробники мають об'єднуватися у трудові колективи. Водночас вчений застерігав від необережного підходу до справи кооперування сільськогосподарського виробництва. Спостереження за виробництвом продуктів харчування свідчить, писав він, що за рівних умов більші ферми дають порівняно більший продукт: «Проте, щоб велика власність була такою формою землевласності, яка має безповоротно замінити собою дрібну, в цьому дозволено сумніватися»³³.

Водночас М. Зібер був переконаним, що і у сільськогосподарському виробництві, з точки зору інтересів народного господарства, слід віддавати перевагу артільним об'єднанням³⁴.

Участь М. Зібера в українському кооперативному русі вже досить ґрунтовно висвітлено у фундаментальній праці з історії цього руху³⁵. Там же йдеться і про особливість тогочасного кооперативного руху в Україні, яка полягала в його найтіснішому зв'язку з рухом національним³⁶. Споживчі товариства в містах виникали здебільшого на базі громадівського руху, який у 60 — 70-х роках XIX ст. в Наддніпрянській Україні живив український національний рух. Членами Київського споживчого товариства були активісти Київської напівлегальної громади В. Антонович, М. Драгоманов, В. Беренштам, В. Гнилосиров та інші³⁷. Очевидно, через спілкування з ними прилучився до діяльності Київської громади (а отже, і до українського національного руху) голова ради Київського споживчого товариства М. Зібер. Коли він виїздив у закордонне наукове відрядження, то одержав від громади відповідальне доручення зустрітися у Львові та Відні з діячами місцевих осередків національно свідомих українців³⁸. Для цього йому довелося змінити традиційний маршрут через Санкт-Петербург. М. Зібер виклопотав дозвіл перетнути кордон Російської імперії на українській території, під Волочиськом³⁹, щоб одразу ж потрапити до Галичини.

Вийхав він разом із студентом природничого факультету громадівцем С. Подолинським, якого захопили напівлегальні напівприватні лекції М. Зібера з питань економічної теорії К. Маркса. Шестирічна різниця у віці не перешкодила встановленню дружніх відносин між двома ідейно близькими молодими людьми⁴⁰. Вплив же М. Зібера на формування світогляду С. Подолинського був таким же великим, як і на М. Драгоманова, хоча порівняно з останнім М. Зібер був на три роки молодший. Академік М. Грушевський називав М. Драгоманова великим приятелем М. Зібера, а С. Подолинського — його ідейним учнем і адептом⁴¹. Так само визначили взаємини М. Зібера із С. Подолинським, який уславив своє ім'я як найкращий в Україні автор розрахованих на найширші народні маси українськомовних пропагандистських брошур соціалістичного змісту з елементами популярного викладу економічного вчення К. Маркса, прихильники започаткованої М. Грушевським в еміграції історичної концепції «українського марксизму» академік ВУАН М. Яворський, М. Ткаченко, Д. Бованенко⁴². Останньому належить, гадаємо, найбільшкучіша і найвлучніша узагальнююча науково-публіцистична характеристика ролі М. Зібера у світовому процесі пошуків найжиттєвішої соціалістичної теорії. «Син швейцарця, що оселився у Таврії, і українки, — відзначав, зокрема, Д. Бованенко, — Зібер у своїй особі якнайкраще відбив тип людини, де перехрещувалися, з одного боку, українські, з другого — європейські зв'язки. Працюючи на Україні, він був європеєць; перебуваючи в Європі — зберіг українство»⁴³.

Вийхавши за кордон, М. Зібер і С. Подолинський насамперед відвідали Львів, де, маючи повноваження від Київської громади, спілкувалися з національно свідомими українцями⁴⁴. У Відні вони зустрілися з діячами українського громадського товариства «Січ». Щоправда, М. Зібера ця зустріч розчарувала безпринципним демагогічно-спекулятивним заграванням провідних «січовиків» з віруючою молоддю, найбільшим вихваланням тих галичан, що виявляли прихильність «до своєї питомої церкви»⁴⁵. На відверто вороже ставлення наштотхнулися М. Зібер і С. Подолинський у цюрихському так званому «руському кружку», який складався з галичан, що пропагували етнічну тотожність русинів і поляків і повну чужорідність тих і інших до «монголоїдних» москалів⁴⁶.

Проте майже вся студентська молодь з Наддніпрянської України, що тоді жила і навчалася у Цюріху, за свідченням М. Драгоманова, була настроєна по-соціалістичному⁴⁷. З нею обидва знаходили повне взаєморозуміння. З М. Драгомановим, який так само перебував за кордоном у науковому відрядженні від Київського університету, М. Зібер спілкувався найчастіше. Вони в один і той же час жили у Флоренції, Цюріху, Парижі, і обидва в 1873 р. повернулися до Києва. Про поїздку М. Зібера за кордон М. Грушевський написав так: «Але цілком певно, що і в віденській громаді поч. 1872 р., і в пізніший цюрихській, і скрізь, де Зіберові доводилось бувати, між українською молодіжжю в сих роках, розбурханих враженнями Паризької комуні, боротьбою марксистів і бакунінців в Інтернаціоналі і т. ін., — присутність і слово такого визначного теоретика і глибокого марксиста, як Зібер, мусили мати велику вагу і значення»⁴⁸.

Ще більшу вагу і значення мала наукова і громадська діяльність М. Зібера на батьківщині. Вже з початку 1874 р. він був обраний доцентом Київського університету, де викладав політичну економію і статистику майбутнім юристам й історикам⁴⁹. Економічну теорію К. Маркса він пояснював слухачкам Жіночих курсів, навчальна аудиторія яких знаходилася на квартирі М. Драгоманова⁵⁰. У Київській громаді М. Зібер став, за висловом М. Грушевського, «оракулом в економічних питаннях, котрими тодішні «громадяни» займалися мало і при нагоді жартували з теоретичних освітлень, які давав Зібер різним практичним питанням (між іншим, він був головою управи кооперативної крамниці, котру організували «громадяни»)»⁵¹.

Громадівці не цуралися модних у той час соціалістичних теорій, в тому числі й марксистської. Недарма захисники «єдиної і неподільної» Російської імперії, звинувачуючи їх у сепаратизмі, цькували за те, що вони, мовляв, но-

сили в одній кишені Шевченків «Кобзар», а в другій — писання К. Маркса⁵². Вороги українства жахалися тим, що воно, за висловом С. Подолинського, з'єднувало «вчення соціалізму з традиціями і симпатіями, викликаними місцевим українським націоналізмом, тобто прагненням українського народу, поряд з економічною емансипацією, досягнути ще й політичної та культурної самостійності»⁵³. Український громадівський рух С. Подолинський трактував як соціал-демократичний, пошуки ж суспільно-політичних ідеалів у романтизованому історичному минулому, пов'язаному з козацькою вольницею, вважав неконструктивними, віджилими і безперспективними⁵⁴. Захист загальнонаціональних, а не вузьокласових інтересів, утвердження незалежної демократичної держави, яка гарантує права своїм громадянам, толерантність у національних і соціально-класових відносинах, реформістський шлях боротьби проти бідності — всі ці й інші ідеали майбутньої української соціал-демократії⁵⁵ були притаманні й громадівцям, у лавах яких реалізовував свою суспільно-політичну активність М. Зібер.

Фундатори ж Київської громади М. Драгоманов і В. Антонович виявляли крайню обережність, вважаючи культурницьку роботу основною на початковому етапі діяльності громад, а тому й наставляли своїх однодумців: «Головне наше діло культурне і літературне... у політику не лізти, прокламацій не писати»⁵⁶. Київські громадівці сконцентрували свої зусилля в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства. Під егідою цієї організації здійснювалися етнографічні, фольклорні та археологічні експедиції, скликалися з'їзди, зокрема, 1874 р. у Києві Всеросійський археологічний з'їзд (на нього вперше запросили вчених — українців з Галичини), було підготовлено і проведено одноденний перепис населення Києва⁵⁷. М. Зібер як професійний учений-статистик взяв у ньому активну участь⁵⁸. 1875 р. у Києві вийшла в світ праця М. Зібера «Спроба програми для збирання статистичних та економічних відомостей». Вона спрямовувала збирачів статистично-економічної інформації та дослідників, покликаних її розтлумачувати, вивчати виробництво і споживання у взаємодії, виявляти як кількісні їх показники, так і суспільні форми⁵⁹. Теоретична і практична цінність цієї програми полягала в тому, що вона могла застосовуватися для дослідження як економічного стану різних територіальних або господарських одиниць (міста, повіту, галузі промисловості), так і аграрних відносин⁶⁰. Напевно, М. Зібер був причетним і до виданої 1874 р. у Києві «Анкети по збору матеріалів для вивчення кустарної промисловості та сільських ремесел», яку мали можливість використати організатори з керівництва Південно-західним відділом Російського географічного товариства і працівники проведеного того ж року перепису. В ньому інформація про соціальний і національний склад населення Києва було виділено найбільше місця⁶¹.

Після проведення цього справді новаторського перепису М. Зібер узявся за популяризацію зібраних переписувачами матеріалів через періодичну пресу. 1875 р. у газеті «Київський телеграф» з'явилася його стаття, присвячена забезпеченню житлом найбідніших соціальних верств Києва. С. Подолинський вважав її однією з найгостріших в усій тодішній підцензурній пресі Російської імперії. Адже автор прямо заявляв, «що все, що не роби тепер, ні до чого не доведе без радикальних економічних змін»⁶².

1876 р. петербурзький журнал «Знание» у двох номерах опублікував ґрунтовне дослідження М. Зібера «Матеріали для спостереження за суспільно-економічним життям російського міста». Шляхом порівняльного аналізу він узагальнив статистичні дані двох переписів населення: петербурзького — 1869 р. і київського — 1874 р. За дорученням загальних зборів і бюро Південно-західного відділу⁶³ Зіберу довелося обороняти опубліковані окремою брошурою матеріали перепису від шаленої кампанії цькування їх в «Києвлянині» — газеті, близькій до урядових кіл, рупора запеклої великодержавної антиукраїнської пропаганди. Написана М. Зібером відповідь «З приводу рецензії «Києвлянина» на перепис 2 березня 1874 р.» вийшла в світ 1875 року окремю брошурою.

В обстоюванні прогресивної суспільно-політичної позиції громадівців брошура М. Зібера відіграла належну їй позитивну роль, але захистити їх від репресій царизму не змогла. Вони передусім обрушилися на газету «Киевский телеграф», яку громада зробила своїм негласним друкованим органом і яка, за свідченням М. Драгоманова, нажила собі багато ворогів — «і своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією «Кієвлянину»⁶⁴. Найактивніших дописувачів до «Киевского телеграфа» царські власті запідозрили у нелояльності до Російської імперії.

Для таких висновків далі підстави і публікації М. Зібера, хоч багато з них друкувалися анонімно або під псевдонімами. Зокрема, дуже дошкульною виявилася критика ним російського економіста П. Леонарда, який беззастережно вихваляв діяльність великих землевласників Півдня України у справі виробництва товарного хліба як загальнодержавну і навіть загальнонародну, намагався теоретично обґрунтувати небажаність «надмірного зростання платів сільськогосподарських робітників», бо це, мовляв, веде до подорожчання сільськогосподарських продуктів і, зрештою, негативно позначається на матеріальному становищі трудящих⁶⁵. У відповідь М. Зібер нагадав давно доведену класиками англійської школи політекономії істину, що з підвищенням заробітної плати знижується тільки прибуток, а ціна на продукт повинна залишатися незмінною. Розумування П. Леонарда з приводу того, що сільськогосподарські робітники, мовляв, цілком правомірно мають довший робочий день, оскільки за характером своєї праці користуються благами природи, М. Зібер глузливо розтлумачив так: «Адже ж це означає сонячний промінь перекарбовувати в гроші — і все це загальнонародний інтерес — fi donc»⁶⁶.

Деякі спекулятивно-демагогічні, декларативні, далекі від справжньої науки заяви П. Леонарда нагадують сучасні рецепти прихильників шокової терапії у запровадженні ринкових відносин. Тому такого актуального звучання набувають сьогодні вбивчо-іронічні висловлювання М. Зібера. Ось хоч би таке: «Еврика! Пан Леонард всією душею радий був поступитися чим-небудь своїм робітникам, нічого у світі не пошкодував би для них, та все лихо в тому, що чим більше їм плати, тим гірше, бачте, їм самим, бо тим дорожче їм доведеться купувати свою провізію. Відний, бідний пан Леонард, як жалкуємо ми з приводу того, що таке велике самопожертвування залишається без нагороди в цьому світі»⁶⁷.

30 липня 1875 р. на сторінках «Киевского телеграфа» з'явилася нова стаття М. Зібера, присвячена огляду робітничого страйкового руху в країнах Західної Європи. У ній він доводив, що страйки породжуються самою системою великої індустрії, якій «притаманне періодичне напруження і послаблення виробничих функцій суспільства залежно від збуту того чи іншого окремого товару»⁶⁸.

Напевно, й публікаціям М. Зібера слід «завдячувати», що 1876 р. царські власті заборонили даліше видання «Киевского телеграфа» з таким обґрунтуванням — «за обговорення в пресі питань державної ваги»⁶⁹. Тоді ж було припинено і діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. І щоб назавжди покінчити з українофільством, цар видав указ про заборону не тільки друкування українських книжок, а й завезення їх із-за кордону. На карб громадівцям, багатьох з яких вислали з Києва, поставили і сепаратизм, і націоналізм, і соціалізм, хоча серйозних підстав для цього не було. Можна цілком довіряти мемуарним свідченням активістів громади, які заявляли, що її діяльність відбувалася в конституційно-правових межах на ґрунті українських інтересів, що вони, будучи здебільшого соціалістами в теоретичному плані (на зразок катедер-соціалістів) і демократами за своїми основними та історичними принципами, займалися передусім науковою, літературною і педагогічною діяльністю і не могли обмежувати своїх завдань лише «організацією робітничого класу або підготовленням збройного повстання, щоб захопити владу і «волею народу» за виразом Герцена, найсуворіше предписати всім свободу»⁷⁰.

Таку цілком об'єктивну, всебічно виважену характеристику Київської громади та її діячів дали авторитетні учасники українського національного руху О. Русов і Ф. Вовк, коментуючи публікацію в 1907 р. таємного жандармського документа. В тому документі, складеному 1880 р., згадувався і М. Зібер, який разом з М. Драгомановим емігрував за кордон⁷¹. Справді, обидва, виїхавши наприкінці 1875 р. до Швейцарії, врятувалися від кримінальних переслідувань з боку властей. Однак пильного ока царської охоранки діячі першої української політичної еміграції не уникли й за межами Російської імперії. У картотеці піднаглядних департаменту поліції у Петербурзі значилося: «Зібер (Мик. Ів.), кол. професор Київського університету. — Належить до числа визначних діячів соціальної революційної партії за кордоном»⁷².

Однак М. Зібер ніколи не був революціонером-радикалом ні в громадських, ні у наукових справах, хоча завжди брав активну участь у суспільно-політичному житті і як учений, і як громадянин загальнолюдського масштабу, і як патріот України. Один з його земляків член Одеської громади Д. Овсяніко-Куликовський, який зустрічався з ним за кордоном, пригадував пізніше різко негативні висловлювання М. Зібера з приводу російського народницького руху, що захопив своїм впливом і Україну. «Я добре пам'ятаю, — писав, зокрема, він, — його палкі промови на адресу всіх тогочасних фракцій — «мирних пропагандистів», «лавристів», «бунтарів», «якобінців», «бакуністів». — Люди вони хороші, але в науковому соціалізмі та у політичній економії нічого не тямлять від А до Z (так любив висловлюватися М. Зібер.) Неуки! Утопісти!... Ця, така на вигляд сувора і статечна, людина була наділена душею ніжною і хворобливо-чутливою до всього зла людського існування і до важких ударів життя»⁷³.

Високі моральні риси вченого, який по-справжньому проймався болями людства і свого народу, відзначав у М. Зібера і його колега по Київському університету професор О. Романович-Славатинський: «Він якось трепетно і лихоманково ставився до явищ життя і до питань науки, яка уявлялася йому царственною богинею, до ніг якої він готовий був падати ниц з постом і молитвою. Чистокровний ідеаліст, він не здатний був ні до якої обуродки і до компромісу; гидливо і нетерпимо він ставився до всього, що не відповідало його суто пуританським вимогам»⁷⁴. У тому ж дусі висловлювався про М. Зібера і його сучасник та колега за фахом російський учений-економіст О. Чупров: «Микола Іванович готовий був цілі місяці просидіти над якою-небудь важкою проблемою з теорії обміну та розподілу народного багатства і цілі дні просперечатися і проговорити про неї»⁷⁵.

Капіталістичний лад, об'єктивно утверджуваний у Російській імперії, М. Зібер сприймав як закономірний і прогресивний. Коментуючи приписуване йому висловлювання про виварювання селян у фабричному котлі, один з перших російських марксистів М. Федосєєв влучно зазначив, що воно, очевидно, є теоретичним припущенням, зробленим, щоправда, на твердому переконанні, «... що за певних суспільних відносин, при тих суспільних силах, які були на Русі і внаслідок бідкування яких здійснилася реформа 19 лютого з усіма її економічними та іншими наслідками, що за цих відносин і сил Росія обов'язково пройде через стадію капіталізму... а отже, «російський мужик вивариться у фабричному котлі» і з нього тоді тільки буде людина у розумінні, яке надавав цьому слову М. І. Зібер. М. І. Зібер багато в чому мав рацію...»⁷⁶.

М. Зібер не припиняв напруженої наукової роботи і в еміграції. Він працював у бібліотеках Швейцарії, Франції, Англії. У Лондоні в одному з найбільших книгосховищ світу — Британському музеї — особисто познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом⁷⁷. Результати опрацювання першоджерел негайно оформляв у вигляді статей на різні теми. Не припиняв співробітництва з прогресивною петербурзькою пресою. Протягом 1876 — 1885 рр. у журналах «Слово», «Знання», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Русская мысль», «Юридический вестник» опублікував ряд наукових економічних, соціологічних, історичних та правознавчих статей. При на-

годі нагадував читачам про волелюбні традиції українського народу, як, наприклад, в опублікованій у журналі «Слово» 1879 р. рецензії на історичну працю П. Соколовського про землеробську колонізацію степових окраїн Московської держави в XV — XVI ст. М. Зібер рішуче виступав проти традиційного погляду російської офіційної історіографії на козаків, зокрема й запорізьких, як на звичайних розбійників. Цей погляд уперто насаджував царський уряд, який «навмисно і систематично старався їх чорнити, виставляючи своїми ворогами і супостатами». М. Зібер натомість переконував, що це були люди, «які вирішили за краще терпіти злигодні безпритульного блукацького життя, ніж підкоритися пригнобленням, ... звичайно, найсильніші і, мабуть, найобдарованіші особистості»⁷⁸.

В еміграції М. Зіберам написані і такі фундаментальні праці, як «Твори Давида Рікардо з додатками перекладача» та «Нариси первісної економічної культури», видані у 1882 — 1883 рр. відповідно у Петербурзі й Москві. На основі скрупульозного вивчення величезного етнографічного матеріалу народів світу, в тому числі й українського, він довів, що колективна громадська власність на землю була універсальним фактом історичного життя різних народів на ранніх ступенях їх суспільного розвитку.

Не поривав в еміграції М. Зібер і творчого співробітництва з М. Драгомановим. Коли останній став у Женеві редактором спрямованої проти самодержавної влади російського царизму загальноросійської газети «Вольное слово» (1881 — 1883 рр.), він запросив до участі в ній і свого друга. М. Зібер охоче відгукнувся на це прохання. Тематика його статей у «Вольном слові» була та сама, що і в «Київском телеграфі», — соціально-економічна. Вчений зробив глибокий порівняльний аналіз фабрично-заводського законодавства в Російській імперії та у Швейцарії, популяризував ощадно-позичкову справу, поширену в західноєвропейських країнах; затаврував «патріотично-реакційні заходи» російського царизму щодо земельного устрою землеробського населення як спробу насадження наглядальських законів «про посилені охорони, військові суди та інші недоброї пам'яті установи останнього дворіччя»; вказав на моральну ущербність поширеного в умовах ринкових відносин виховання дітей не на життєві цінності предметів з їх живими і природними властивостями, а на «мінуві їх цінності, яка спонукає наживи; критикував працю академіка В. Безобразова «Народне господарство в Росії» (СПб., 1882) як науково неспроможні «розмови на московсько-патріотичну тему», автор яких «з особливою, хоча й зовсім беззубою зловтішністю, ставиться до всякого прояву свободи думки»⁷⁹.

М. Зібер не піддавався емоціям «надмірної ненависті до капіталізму», але й не апологетизував його, сприймаючи цей спосіб організації економічного життя як універсальне явище, що виникає і утверджується на певній стадії розвитку суспільства. «Протидіяти шкідливим наслідкам капіталізму слід, — досить категорично заявляв учений на сторінках «Вольного слова» у своїй статті «Капіталізм у Росії», — але думати про повне його усунення, поки він не усунеться сам, означає думати підняти самого себе за волосся»⁸⁰. Порівнюючи процес первісного нагромадження капіталу в Західній Європі і Російській імперії, М. Зібер нагадав про надзвичайно важливий спосіб нагромадження, властивий виключно Росії, як стародавній, так і новій, а саме — про хабарництво і казнокрадство, за допомогою якого общинне і неподільне майно мільйонами переходить у приватне майно окремих осіб і тут служить джерелом капіталізму. «Якби можна було навести цифру російських капіталів, складених таким чином, — писав він, — то вони здивували б своїми розмірами Західну Європу»⁸¹. М. Зібер відзначив, що у жодній капіталістичній країні робітництво не зазнає стільки страждань, як у Росії, і застерігав проти необачної беззастережної заохочувальної політики російського уряду щодо іноземних капіталів⁸².

Зрозуміла річ, М. Зібер навіть передбачити не міг, що його висновки і застереження з приводу історичного процесу утвердження капіталістичних ринкових відносин можуть бути такими актуальними наприкінці ХХ ст., коли народи Східної Європи, в тому числі й український, повертаються до по-

чатків соціально-економічного розвитку кінця XIX ст. Адже вчений не побачив і багатьох реалій цього самого історичного процесу стосовно рубежу XIX — XX ст. Напружена розумова праця, щире вболівання за долю Батьківщини, неналагоджене сімейне життя після одруження з Надією Шумовою — студенткою-медичкою Бернського університету⁸³ — все це підірвало здоров'я М. Зібера. Лікарі діагностували повільно прогресуючий параліч центрального мозку. Вже з 1884 р. він не міг нормально жити і працювати, і стара мати виклопотала дозвіл на перевезення хворого додому, в Крим. У Ялті оточений піклуванням матері і сестри, невиліковно хворий Зібер прожив ще майже чотири роки. Помер він 28 квітня (10 травня) 1888 р. Там же, у Ялті, його й поховали⁸⁴.

Публікації М. Зібера у періодичній пресі та окремі монографічні видання не один раз перевидавалися як до 1917 р., так і пізніше у Петербурзі, Одесі, Москві. Історіографічне значення їх беззаперечне. Це був певний етап у розвитку гуманітарних наук, і насамперед, економічної — як у Росії, так і в Україні. Протягом усього свого життя М. Зібер писав і друкувався лише російською мовою. Української наукової термінології тоді ще не було вироблено, як не існувало й україномовних періодичних видань. Однак, як патріот, учасник українського громадського національного руху, М. Зібер надавав першорядного значення знанню української мови і спілкуванню нею інтелігенції з народними масами. У мемуарах народника — землевольця К. Котова зафіксовано такий багатозначний епізод його розмови за кордоном із М. Зібером: «Браво, українці! Недарма Драгоманов говорив мені про вас, як про такого, що подає великі надії. Адже Ви здебільшого проживали на хуторі і чудово володієте українською. Чого ліпше й бажати. А знання народної мови — головний чинник у діяльності агітатора»⁸⁵.

Отже, М. Зібер був справді національно свідомим українським патріотом, у чому вирішальний вплив на нього, безперечно, справили його найближчі друзі — М. Драгоманов і С. Подолинський. У свою чергу, на розуміння ними історико-економічних процесів у суспільстві, вироблення соціалістичних поглядів мав неабиякий вплив Зібер. Адже ортодоксальний марксизм не прижився в українському національному русі, а трансформовався у так званий «український марксизм», або «український соціалізм» (точніше — «громадівський соціалізм»), теорія якого остаточно оформлялася на сторінках заснованих М. Драгомановим українського емігрантського збірника, згодом журналу «Громада» (1877 — 1881 рр.). Ця теорія спиралася як на ідеї західноєвропейських соціалістичних учень, так і на народну побутову традицію громадського життя в Україні та суспільно-політичну думку самого українського народу.

Ортодоксальний марксизм з його основним «державно-економічним напрямом», який нівелював інтереси окремих осіб і націй, був неприйнятний ні для М. Драгоманова, ні для М. Зібера. Обидва розглядали соціалізм і демократію як взаємопов'язані поняття і явища, були переконані в тому, що соціалістична суспільно-політична думка лише тоді може принести практичну користь своєму народу, коли зважатиме на його національні особливості⁸⁶.

Уже в «Передньому слові» до «Громади» 1878 р. було сформульоване кредо «громадівського соціалізму»: насамперед підкреслювалося, що «український соціалізм не партія, а громада», висувалося першочергове завдання українських громадівців — працювати в масах над тим, щоб Україна «як скорше покрилась цілою сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств, робітників українського громадства, з котрим найбільше людей були б й товаришами в мужицьких громадах»⁸⁷. Майбутній соціально-економічний і політичний лад України уявлявся прихильникам «громадівського соціалізму» як федерація робітничих і землеробських громад, заснованих на асоційованій власності і колективній праці їх учасників. Не можна не помітити тут впливу кооперативних ідей, які незмінно обстоював і популяризував М. Зібер і які перегукуються із сьогоднішніми завданнями розвитку народного господарства України, спрямованими як на заохочення ініціативи дрібного виробника, так і на створення асоціацій трудових колективів окремих підприємств.

- ¹ Ткаченко М. М. І Зібер у Києві (1864 — 1876) // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — С. 350.
- ² Слабченко М. Николай Иванович Зибер // Зибер Н. И. Очерки первоначальной экономической культуры. — Одесса, 1923. — С. VII — VIII.
- ³ Ткаченко М. Назв. стаття. — С. 350.
- ⁴ Бундге М. Х. // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т. 2. — С. 217.
- ⁵ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 41.
- ⁶ Теплицький В. П. Буржуазно-ліберальна економічна думка на Україні в 60-ті роки XIX ст. // З історії економічної думки на Україні. — К., 1961. — С. 48 — 49.
- ⁷ Зібер // Русский биографический словарь. — Петроград, 1916. — Т. 7. Ж а б о к р и т с к и й - З я л о в е к и й. — С. 369.
- ⁸ Романович-Славатинский А. Голос старого профессора. — Киев, 1903. — Вып. 2.
- ⁹ Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира 19 ноября 1871 года // Университетские известия. — 1872. — № 1. — С. 51; Цехановецкий Г. Н. Зибер. Теория ценности и капитала Д. Рихардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями: Опыт критико-экономического исследования // Университетские известия. — 1871. — № 12. — С. 1 — 2.
- ¹⁰ Цехановецкий Г. М. Краткий обзор политической экономии // Университетские известия. — 1866. — № 3. — С. 4, 7.
- ¹¹ Н. З. [Зібер Н.] Ф. Лассаль сквозь очки г. Б. Чичерина // Слово. — 1878. — № 4. — С. 90.
- ¹² Смолій В. А., Сарбей В. Г., Хміль І. С., Кульчицький С. В. Україна: діалектика національного розвитку. — К., 1989. — Препринт № 7. — С. 16.
- ¹³ Реуэль А. Л. Русская экономическая мысль 60 — 70-х годов XIX века и марксизм. — М., 1956. — С. 338.
- ¹⁴ Марксизм: pro et contra. — М., 1992. — С. 3.
- ¹⁵ Маркс К., Кавігал. Критика політичної економії. — Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — М., 1960. — Т. 23. — С. 20.
- ¹⁶ Университетские известия. — 1871. — № 12. — С. 3.
- ¹⁷ Зібер Н. И. Избранные экономические произведения в двух томах. — М., 1959. — Т. 1. — С. 315.
- ¹⁸ Там же. — С. 343.
- ¹⁹ Папа римский: «В мире есть ядро истины» // Известия. — 1993. — 9 нояб.
- ²⁰ Зібер Н. И. Избранные экономические произведения в двух томах. — Т. 1. — С. 695, 717.
- ²¹ Там же. — С. 685, 722.
- ²² Чагалов Н. А. Выдающийся русский экономист Н. И. Зибер // Зібер Н. И. Избранные экономические произведения в двух томах. — Т. 1. — С. 4, 10, 21, 27.
- ²³ Дейч Л. За полвека. — М.; Л., 1926. — С. 59.
- ²⁴ Очерки истории исторической науки в СССР. — М., 1960. — С. 264.
- ²⁵ Реуэль А. Л. Указ. соч. — С. 294.
- ²⁶ Клейнборг Л. М. Николай Иванович Зибер. — Пг., 1923. — С. 13.
- ²⁷ Драгоманов М. Автобиографическая заметка // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т. 1. — С. 51.
- ²⁸ История русской экономической мысли. — М., 1960. — Т. 2: Эпоха монополистического капитализма, часть вторая. — С. 64, 76.
- ²⁹ Витанович І. Назв. праця. — С. 64.
- ³⁰ Зібер Н. О потребительских обществах // Киевский телеграф. — 1869. — 19 февр.
- ³¹ Зібер Н. Потребительские общества. — Киев, 1869. — С. 38, 42.
- ³² Отчет магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границей с января по октябрь 1872 года // Университетские известия. — 1873. — № 8. — С. 23, 27, 30, 45.
- ³³ Там же. — С. 49, 50; Зібер Н. И. Экономические эскизы // Зибер Н. И. Соч. — СПб., 1900. — С. 422, 465.
- ³⁴ Н. З. [Зібер Н.] Артели табачниц в г. Нежине Черниговской губернии // Киевский телеграф. — 1875. — 31 янв.
- ³⁵ Витанович І. Назв. праця. — С. 67.
- ³⁶ Там же. — С. 64.
- ³⁷ Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х рр. // Україна. — 1927. — Кн. 1 — 2. — С. 144.
- ³⁸ Бованенко Д. С. До історії політичної економії на Україні // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесяти років наукової діяльності. — К., 1927. — С. 1086.
- ³⁹ Протоколы заседаний Совета // Университетские известия. — 1872. — № 1. — С. 27.
- ⁴⁰ Злупко С. М. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. — Львів, 1990. — С. 13 — 14.
- ⁴¹ Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. — Відень, 1922. — С. 13, 15.
- ⁴² Там же. — С. 15.
- ⁴³ Бованенко Д. С. Назв. стаття. — С. 1086 — 1087.
- ⁴⁴ Драгоманов М. Переписка з Мелітоном Бучинським, 1871 — 1877 / Зладнав М. Павлік. — Львів, 1910. — С. 84.

- ⁴⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини, 1876 — 1877 // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т. 2. — С. 182 — 183.
- ⁴⁶ Там же. — С. 183 — 184.
- ⁴⁷ Там же. — С. 184.
- ⁴⁸ Грушевський М. Назв. праця. — С. 15.
- ⁴⁹ Драгоманов М. Назв. праця. — С. 216.
- ⁵⁰ Бованенко Д. Є. Назв. статті. — С. 1086.
- ⁵¹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 15.
- ⁵² Житецький П. З історії київської української громади: Промова на Шевченкових роковинах // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1913. — Кн. 4. — С. 183.
- ⁵³ Подолінський С. Спогади // Вибрані твори. Упорядкування матеріалів та бібліографія Р. Сербина. — Монреаль, 1990. — С. 87.
- ⁵⁴ Там же. — С. 52, 55, 61.
- ⁵⁵ Попович М. Соціал-демократія — політичне майбутнє України // Вісті з України. — 1994. — № 3. — С. 14.
- ⁵⁶ Драгоманов М. Переписка з Мелітоном Бучинським. — С. 262.
- ⁵⁷ Кравець О. М. Південно-західний відділ Російського географічного товариства // Народна творчість та етнографія. — 1973. — № 2. — С. 60 — 66.
- ⁵⁸ Ткаченко М. Назв. праця. — С. 355.
- ⁵⁹ Корнійчук Л. Я. Суспільно-політична думка на Україні в 70-х роках XIX ст. — К., 1971. — С. 113.
- ⁶⁰ Дмитриченко В. С. Соціалістична думка на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. — К., 1974. — С. 117.
- ⁶¹ Історія Києва: У трьох томах, чотирьох книгах. — К., 1986. — Т. 2. — С. 252.
- ⁶² Подолінський С. Листи до В. Смирнова // Вибрані твори. — С. 71.
- ⁶³ Ткаченко М. Назв. статті. — С. 355, 356.
- ⁶⁴ Драгоманов М. Назв. праця. — Т. 2 — С. 246.
- ⁶⁵ Кот П. П. Економічна платформа газети «Киевский телеграф» (70-ті роки XIX ст.) // З історії економічної думки на Україні. — С. 91.
- ⁶⁶ N [З і б е р] Рецензія на статтю П. С. Леонарда «О найме рабочих в сельском хозяйстве» // Киевский телеграф. — 1875. — 21 февр.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ N [З і б е р] По Европе // Киевский телеграф. — 1875. — 30 июля.
- ⁶⁹ Русская периодическая печать, 1702 — 1894: Справочник. — М., 1959. — С. 381.
- ⁷⁰ Русов А. А., Волков Ф. К. Примечания к части «Свода», касающейся «сообщества украинифилов» // Былое. — 1907. — № 6. — С. 153.
- ⁷¹ Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях (май 1880 года) // Былое. — 1907. — № 6. — С. 120.
- ⁷² Рябинін-Склярєвський О. З революційного українського руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ. — 1927. — Кн. 1. — С. 162.
- ⁷³ Овсянко-Куликовський Д. Н. Воспоминания. — Іг., 1923. — С. 146.
- ⁷⁴ Романович-Славатинський А. В. Н. И. Зибер и А. Е. Назимов // Русские ведомости. — 1902. — 19 нояб.
- ⁷⁵ Чупров А. И. Н. И. Зибер // Казанский биржевой листок. — 1888. — 13 мая.
- ⁷⁶ Из незадуманного литературного наследства. Н. Е. Федосеев // Литературное наследство. — 1933. — № 7 — 8. — С. 186 — 188.
- ⁷⁷ К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. — М., 1967. — С. 439; Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе. — М., 1969. — С. 192, 193.
- ⁷⁸ Зибер Н. И. К истории русской общины // Избранные экономические произведения в двух томах. — Т. 2. — С. 691 — 692.
- ⁷⁹ П. С. [З и б е р Н.] Капитализм в России // Вольное слово. — 1882. — № 41; П. С. Фабричный закон в России // Там же. — № 42; П. С. Фабричные рабочие в Швейцарии // Там же. — № 45; П. С. Новая язва капитализма. Школьные сберегательные кассы в Швейцарии и во Франции // Там же. — № 46; П. С. Вольные люди Западного края и новый закон о них // Там же. — № 49; П. С. Кладезь официальной учености («Народное хозяйство в России» В. П. Безобразова, действ. члена Имп. Акад. наук. СПб., 1882) // Там же. — 1883. — № 56.
- ⁸⁰ Зибер Н. И. Капитализм в России // Избранные экономические произведения. — Т. 2. — С. 673.
- ⁸¹ Там же. — С. 665.
- ⁸² Там же. — С. 665, 673.
- ⁸³ Мищенко Л. З минулого століття. Спомини // За сто літ. — 1929. — Кн. 4. — С. III — 112.
- ⁸⁴ Мих-вль. Зибер Н. И // Русский биографический словарь. — Т. 7. — С. 370 — 371.
- ⁸⁵ Котов К. Записки землевладельца. — Харьков, 1925. — С. 39.
- ⁸⁶ Сарбей В. Г., Захарова І. В. Соціалістичні ідеї у світогляді М. П. Драгоманова // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. Зб. наукових праць. — К., 1991. — С. 69 — 71.
- ⁸⁷ Драгоманов М. «Передне слово» до «Громади» 1878 // Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху... — С. 142.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

І. В. Верба (Київ)

О. П. Оглоблин*

На час роботи О. П. Оглоблина в Інституті історії припадає і відновлення його професорсько-викладацької діяльності у вищих навчальних закладах України. Так, протягом 1941 р. він очолював кафедру історії України Київського державного університету (КДУ)¹, а з 1 листопада 1939 р. займав і відповідну посаду в Одеському державному університеті². У цих вузах Олександр Петрович читав курси з історії України та різноманітні спецкурси, головним чином історію народного господарства, гетьманщини, історіографію тощо. О. П. Оглоблин працював і в Українському науково-дослідному інституті педагогіки, де в 1938 — 1941 рр. очолював відділ методики історії³. За той час побачили світ його праця «Збірник матеріалів з історії Західної України для середньої школи» і невеличка методичка «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі та місце її в курсі історії СРСР для середньої школи». Аналізуючи процес творчої праці О. П. Оглоблина тих часів сьогодні, ми бачимо, що якість всього зробленого дослідником знижувала багатотемність. Через це чимало своїх наукових починань він так і не зміг завершити.

Останні передвоєнні роки, крім творчої науково-педагогічної роботи, принесли історикowi і довгі місяці хвилювання. Ще 4 листопада 1939 р. ВАК СРСР прийняв рішення про перезатвердження всіх наукових ступенів, і О. П. Оглоблин вимушений був (у котрий раз) доводити свій високий творчий статус. Майже весь 1940 рік він витратив на підтвердження свого докторства від КДУ та ІУ АН УРСР⁴, а згодом отримав і відгук про власну наукову діяльність, написаний співробітником Інституту історії СРСР, членом-кореспондентом АН СРСР В. І. Пічетою. Московський учений високо оцінив науковий хист, ерудицію й обізнаність О. П. Оглоблина з джерелами. Особливо він наголосив на тому, що Олександр Петрович є автором 8 монографій та 32 статей (не рахуючи рецензій) з питань історії української фабрики, і водночас наполягав на перезатвердженні його наукового ступеня доктора історичних наук⁵. Нарешті, в лютому 1941 р. Вчена рада Інституту історії СРСР виступила з клопотанням перед ВАКом про надання О. П. Оглоблину згаданого наукового ступеня без захисту докторської дисертації. Як можна здогадатися з листа В. І. Пічети до Н. Д. Полонської-Василенко від 16 лютого 1941 р., засідання з цього приводу проходило досить бурхливо. Проти О. П. Оглоблина виступили московські вчені, професори Г. М. Панкратова, О. А. Савич й С. В. Бахрушин, які хоча й визнавали наукові досягнення історика, все ж більш акцентували увагу на його помилках. На захист Олександра Петровича виступили М. Л. Рубінштейн та В. І. Пічета, яким вдалося відстояти вченого з допомогою акад. Б. Д. Грекова⁶. Кінець кінцем 2 березня 1941 р. ВАК присвоїв О. П. Оглоблину науковий ступінь доктора історичних наук⁷. Фактично вразі було підтверджено високий науковий статус ученого, його фаховий рівень. Перед ним, як і в попередні роки, відкривалося широке поле для науково-педагогічної діяльності, виростали нові обрії для творчих вершин, в недалекому майбутньому маячив й академічний Олімп, до якого він вринул підійшов в 1941 р. Але цим планам не судилося здійснитися. На заваді стала війна.

В перші місяці військового лихоліття почалася евакуація академічних установ, складалися списки науковців для від'їзду. Як свідчить вже згадана нами Н. Д. Полонська-Василенко, цей процес в Академії проходив вибірково:

* Закінчення. Початок див.: УІЖ. — 1995. — № 5.

за таємним наказом вивозили тільки академіків із сім'ями та видатних науковців⁸. За спогадами сучасників, які зустрічали О. П. Оглоблина в ті буремні дні, вченого так і не включили в ці реєстри⁹. Нам здається, що за тих умов його могли записати хіба що до інших списків, в які потрапили деякі вчені Академії й, насамперед, академіки А. Ю. Кримський та К. О. Студинський... На щастя, цього не трапилось. Остання лаконічна посвідка, видана Олександром Петровичем 16 вересня 1941 р. тодішнім директором ІУ АН УРСР С. О. Сенченком, засвідчила, що він є працівником цього інституту й обіймає посаду старшого наукового співробітника¹⁰.

З вступом німецьких частин до Києва, як наголошують закордонні біографи дослідника, українська громада запросила проф. О. П. Оглоблина на відповідальний пост голови Київської міської управи (КМУ) й члена Української національної ради¹¹. Аналізуючи дії Олександра Петровича в ті дні, можна констатувати, що КМУ він очолив свідомо й добровільно. Важко сказати, які чинники вплинули на це рішення вченого. Можливо, він хотів більш дієво реалізувати свій громадсько-політичний та науковий потенціал. Очевидно, йому пригадався приклад акад. Д. І. Багалія, який, хоч і за інших умов, головував у Харківській управі. Нам здається, що серед більш як 1000 науковців Києва, які залишились в окупації, саме О. П. Оглоблин був найпридатнішою для німецької адміністрації кандидатурою на посаду першого голови КМУ. Такі його особисті якості та обставини життя, як молодість, часткове знання німецької мови, організаторський хист, позапартійність, зв'язки й обізнаність з науково-громадськими колами Києва, високий науковий статус, ореол жертви більшовицького уряду, зрештою, амбіціозність створювали йому в очах нової влади більш привабливе реноме в порівнянні з іншими науковими і громадськими діячами. 6 тижнів (з 23 вересня по 29 жовтня 1941 р.) за згодою німецького командування він керував КМУ¹². Це був вкрай складний час. Після відходу Червоної армії всі ланки громадсько-політичного, економічного й культурного життя Києва не функціонували. Про катастрофічний стан української столиці пишуть свідки тих подій¹³. Тому не дивно, що О. П. Оглоблин, як голова КМУ, піклувався про відродження української святині. За завданням окупаційної влади міські урядовці на чолі з вченим складали списки воєнних об'єктів Києва та його околиць, писали доповідні записки про стан і діяльність міських підприємств, організували роботу мережі українського радіомовлення¹⁴. Є дані, що за участю голови КМУ був створений комітет взаємодопомоги полоненим і хворим у Білій Церкві¹⁵. За спогадами очевидців, міській адміністрації вдалося відновити рух трамваїв, налагодити роботу електростанції, водогону, телефонної мережі, сформувати програму культурного життя¹⁶.

Значною заслугою вченого були спроба відродження Української Академії наук (УАН) та розгортання роботи науково-дослідних осередків міста. 20 жовтня 1941 р. історик скликав нараду вчених, яка відбулася в приміщенні Будинку УАН (вул. Володимирська, 55)¹⁷. На ній було декларовано про відновлення Академії наук, призначено тимчасово її Президію, а також затверджено штат керівників відділів і окремих науково-дослідних інститутів. Зокрема, директором Інституту хімії було призначено акад. В. О. Плотникова (водночас Президент УАН), Інституту мінералогічної сировини — акад. Б. С. Лисіна (член Президії), Інституту органічної хімії — акад. В. П. Шапошнікова (член Президії), Археологічного інституту — проф. Н. Д. Полонську-Василенко, Історичного інституту — доктора М. У. Андрусяка тощо¹⁸. О. П. Оглоблин посів членство в Президії УАН як керівник Історико-філологічного відділу¹⁹. Хоча роботу названа установа так і не розгорнула, все ж цю сторінку життя Олександра Петровича не варто ігнорувати.

Слід сказати й про інші за своїм спрямуванням заходи, що мали місце в Києві, коли О. П. Оглоблин головував у КМУ. Так, остання видавала розпорядження про збір серед єврейського населення майна, одягу, білизни, взуття, засобів виробництва та передавала все це міській комендатурі. Скла-

далися і списки заарештованих євреїв²⁰. Найбільшою трагедією тих днів стали масові розстріли єврейського населення в урочищі Бабин Яр. За свідченням сучасних дослідників даного питання, саме урядовці КМУ обрали це місце²¹. Ми не маємо прямих доказів участі О. П. Оглоблина в цих репресивних діях німецького командування, але, безперечно, що, як голова Київської міської управи, він несе відповідальність за все, що тоді відбувалось в місті. Зрештою, зазначимо, що, звинувачуючи О. П. Оглоблина в трагедії, яку зазнало українське єврейство, не можна забувати і про головний чинник розстрілів — німецьку антисемітську політику. Згодом професор залишив обер-бургомістерство в зв'язку з арештом його заступника В. Багазія, звинуваченого новими хазяями в махінаціях з квартирами та майном розстріляних євреїв²².

З 17 квітня по 18 листопада 1942 р. Олександр Петрович очолював Музей-архів переходової доби історії м. Києва²³. За досить короткий термін О. П. Оглоблину вдалося зібрати в цьому закладі видатних представників науки і культури, таких, як історик Н. Д. Полонська-Василенко, архітектор І. В. Моргілевський, мистецтвознавець С. О. Гіляров, літературознавець В. В. Міяковський, археолог П. П. Курінний та ін. Олександр Петрович виступив ініціатором зібрань архівних матеріалів, фотознімків, картин, усних та письмових свідчень, які фіксували злочини більшовицького режиму. За його ж пропозицією готувалась і виставка «Руйнування більшовиками культурних пам'яток у м. Києві»²⁴. Однак, продекларувавши спочатку підтримку українського національного руху, німецьке командування згодом негативно поставилося до діяльності наукових осередків, зокрема, Музею-архіву, й невдовзі його було закрито. Як свідчить сучасний історик М. В. Коваль, головний «культурфюрер» Києва доктор Бенцінг залишився незадоволений експонатами музею, переважна більшість яких ілюструвала процес відбудови столиці українськими установами²⁵. Очевидно, на цій хвилі боротьби з українством О. П. Оглоблина призначили директором 76-ої київської середньої школи (23 листопада 1942 р.), але вже наступного дня згідно з наказом штадткомісаріату це розпорядження відмінили²⁶.

Після цього Олександр Петрович усю свою енергію зосередив на керівництві експертною комісією історично-філологічних наук та історично-археологічною секцією Будинку вчених. Комісія, в яку, крім О. П. Оглоблина, входили професори Н. Д. Полонська-Василенко, Б. В. Якубський, О. С. Грузинський та І. В. Шаровольський, за кілька місяців розглянула 122 справи вчених Києва і дала свої відгуки про їх наукову продукцію²⁷. Робота в комісії забирала багато часу, сил і здоров'я. З ранку до пізнього вечора доводилось інтенсивно працювати. Однак Олександр Петрович не втрачав надії поринути в улюблений дослідницький процес. Нагода з'явилася влітку 1942 р., коли він на протязі місяця (з 15 червня по 15 липня) очолював комісію по українській емблематиці, до якої запросив своїх давніх колег: П. П. Курінного, В. В. Міяковського, С. М. Драгоманова, В. А. Шугаєвського, Л. О. Окиншевича та Н. Д. Полонську-Василенко. Комісія в цьому складі підготувала три історичні довідки, одну з яких — «Герб міста Києва» — власноручно написав Олександр Петрович. Ця невеличка стаття на 7 сторінок вражає кількістю опрацьованої літератури, викладом думок, аргументацією висновків. За глибоким переконанням історика, гербами міста Києва були давній герб «Куша» та «Архангел Михайл»²⁸.

Поринувши в наукові пошуки, дослідник написав ще дві розвідки: одну з історії української генеалогії XVII ст., присвячену внучці двох гетьманів — І. Брюховецького та І. Самойловича — П. Т. Ісканській, а другу з історії українсько-німецьких взаємин першої половини XVIII ст. «Україна й Голштинія в 1730-х рр.»²⁹. Збирав він матеріали і для багатотомної української генеалогії. Все ж найулюбленішою справою вчений вважав процес розкриття багатьох таємниць патріотичного шедевра вітчизняної історіографії - «Історії Русів», над якою він плідно працював ще за радянських часів. За цією копіткою роботою дослідник відпочивав, набирався сил і наснаги³⁰.

Під час війни О. П. Оглоблин зав'язав наукові стосунки з українськими еміграційними діячами, насамперед з Д. І. Дорошенком, Б. Д. Крупницьким, А. І. Яковлівим, митрополитом А. Шептицьким³¹. Жваве листування між ними розширювало горизонти наукових обріїв вченого, сприяло складанню ним перспективних планів дальшої творчої роботи, обдумуванню концепції українського історичного розвитку. Проте реалізувати це досліднику завадила війна. З підходом радянської армії до Києва він змушений був переїхати до Львова, де відразу ж включився в роботу історичної секції напівлегального Наукового товариства ім. Шевченка й організованої за ініціативою митрополита А. Шептицького Церковно-археографічної комісії. Так, О. П. Оглоблин склав проєкт статуту останньої. Однак і тут воєнні події перешкодили його дальшій праці. В березні 1944 р. на запрошення колеги професорів філософічного факультету Українського вільного університету (УВУ) він переїхав до Праги для викладання в цьому вищому навчальному закладі³². Але й там науковець довго не затримався. Вже навесні 1945 р. він з групою професорів університету перебрався до Базарі³³.

Деякий час Олександр Петрович мешкав у маленькому селі Трансфельден (район Пассау), де продовжував свої студії над походженням «Історії Русів», а після того як у Мюнхені зібралася група викладачів УВУ, перебрався до Аугсбурга поблизу вищезгаданого міста. Тут він зі своїми побратимами по науковому перу професорами В. М. Щербаківським, Д. І. Дорошенком, О. І. Баранівим, П. К. Ковалівим та іншими виступив ініціатором відродження Українського вільного університету в Мюнхені³⁴. В тих умовах це було вкрай складною справою. Не вистачало коштів і матеріально-технічного забезпечення, бракувало й студентів. Та все ж мюнхенський період життя для вченого увінчався успіхом: він посів професорську посаду в УВУ (1945 — 1951 рр.), а згодом і у Богословсько-педагогічній академії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1946 — 1947 рр.).

В Німеччині з новою силою виявився організаторський талант дослідника. О. П. Оглоблин став одним з тих, хто відроджував Українське історично-філологічне товариство. На протязі декількох років він виконував обов'язки заступника його голови (1948 — 1951 рр.). Поринувши повною мірою в творчий процес, Олександр Петрович з 1946 по 1951 рр. посідав посаду директора Науково-дослідного інституту мартирології. Керував він також відділом генеалогії Українського науково-дослідного інституту родознавства та знаменознавства (з 1947 р.), а з 1948 р. до його і так різнобічних обов'язків додалася ще й редакційна робота в історичному відділі Енциклопедії українознавства у Парижі³⁵. Крім того, О. П. Оглоблин брав участь і в роботі Міжнародної вільної академії наук у Парижі (1951 р.)³⁶. Слід зазначити, що цей інтенсивний період науково-педагогічної діяльності історика відбувався на тлі процесу зародження «холодної війни» між Сходом та Заходом, коли ідеологічні фактори брали гору над справжньою наукою.

1951 рік став останнім в європейському житті дослідника. Матеріальні труднощі, а головне — вкрай обмежена можливість для історика-емігранта сповна реалізувати свої творчі плани примусили Олександра Петровича переїхати до Сполучених Штатів Америки, де він довгі роки проживав у м. Лудлові. Тут учений очолив іспитову комісію філософського факультету УВУ в США й став професором Українського технічного інституту у Нью-Йорку. В нас немає можливості розглянути хоча б коротко всі аспекти багатогранної наукової діяльності вченого. Проте, безумовно, О. П. Оглоблин мав великий вплив на розвиток української еміграційної історичної науки³⁷. Жодна більш-менш помітна подія у ній не обходилася без благодійного впливу Олександра Петровича. В 1963 р. дослідник, який багато зробив у галузі спеціальних історичних дисциплін, очолив Українське генеалогічне і геральдичне товариство, а з 1965 р. головував в Українському історичному товаристві (УІТ) (з 1980 р. був його почесним головою). Одночасно вчений плідно співпрацював в Українському науковому богословському товаристві (з 1961 р.)³⁸. 60 — 70-ті роки позначилися для Олександра Петровича новим етапом у розбудові історичної науки в еміграції. Довгий час він очолював

Наукову раду Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського (Філадельфія), а в 1960 — 1977 рр. працював науковим консультантом для докторантів з історії України в Українському науковому інституті Гарвардського університету. З 1970 р. О. П. Оглоблин був президентом Української вільної академії наук у США (УВАН) (з 1987 р. — почесний президент).

Олександр Петрович — один з небагатьох істориків старшого покоління, який побачив новітнє українське відродження. Цей процес в Україні збігся з 90-літнім ювілеєм самого дослідника. На хвилі емоційного піднесення його вшанували обранням почесним членом Наукового товариства ім. Шевченка, з яким він мав зв'язок ще з 1947 р.

До кінця життя вчений не стояв осторонь від дальшого розвитку української історичної науки. Так, у 1988 р. він разом із своїми учнями і колегами, серед яких — прізвища М. Антоновича, Л. Винара, І. Каменецького, О. Субтельного, М. Пана і Д. Штогрин, виступив ініціатором академічного видання творів класика української історіографії М. С. Грушевського³⁹. Помітною була і участь Олександра Петровича в роботі Комісії термінології історії України, що працювала під керівництвом відомих дослідників А. Жуковського, Т. Гунчака і Т. Цюцюри у 1988 р., та у науковому журі від УІТ по написанню спеціальної монографії, присвяченої історії міста Львова або Львівщини⁴⁰. У зв'язку з 90-літнім ювілеєм вченого, яке широко відзначалося всіма науковими осередками української діаспори в 1989 р., Українське історичне товариство запланувало видання деяких праць О. П. Оглоблина з мазепознавства й інших актуальних проблем історії України у перекладі на англійську мову проф. О. Субтельного. Одночасно в науководослідній програмі українознавства при Іллінойському університеті в Урбані (керівник — проф. Д. Штогрин) було заплановано перевидання монографічної серії з творчого доробку О. П. Оглоблина, яка тематично має охоплювати такі розділи: Хмельниччина, мазепинська доба, Гетьманщина XVIII ст., бібліографія (всього — 18 студій).

Окремо слід сказати й про те, що Олександр Петрович виховав цілу плеяду науковців, частина з якої (Л. Винар, О. Вінтоняк, В. Омельченко) відіграє нині помітну роль у науковому українознавстві⁴¹.

В останні роки життя О. П. Оглоблин з ностальгічним почуттям цікавився всіма процесами, що відбувалися в історичній науці на Батьківщині. Так, особливо його зацікавили окремі праці, де автори вперше в українській радянській історіографії переглянули погляди на роль і значення гетьмана І. Мазепи в історії України⁴². Як говорив О. П. Оглоблин Л. Винару, він щасливий, що дожив до появи цих статей у радянських журналах. Вони, на його думку, матимуть вплив на переосмислення постаті І. Мазепи і його доби в сучасній Україні⁴³.

До останніх днів учений зберіг ясність думки і бажання працювати, але роки брали своє. Незадовго до смерті Олександр Петрович заповів свій великий архів, який налічує численне листування з митрополитами А. Шептицьким та Іларіоном (І. Огієнком) і дослідниками Н. Д. Полонською-Василенко, Б. Д. Крупницьким, Я. Пастернаком, Д. та В. Дорошенками, Українському історичному товариству в особі Любомира Винара. В архіві зберігаються й ненадруковані праці вченого. Однак і ті, які вже побачили світ, мають суттєві доповнення⁴⁴. Помер О. П. Оглоблин 16 лютого 1992 р. Поховання його відбулося 20 лютого на цвинтарі у Спрінгфілді (США)⁴⁵.

Ще за життя Олександра Петровича його рідкісний дослідницький дар, енциклопедичність знань, поєднання аналітичності із синтезуванням історичного процесу були визнані сучасниками як видатні. Саме як найбільший сучасний український історик увійшов Олександр Петрович до численних наукових видань діаспорних учених.

Наукова спадщина історика велика і різноманітна. Він є автором понад 700 публікацій з історії України, історіографії, джерелознавства й генеалогії. Крім того, не менш як 500 енциклопедичних заміток учений вмістив в українській і англомовній Енциклопедії українознавства (від 1949 до 1989 рр.).

Хронологічно доробок О. П. Оглоблина охоплює майже всі періоди складної української історії від найдавніших часів до другої половини ХХ ст. Умовно всі його праці поділяють на декілька великих тематичних груп: історіографічні, з питань економічної історії України, політичної історії України (періоду «Руїни», студії про діяльність гетьмана Петрика, доба І. Мазепи, часи Гетьманщини XVIII ст.), генеалогічні та з історії української культури. Специфічну тему становлять і спогади історика.

В сфері історіографії праці О. П. Оглоблина розподіляються на синтетичні й аналітичні. В них яскраво простежується вплив різних наукових концепцій — неонародницької М. С. Грушевського, марксистської, державницької, репрезентованої С. Томашівським та В. Липинським. Із синтетичних праць цінність становить «Українська історіографія. 1917 — 1956», що з'явилася в «Анналах УВАН» (тт. V — VI за 1957 р.). Цією працею О. П. Оглоблин продовжив дослідження Д. І. Дорошенка «Огляд української історіографії». В монографії Олександр Петрович на значній кількості праць охарактеризував різні історіографічні школи. Зупинився він на дослідженнях й окремих істориків, висвітлюючи їх роль в історичному процесі у цілому. Нині ця праця допомагає в роботі дослідникам як бібліографічний довідник.

Займався вчений і сучасною українською радянською історіографією. Серед праць, присвячених цій проблематиці, є, зокрема, такі: «Як большевики руйнували українську історичну науку» (Прага, 1945), «Українська історична наука в 1920 р.» (Сучасник, 1948) та, нарешті, «Думки про сучасну українську советську історіографію» (Нью-Йорк, 1963). У цих працях дослідник докладно проаналізував різні етапи розвитку української історичної науки 20 — 50-х років, показав процес її поступового підкорення ідеологічним засадам Комуністичної партії.

Серед аналітичних праць О. П. Оглоблина треба згадати його студію про ймовірного автора літопису Самовидця ⁴⁶, де він, аналізуючи джерела, довів авторство цього твору козацького старшини Р. Ракушки-Романовського. Й досі ця думка переважає серед більшості українських істориків.

Протягом довгих років учений досліджував і найвизначніший твір української національно-патріотичної думки кінця XVIII ст. — «Історію Русів». Міркування його з приводу цієї праці втілилися в низці наукових розвідок — таких, як «Аннали Малой России» Шерера й «Історія Руссов» (Науков. збірник УВУ. — Мюнхен, 1948. — Т. 5), «Етнічні й політичні принципи «Історії Русів» (англомовна стаття, «Аннали УВАН», 1952. — Ч. 4), «Де була написана «Історія Русов»? (Науков. збірник УВУ. — 1956. — Т. VI), ґрунтовна передмова до перекладу «Історії Русів» українською мовою, яка з'явилася за редакцією О. П. Оглоблина в Нью-Йорку в 1956 р. у видавництві «Вісник-ООЧСУ». В цих працях учений, використовуючи історико-порівняльний і аналітично-синтетичний методи дослідження, прийшов до висновку, що даний твір був написаний на Новгород-Сіверщині членами українського патріотичного гуртка, що діяв у 1780 — 1790-х рр. Висунув він також ще одну гіпотезу про авторів «Історії Русів» (В. Ханенка, О. Ханенка, О. Лобисевича), але згодом від неї відмовився.

Ще 20-річним студентом О. П. Оглоблин почав вивчення проблем економічної історії України, маючи намір, як він пізніше зазначав, заповнити певні прогалини схеми М. С. Грушевського, який побудував свою історичну концепцію самостійності України тільки на фундаменті етнічнотомовно-культурного і національно-патріотичного характеру. Натомість проблема економічної самостійності України в її історичному розвитку не була ані розв'язана, ані навіть науково поставлена ⁴⁷. Вчений взявся за вирішення цієї проблеми, запланувавши серію праць з 6 томів, що хронологічно мали охоплювати період від XVIII до ХХ ст. На жаль, йому вдалося видати тільки 3 томи.

Організованість і величезна працездатність дали змогу Олександрові Петровичу за три роки (1920 — 1923 рр.) опрацювати значну кількість архівного й друкованого матеріалу і написати три томи матеріалів з історії української фабрики загальним обсягом у 786 друкованих сторінок. Праці

О. П. Оглоблина з цієї проблематики відзначалися бездоганим знанням літератури з питань, що досліджувалися, докладним аналізом аргументації та думок інших учених, глибокою проробкою історіографії теми, досконаліми прийомами вивчення й наукової критики джерел⁴⁸. Основну увагу в цих працях історик зосередив на процесах хронологічного окреслення поняття «українська економіка», яке поступово переросло в поняття «територіальної української економіки». Останнє в свою чергу трансформувалося в більш загальний термін «національна економіка України». Олександр Петрович досліджував також і проблеми генезису передпролетаріату й пролетаріату, умови роботи на фабриках, різні аспекти найму й життя трудящих, історіографію міжнародної торгівлі тощо. Звичайно, для сучасного науковця окремі його положення є застарілими. Це природно, бо з часу написання багатьох праць минуло 50 — 60 років. Однак значення всього наукового добробку вченого з економічних питань історії України є непересічним. Крім того, це була перша спроба подібного гатунку, яка виконувалася на найвищому рівні тогочасних знань. Нині джерельний матеріал з цієї проблематики зростає у багато разів. Однак документи, введені вченим до наукового обігу вперше, повністю зберігають своє значення.

Політична історія України на протязі всього життя науковця була важливим об'єктом його дослідження. Ще будучи молодим професором ВІНО, він вивчав роль Хмельниччини та дальших історичних подій у житті української нації. Тому й присвятив їм багато своїх праць як в радянський період⁴⁹, так і в добу еміграції. Серед останніх діаспорних студій вченого варто згадати його узагальнюючі монографії й окремі статті, серед яких особливе значення мають «Золотий спокій» (Арка, 1948), «Думки про Хмельниччину» (Нью-Йорк, 1957), «Хмельниччина і українська державність» (Нью-Йорк, 1954), «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року» (Мюнхен, 1966), «Українсько-московська угода 1654 р.» (Нью-Йорк, 1954), «З історії української державної думки доби Мазепи» (Вісник, 1955. — Ч. 6), «Українсько-кримський договір 1692 року» (Вісник, 1957. — Ч. 2), «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (Нью-Йорк, 1960, Записки НТШ. — Т. 170), «Вивід прав України» гетьмана Пилипа Орлика» (Вісник, 1954. — Ч. 5), «Маніфест гетьмана Пилипа Орлика» (Вісник, 1956. — Ч. 12), «Українські політичні плани 1730-х років» (Записки ЧСВВ, 1956. — Т. II. — Ч. 3/4), «Люди Старої України» (Мюнхен, 1959), «Опанас Лобисевич 1732 — 1805» (Мюнхен, 1966). Ці праці, які й досі становлять значний інтерес, розподіляються на два головні цикли досліджень: 1) з історії Української козацької держави (Гетьманщини) XVII — XVIII ст. та 2) початок і розвиток українського національного відродження в кінці XVIII і в XIX ст.

Торкаючись питань історії передхмельниччини, так званого «золотого спокою» (1638 — 1648 рр.), вчений на відміну від польської й української історіографії (зокрема, М. С. Грушевського), які вважали цей період часом занепаду, дійшов до висновку, що тоді в Україні відбувалися процеси бурхливого економічного піднесення й духовно-культурного життя. Саме в першій половині XVII ст., на думку О. П. Оглоблина, сформувалась ідея українського відродження, яка органічно продовжувала історичний зв'язок козацької держави із старою, княжою Київською Руссю. Повстання під проводом Б. Хмельницького вчений розглядав як національну революцію, що поклала початок формуванню українського державотворчого процесу. Вивчивши його з часів Хмельниччини й проаналізувавши відповідні джерела, Олександр Петрович довів, що держава за великого гетьмана в основі своїй була демократична (вибори, рада) з елементами монархії (передача гетьманства у спадок). Разом з тим успадкування гетьманської влади вчений розглядав як фактор незалежності України від російського царизму. Дослідник творчості О. П. Оглоблина Ю. Бойко підкреслив, що гетьман Богдан Хмельницький, як вважав Олександр Петрович, формуючи свою монархічну ідею, все ж враховував і демократичні козацькі традиції, використовував їх для формування своїх монархічних планів⁵⁰.

Період другої половини XVII — початку XVIII ст. в історії України розглядався науковцем як надзвичайно важливий. Це був час, коли патріотично настроєна козацька старшина, вивчаючи державний устрій різних країн (Польщі, Туреччини, Кримського ханства, Росії, Швеції), бажала вибороти для України політичну незалежність. Проаналізувавши договори гетьмана Петрика з Кримом, дослідник дійшов висновку, що це були угоди двох вільних держав, спрямовані проти Московщини.

Доба Мазепи — це час відродження України (політичного, економічного і культурного життя), що настав після «Руїни». Всупереч офіційній радянській історіографії О. П. Оглоблин вважав Мазепу продовжувачем планів Хмельницького, патріотом України, визначним державцем і дипломатом. Досліджуючи історичні умови, в яких опинились українські землі, напружену соціальну боротьбу на Запоріжжі, заколоти й селянські повстання, Олександр Петрович вважав політику І. Мазепи розумним лавіруванням. На його думку, І. Мазепа не був ні москвофілом, ні ворогом Москви, але трагічні події воєнних часів в Україні під час Північної війни і боротьба двох монархічних держав — Росії і Швеції — за неї поставили гетьмана перед дилемою — з ким іти далі? Вибравши в союзники Карла XII, І. Мазепа позбувся національної підтримки. Відійшла від нього й опозиція, а допомога рядового запорізького козацтва була незначною. І. Мазепа програв, його політична концепція другої Хмельниччини не реалізувалася. З іншого боку, він зумів сприяти піднесенню українського господарства і культури — цих головних атрибутів української державності й національної самобутності.

Окремий цикл праць О. П. Оглоблина, присвячений проблематиці незалежності України у другій половині XVIII ст. — на початку XIX ст., пов'язаний безпосередньо з національним відродженням. Вивчаючи цей етап історичного розвитку, вчений виступив захисником української старшини того часу, її політичної, суспільної і культурної діяльності. Рефреном через твори О. П. Оглоблина проходить думка про безперервність ідеологічної боротьби української політичної еміграції, що майже до 1760-х років діяла в Європі, починаючи з часів визвольних змагань гетьманів І. Мазепи (1687 — 1709) і П. Орлика (1710 — 1742), і мала певний ідейний, а подекуди й організаційний контакт з визвольним рухом України.

Не можна залишити поза увагою і студії О. П. Оглоблина з історії української церкви. Серед них: «До історії архіву Київської митрополії XVIII ст.» (Записки ЧСБВ, 1950. — Т. 1), «До історії українського духовенства на Гетьманщині XVIII ст.» (Богослов, 1951. — Кн. 1), «Неопублікований лист митрополита Іпатія Потія з 1603 р.» (Записки ЧСБВ, 1956. — Т. 11), «Московська теорія III Риму в XVI — XVII стол.» (Мюнхен, 1951). У цих працях проводяться ідеї української церковної автономії⁵¹.

Окремо слід сказати і про праці О. П. Оглоблина, присвячені історії української культури. З цього циклу згадаємо «Пам'ятки українського церковного малярства часів гетьмана Івана Мазепи» (Бюлетень Богословсько-педагогічної академії УАПЦ, 1946. — ч. 2), «Іконографія гетьмана Івана Мазепи» (Україна (Париж), 1952. — Ч. 8) тощо.

Особливе місце в творчості вченого займає генеалогія як спеціальна історична дисципліна. Основні думки з цієї тематики він висловив у статтях «Українська генеалогія та її значення для історичної науки» (Записки ЧСБВ, 1960. — Т. III), «Матеріали до родословної Косачів» (Рід і знамено, 1947. — Ч. 2), «Олександр Лазаревський (1834 — 1902) і українське родознавство» (Рід і знамено, 1947. — Ч. 4), «Нарбут — мазепинець. Нові матеріали до біографії Юрія Нарбута» (Арка, 1948. — Ч. 2), «Микола Василенко й Вадим Модзалевський» (УІ. — 1966. — № 2/3), «Проблема предків Миколи Гоголя» (УІ. — 1967. — № 3/4; 1968. — № 1/4) та в монографіях «Ханенки» (Мюнхен, 1949), «Люди Старої України» (Мюнхен, 1959), «Опанас Лобисевич» (Мюнхен, 1966). Для науковця його генеалогічно-біографічні розвідки були основою розробки окремих проблем соціально-економічної, політичної й духовної історії України.

Спогади-роздуми історика про відомих діячів української культури (М. Грушевського, Д. Багалія, А. Шептицького, Б. Крупицького, М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмару, Н. Полонську-Василенко, Д. Дорошенка та інших) — не менш вагомий доробок на тлі оригінальних праць⁵². В них, як у дзеркалі, відбивається трагедія української інтелігенції різних поколінь. Вони мають величезний історико-літературний і громадсько-політичний сенс.

Звичайно, не на всіх аспектах багатогранної творчості О. П. Оглоблина ми змогли зупинитися, але й те, що проаналізовано, безумовно, засвідчує непересічну вагу праць історика для вітчизняної історіографії. Сподіваємося, що кращі твори дослідника займуть почесне місце в анналах української історичної науки для розкриття всіх «білих» та «чорних» плям, а ім'я науковця як визначного ідеолога й аделта українського відродження буде належним чином вшановане і на Батьківщині.

¹ ДА м. Києва, ф. Р-251, оп. 13, спр. 3, арк. 1.

² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 276, арк. 19; спр. 6, арк. 78.

³ Там же, спр. 249, арк. 122 — 123.

⁴ Там же, спр. 247, арк. 18; спр. 239, арк. 17.

⁵ Там же, спр. 3, арк. 1 — 3.

⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 225, арк. 50.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 2, арк. 29.

⁸ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. — Ч. 2. — С. 62.

⁹ Згадана вже нами К. І. Стецюк зустрічала О. П. Оглоблина напередодні евакуації, й він сказав їй, що йому евакуюватися не запропонували. (Особисте свідчення К. І. Стецюк від 20 березня 1992 р.)

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 6, арк. 105.

¹¹ Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин. — С. 40.

¹² Держ. арх. Київ. обл. (далі — ДАКО), ф. 2356, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

¹³ Див.: Паньківський К. Від держави до Комітету. — Нью-Йорк, Торонто, 1970. — Кн. 10. — С. 106; Кубійович В. Мені 70. — Париж, Мюнхен, 1970. — С. 51 — 52.

¹⁴ ДАКО, ф. 2356, оп. 4, спр. 6-А, арк. 6; оп. 5, спр. 18-А, арк. 91 — 92; оп. 3, спр. 6, арк. 3.

¹⁵ Там же, ф. 2225, оп. 1, спр. 2, арк. 139.

¹⁶ Самчук У. На білому коні // Дзвін. — 1993. — № 2/3. — С. 101.

¹⁷ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина // УІ. — 1990. — № 1/4. — С. 104.

¹⁸ ДАКО, ф. 2356, оп. 6, спр. 365-А, арк. 15; Коваль М. В. Доля вчених та академічних установ на окупованій території // Історія Академії наук України. — К., 1993. — С. 113 — 114.

¹⁹ ДАКО, ф. 2356, оп. 6, спр. 172, арк. 12.

²⁰ Там же, оп. 1, спр. 2, арк. 62, 118 — 118 зв.

²¹ Король В. Бабин Яр: відоме і невідоме // Голос України. — 1991. — 14 серпня.

²² Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. — 1993. — № 9. — С. 25.

²³ ДАКО, ф. 2356, оп. 6, спр. 176, арк. 2; спр. 29, арк. 56.

²⁴ Там же, ф. 2412, оп. 1, спр. 32, арк. 9; Гирич І. Архів-музей Переходової доби // Старожитності. — 1992. — № 1. — С. 5; Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. — К., 1992. — Т. 1. — С. XXXVII; 3 листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина // УІ. — 1965. — № 3/4. — С. 86 — 87.

²⁵ Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» (1941 — 1944 рр.) // УІЖ. — 1993. — № 11/12. — С. 33.

²⁶ ДАКО, ф. 2356, оп. 6, спр. 29, арк. 53, 60.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 322, арк. 28.

²⁸ Верба І. Діяльність комісії з української емблематики в окупованому Києві (літо 1942 р.) // Третя наукова геральдична конференція. — Львів, 1993. — С. 20 — 22.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 50, арк. 1 — 49.

³⁰ Полонська-Василенко Н. Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасності // УІ. — 1970. — № 1/3. — С. 35 — 36.

³¹ Див.: Лист О. П. Оглоблина до митрополита А. Шептицького від 29 вересня 1942 р. У ньому, зокрема, зазначалося про трагічне становище української інтелігенції в окупованому Києві // Центр. держ. іст. арх. України у м. Львові, ф. 408, оп. 1-Т, спр. 91, арк. 1 — 2.

³² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 221, арк. 34.

³³ Феденко П. Исак Мазепа. — Лондон, 1954. — С. 137 — 139.

³⁴ Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет: сторінки спогадів // УІ. — 1965. — № 3/4. — С. 46.

³⁵ Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин. — С. 41.

³⁶ Українська літературна газета. — 1958. — № 7 (липень).

³⁷ Повідомлено автору іноземним членом НАН України О. Й. Прицаком 23 березня 1992 р.

- ³⁸ Я н і в В. Студії і матеріали до новітньої української історії. — Мюнхен, 1970. — С. 56.
- ³⁹ Див: УІ. — 1989. — № 1/3. — С. 167.
- ⁴⁰ Домбровський О. Олександр Оглоблин і українське історичне товариство // УІ. — 1989. — № 4. — С. 34.
- ⁴¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. — К., 1992. — Т. 1. — С. 34.
- ⁴² Див, напр., Марочкін В. Гірка чаша Івана Мазепи // Україна. — 1989. — № 25. — С. 14 — 15.
- ⁴³ Винар Л. Олександр Оглоблин як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби // УІ. — 1989. — № 4. — С. 46 (прим. 9).
- ⁴⁴ Винар Л. Нашим головним завданням було здержати і розвинути наукову схему історії України // Старожитності. — 1992. — № 15. — С. 7.
- ⁴⁵ О. П. Оглоблин / Там же. — 1992. — № 5. — С. 16; Омельченко В. Похорон проф. Олександра Оглоблина // УІ. — 1993. — № 1/4. — С. 241.
- ⁴⁶ Оглоблин О. До питання про автора літопису Самовидця // Записки історико-філологічного відділу ВУАН (далі — ЗІФВ). — К., 1926. — Кн. VII — VIII. — С. 181 — 196.
- ⁴⁷ Див: Винар Л. Наукова творчість О. П. Оглоблина // УІ. — 1970. — № 1/3. — С. 10.
- ⁴⁸ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. — К., 1925. — 270 с; Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — 232 с. (Премія Укрголовауки за 1926 рік); Оглоблин О. П. Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика. — К., 1926. — 284 с; Оглоблин О. П. Нариси з історії капіталізму на Україні. — К., 1931. — Вип. 1. — 174 с; Оглоблин О. Транзитний торг України за першу половину XIX ст. — К., 1927. — 48 с; Оглоблин О. Історія господарства України (конспект лекцій, прочитаних в КІНГ). — К., 1929. — 145 с; Оглоблин А. П. Рабочие на Топальской мануфактуре в 1771 году // Архив истории труда в России. — Петроград, 1923. — № VI — VII. — С. 41 — 51; Оглоблин О. Старовина українська фабрика // Червоний шлях. — Харків, 1926. — № VII. — С. 91 — 100; Оглоблин О. Архів Києво-Межигірської фабрики // ЗІФВ. — К., 1926. — Кн. IX. — С. 332 — 342; Оглоблин О. Справа Дарагощенка 1728 — 1729 рр. // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. X. — С. 299 — 303; Оглоблин О. Фабрично-заводські архіви України за кріпацької доби // Архівна справа. — Харків, 1928. — № VII. — С. 3 — 15; Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці кінця XIX ст. // Червоний шлях. — 1928. — № IX — X. — С. 165 — 179; Оглоблин О. Одеське порто-франко // Наукові записки КІНГУ. — К., 1928. — № IX. — С. — 37 — 47; Оглоблин О. Архів Шосткинського порохового заводу // Архівна справа. — 1930. — № XII. — С. 3 — II; Оглоблин О. Бавовняна промисловість на Україні в XVIII — XIX ст. // Червоний шлях. — 1929. — № III — С. 117 — 135; Оглоблин О. Архів Бахмутських і Торських соляних заводів (XVIII ст.) // Архівна справа. — 1929. — № IX — X. — С. 34 — 48; Оглоблин О. Польський капітал і український ринок за першої половини XIX сторіччя // Прапор марксизму. — Харків, 1929. — № 6. — С. 147 — 177; Оглоблин О. П. Донбас в історії українського господарства // Масовик. — Сталіно, 1929. — № IX — X. — С. 14 — 16; Оглоблин О. Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX ст. // Праці Комісії для вивчення соціально-економічної історії України при ВУАН. — К., 1931. — Вип. 1. — С. 279 — 294; Оглоблин О. До історії парцелярно-фаєнсової промисловості на Україні // Там же. — С. 273 — 277; Оглоблин О. До історії металургійної промисловості на Правобережній Україні // Архіви Радянської України. — 1932. — № 1/2. — С. 137 — 152; Оглоблин А. П. К історії металургії на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // Труды исторического факультета КГУ. — К., 1939. — Т. 1. — С. 41 — 69; Оглоблин А. П. Домны Правобережной Украины XVIII — XIX ст. // Труды исторического факультета КГУ. — К., 1941. — Т. II. — С. 155 — 206; тощо.
- ⁴⁹ Оглоблин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — К., 1930. — 65 с; Оглоблин О. До історії будинкової промисловості за часів Хмельниччини // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. X. — С. 303 — 310; Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 20 — 744; Оглоблин О. До історії Руїни // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. XII. — С. 200 — 215; Оглоблин О. До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) // ЗІФВ. — К.: 1928. — Кн. XIX. — С. 226 — 230; Оглоблин О. Вірші Н. Поллонського р. 1691 // ЗІФВ. — К., 1928. — Кн. XXI — XXII. — С. 310 — 317; Оглоблин О. До історії політичної думки на початку XVIII ст. // ЗІФВ. — К., 1928. — Кн. XIX. — С. 231 — 241; Оглоблин О. Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика) // ЗІФВ. — К., 1929. — Кн. XXIV. — С. 189 — 219; Оглоблин О. Орлик і Петрик // ЗІФВ. — К., 1929. — Кн. XXV. — С. 100 — 104; Оглоблин О. П. Україна в кінці XVII і в першій чверті XVIII ст. // Комуністична освіта. — К., 1939. — № 1. — С. 44 — 50; № 2. — С. 92 — 100; Оглоблин О. Борьба старшинских угруппвань на Гетманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика // Записки Львівського державного університету. — Львів, 1940. — Т. 1. — С. 59 — 72; тощо.
- ⁵⁰ Бойко Ю. Проф. д-р О. П. Оглоблин як історик духовно-політичного розвитку козацької України // Бойко Ю. Вибрані праці. — К., 1992. — С. 303.
- ⁵¹ Однією з перших праць дослідника з історії української церкви була стаття «Захарія Корнилович, єпископ Переяславський, коад'ютор Київської митрополії (1700 — 1715)» (1920), яка з різних обставин не була опублікована.
- ⁵² Оглоблин О. Великій і світлій пам'яті митрополита Андрея Шептицького (Спогади) // Логос. — 1955. — Т. IV. — С. 50 — 56; Оглоблин О. Пам'яті акад. Д. І. Багалія

(1857 — 1932) // Україна. — 1932. — № 1/2. — С. 167 — 170; Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857 — 1932 — 1957) // УІ. — 1988. — № 1/4. — С. 92 — 105; Оглоблин О. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // Наукові записки УВУ. — Мюнхен, 1963. — Т. 7. — С. 95 — 100; Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський. — Мюнхен, Нью-Йорк, 1966. — 11 с; Оглоблин О. Слово про Любомира Винара // Любомир Винар — історик, педагог, бібліограф. — Мюнхен, Нью-Йорк, Торонто, 1982. — С. 11 — 12; Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича // Хроніка 2000. Наш край. — 1993. — № 1/2. — С. 87 — 104; Оглоблин О. Борис Крупницький (1894 — 1956) // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. — К., 1991. — С. 5 — 8; та інші.

В. М. Метял (Київ)

Одруження Тимофія Хмельницького в історичних оповіданнях К. Шайнохи та С. Венгрженівського

Відразу зазначимо, що старшому синові Богдана Хмельницького, хороброму, обдарованому від природи Тимошу, якого сам гетьман вважав майбутнім спадкоємцем головної справи свого життя, значно менше поталанило на увагу істориків, ніж його молодшому брату (здаймо монографію М. Костомарова¹, нариси В. Герасимчука², Ю. Мицика³ тощо). Крім відверто слабкої (власне, призначеної для дитячого віку) праці О. Рогової⁴, ми навряд чи зможемо пригадати який-небудь спеціальний життєпис, присвячений Тимошу. Важко з певністю відповісти на питання: що саме спричинило до цього — короткоплінність його життя чи упереджене ставлення до гетьманича польських хроністів, його сучасників. Навіть в енциклопедичних довідниках ім'я Тимоша найчастіше згадується лише у контексті діяльності геніального батька. І тільки один епізод з його біографії став темою двох, незначною мірою розбіжних у часі й не позбавлених дослідницького хисту розвідок. Маємо на увазі історичні оповідання польського історика Кароля Шайнохи «Домна-Розанда» та краєзнавця з Поділля Сергія Олександровича Венгрженівського «Свадьба Тимоша Хмельницького».

Принагідно зауважимо, що, на превеликий жаль, такий вид наукової продукції, як історичне оповідання, що здобув широку популярність в істориків XIX ст., сьогодні практично викреслений з арсеналу дослідників. Проте саме він, вдало поєднуючи скрупульозне ставлення до джерела з популярним літературним викладом матеріалу, найкраще доносив сторінки минулого до широкого читацького загалу, що не мав відповідної історичної підготовки.

Авторів пропонованих увазі читача історичних оповідань навряд чи можна назвати істориками-професіоналами у класичному розумінні цього слова. Перший з них, К. Шайноха (1818 — 1868), прийшов до основної справи свого життя — а саме, заняття історією — не зовсім звичним шляхом, не через університетську лаву, а через тюремну камеру.

Народився він 20 листопада 1818 р. в невеличкому містечку Комарні, поблизу Самбора, у родині Вацлава Шайнохи — військового лікаря в Галичині, чеха за походженням, і польки Марії Лоцинської. Саме своїй матері повинен завдячувати майбутній учений, публіцист, письменник палкою любов'ю до батьківщини та її минулого, що зробило його твори, за свідченням біографа К. Кантескі, широко популярними й улюбленими у народі⁵.

Але вже в молодому віці патріотичні почуття К. Шайнохи спричинили його майже півторарічне тюремне ув'язнення, наслідком якого стали не тільки підірване здоров'я, а і закритий шлях до вищої освіти. Ще у тюремній камері юнак почав займатися самоосвітою, досконало вивчив англійську й французьку мови, багато часу приділяв віршуванню. Вийшовши на волю, К. Шайноха змушений був заробляти на життя приватними уроками й статтями в львівських періодичних виданнях. Багато часу віддавав він літературній діяльності. Як зазначав той же К. Кантескі, епоха, в яку Шайноха виступив на літературному поприщі, була часом злету і розквіту польського письменства⁶. Критики позитивно зустріли його перші вірші, повісті, драми. Однак закладена ще у дитинстві любов до рідної історії поступово одержала перевагу над Шайнохою-письменником. Дедалі більше уваги він

приділяв сюжетам з різноманітних періодів польської минувшини, починаючи з найдавніших часів та завершуючи XVII ст. Уже перші історичні етюди Шайнохи були позитивно зустрінуті у польських наукових колах. Вони засвідчили, що у його особі історична наука здобула талановитого дослідника, який у своїй науковій творчості намагався завжди слідувати фактам. Вдале поєднання якостей науковця й літератора утвердило за ним славу поета-історика⁷. Шайноха першим у польській історіографії застосував досить поширений на заході жанр історичного письменства — невелике художнє оповідання. Форму художнього відтворення історичної дійсності він вдало застосовував і до своїх великих наукових праць, майстерно передаючи в них своєрідність відтворюваної епохи й насичуючи її виразними образами історичних діячів.

Перша його історична праця «Bolesław Chrobry: Pogląd na ogół dziejów Polski» була написана 1848 р., очевидно, під впливом революційних ідей, що поширювалися тоді в Європі. Вже у ній історик виявив нахил до систематизації історичних фактів, до філософського апіорного мислення⁸. Результати його багаторічних сумлінних занять історією зібрані в десяти томному виданні «Dzieła Karola Szajnochy» (Варшава, 1876 — 1878). Найбільш відомими з них є монографії «Jadwiga i Jagiello» та «Dwa lata dziejów naszych» (1646, 1648). Перша з них у російському перекладі на початку 80-х рр. була перевидана в Петербурзі.

Ставлення сучасників до цих історичних творів не було однозначним. Зазначаючи позитивні їх сторони, критики водночас вказували і на недоліки Шайнохи-історика, а саме, на надмірну ідеалізацію польського минулого, окремі фактичні прорахунки тощо. Проте художня майстерність автора, возвеличення ним національної історії забезпечили його науковим студіям невмирущий інтерес читачів.

Значно менше біографічних згадок збереглося про українського дослідника С. О. Венгрженовського. Народився він 1844 р. (за іншими даними 1850 р.¹⁰) у с. Нове Поріччя Кам'янець-Подільського повіту, у сім'ї священика. Початкову освіту здобув у Кам'янець-Подільській духовній школі. В 1869 р. там же закінчив духовну семінарію. Але батьківський шлях не вабив здібного юнака. Як вільний слухач він прослухав курс лекцій у Новоросійському (Одеському) університеті, певний час давав приватні уроки дітям із заможних родин на Херсонщині та в Бессарабії. Повернувшись до рідного краю, С. Венгрженовський розпочав офіційну службу на посаді контролера акцизного відомства у Гайсині, Могилеві й інших містах Поділля. В ранзі акцизного чиновника він і помер 26 вересня 1913 р. на цукроварні у с. Могильні колишнього Гайсинського повіту¹¹.

Проте за цією офіційною стороною діяльності С. Венгрженовського крилося чи не найбільше захоплення всього його життя — дослідження етнографії й історії Поділля. В цій галузі він зумів досягти високого професійного рівня. Як активний член історико-статистичного комітету (пізніше Подільського церковного історико-археологічного товариства), він зібрав і видав друком адміністративні, судові та нотаріальні акти з історії запровадження унії у колишньому Брацлавському воєводстві¹², впорядкував колекцію пам'яток старовини і народного побуту для Кам'янець-Подільського історичного музею.

Перші друковані праці С. Венгрженовського з'явилися в одеських газетах. Свої наукові дослідження він здебільшого втілював у невеликих нарисах, замітках чи історичних оповіданнях. Його увагу привертала, зокрема, вірування й звичаї українського народу¹³, сільськогосподарські знаряддя останнього¹⁴ тощо. С. О. Венгрженовський був одним з активних співробітників українського історичного журналу «Киевская старина». Для цього часопису він переклав оповідання Й. Ролле «Кармалюк» (1886, № 3), створив низку історичних портретів та історико-побутових етюдів¹⁵, в яких вдало висвітлив досліджувану епоху, наповнивши її яскравими постатями видатних діячів минулого України. Науковим студіям С. Венгрженовського притаманні гостре відчуття історичних реалій, любов до минулого своєї

батьківщини, живий, образний стиль викладу матеріалу, майстерне володіння словом, що не може залишити байдужим до них і сьогоднішній читацький загал.

Присвячені незначній, здавалося б, на перший погляд, події у буревії Визвольної війни українського народу, події скоріше особистого, ніж загальнонаціонального значення, оповідання К. Шайнохи й С. Венгрженовського зуміли піднятися над її побутовістю й донести до читача весь трагізм та історичну значимість одруження Тимоша Хмельницького на Розанді. Адже не заради тихого сімейного щастя зійшлися життєві шляхи двох молодят — сина українського гетьмана й доньки молдавського господаря. Сьогодні ми можемо лише гадати, наскільки ширими почуттями був зігрітий цей шлюб. Адже в ньому важливе інше — та роль, яка відводилася Б. Хмельницьким зміцненню династичним браком українсько-молдавських відносин у його планах повного визволення українського народу з-під шляхетської неволі; а саме політичної нейтралізації Молдавії — найближчого сусіда Української держави¹⁶.

Це добре розуміли й українські, і польські дослідники. Не випадково в канву їх оповідань постійно вплітається широке історичне тло. Обидва, описуючи заручини та шлюбну церемонію, час від часу роблять екскурси у минуле України й Молдавії, намагаючись тим самим підвести читача до кращого розуміння того значення, яке повинне було відіграти одруження Тимофії та Розанди як для дальшого зміцнення українсько-молдавських зв'язків, так і загалом для розстановки політичних сил у Східній Європі.

В оповіданнях виразно виявилися відмінності двох історіографічних шкіл — польської з її зверхнім ставленням до українського козацького елемента як другорядного, що значно поступається шляхетському за своїм розвитком та культурою, й української з її посиленою увагою до героїчного періоду в історії України, коли саме козацтво виступало репрезентантом найзаповітніших устремлень і сподівань усього українського народу у його прагненні до незалежності власної державної самостійності. Зокрема, в К. Шайнохи це досить виразно виявляється вже у постійному вживанні прикметного імені «Тимошка» (замість «Тимош», «Тимофій» у Венгрженовського). Практично оперуючи одним і тим же фактичним матеріалом (розвідка С. Венгрженовського, як більш пізня за часом написання, ґрунтується до того ж і на праці К. Шайнохи), автори в багатьох випадках по-різному інтерпретують його. У цілому К. Шайноха в своїх оцінках козацтва, а також у характеристиці українського гетьмана та його сина цілком перебуває під впливом тих польських мемуаристів й істориків, які, за визначенням українського дослідника, досить щедри на негативні оцінки «улюбленця «батька Богдана» і всього українського народу»¹⁷. Зі сторінок його оповідання Тимофій Хмельницький (на протигу польським шляхтичам, що одночасно з ним шукали руки дочки молдавського господаря) виступає людиною нижчого сорту, неотесаною та невихованою, без знання світу з його звичаями. Звідси стає зрозумілою й вимога молдавської сторони до українського гетьманича приїхати на власне весілля не в супроводі козацького ескорта, а у товаристві шляхтичів і в польському вбранні, а саму шлюбну церемонію провести згідно з польськими звичаями.

Висновок, який напрошується після опису весільної процедури польським істориком, цілком красномовний — наскільки ж сильною мала бути ненависть у шляхетському середовищі до українського володаря, якщо навіть юнацька незграбність молодого гетьманича (на момент взяття шлюбу йому виповнилося лише 20 років) сприймалася як ознака його розумової нерозвиненості. Водночас виклад К. Шайнохою епізоду оборони Сучави і загибелі Тимоша Хмельницького хвибує багатьма фактологічними помилками. Значно достовірніше, з урахуванням найновіших на час написання твору здобутків історичної науки ці події викладені у С. Венгрженовського.

Якщо К. Шайноха в епіцентр свого оповідання поставив дочку Василя Лупула Розанду і саме їй віддав свої авторські симпатії, та С. Венгрженовський, навпаки, з відвертою любов'ю й повагою відтворив образ Тимофії

Хмельницького. Його твір побудований на використанні праць М. Костома-рова, М. Маркевича, П. Куліша, В. Антоновича, літописних та актових матеріалів як українського, так і польського походження. Вперше він був надрукований у часописі «Киевская старина» за березень і травень 1887 р.

З історичною розвідкою К. Шайнохи «Домна-Розанда» російський читач уперше ознайомився у 1881 р., коли в перекладі на його рідну мову П було опубліковано Ф. Неслуховським у шостій книжці журналу «Русская мысль». При написанні цієї праці автор широко використав документальний матеріал з польських архівосховищ, збірки друкованих джерел, праці Е. Котлубая, В. Каховського й інших польських істориків, повідомлення тогочасної європейської преси тощо.

Погоджуючись з думкою Ф. Неслуховського, що «при подвійному світлі» яскравіше побачимо істину»¹⁸, ми вирішили здійснити паралельне перевидання уривків із зазначених вище оповідань українського і польського істориків. Сподіваємося, що це дасть змогу сучасному читачеві не тільки краще ознайомитися з однією з цікавих сторінок вітчизняної історії, але й уявити специфіку творчої майстерні представників української та польської історіографічних шкіл, зробити власний порівняльний аналіз відтворюваних авторами подій. При цьому, щоб не переобвантажувати текст, були зняті авторські ремарки та коментарі, а також посилання, як невідповідні сьогоднішнім нормам бібліографічного опису. Сам текст оповідань упорядковано за сучасними орфографічними нормами правопису.

С. Венгрженовасой

Свадьба Тимоша Хмельницкого

[Эпизод из истории малорусско-молдавских отношений]

Старший сын славного гетмана Богдана Хмельницкого Тимофей, по летописному и народному названию Тимош, был любимцем отца и всего украинского казачества. Он обладал недюжинными способностями, воспитался в лучшей тогда военной школе — Запорожье, явил немало опытов исполнительности и распорядительности, храбрости и отваги, ума и твердой воли. На него возлагались большие надежды; он был правой рукой отца и, не умри так не вовремя, мог бы иметь решающее влияние на положение придунайских княжеств, с судьбою которых дальновидный политик того времени, его отец, хотел связать его судьбу. Живи он дольше, кто знает, иначе, быть может, сложилась бы тогда история самой Украины. Само сватовство Тимофея, встречавшее так много перепон, его женитьба, недолгая брачная жизнь и трагическая смерть — все это влечет к себе любопытство и представляет немалый интерес. Мы тем охотнее избираем эти события для нашего рассказа, что в них ярко отразилось тогдашнее политическое положение Малороссии и ее отношение к соседям вообще, в частности, к княжествам дунайским — Молдавии и Валахии.

Для ясности дела представим прежде в общих чертах положение тогдашней Молдавии, ее князя, будущего свата Богданова, с семейством и самого Тимоша, героя рассказа. Предваряю, что сведения о Тимоше я беру у польских авторов, которые вообще неблагоприятно относятся к любимцу «батяка Богдана» и украинского народа и не скупятся на темные краски, но зато дают массу подробностей, которых не находим в источниках южнорусских и без которых невозможно было бы полное освещение событий и лиц того далекого времени.

В первой половине XVII века Молдавия представляла собою тип славянского государства с примесью византийско-болгарских форм, но с преобла-

дающим складом и характером этого племени: сверху стояло боярство, большей частью выходцы из Галиции, Польши, Болгарии и Венгрии; за ними следовали свободные сословия: магилы, земляне¹⁹. И вообще поспольство земли молдавской с огромным процентом поселенцев славянского происхождения, рассеянных в массе потомков древних даков; торговое сословие составляли жида и армяне, а внизу этой социальной лестницы стояли бесправные цыгане. Господствующий язык страны был славянский: на нем писали, молились и говорили.

Поляки и казаки хозяйничали в Молдавии, как у себя дома, и ничего нет удивительного, что они дали разростись в ней так буйно славянским элементам. Что бы ни говорили румынские историки, будто их Румыния никогда не была славянской землей, а факты говорят противное. Если до турецкого владычества ее заселяли дако-команы, то во время нашествия мусульман значительная часть их выселилась в Карпаты, а другая — в Балканы. В свободные места постепенно сходились славяне, и хотя южные степи отданы были турками татарам, но и здесь запорожцы владели Оргезвским и Лопушнянским (теперешним Кишиневским, приблизительно) цинугами²⁰ на таком же положении, как и приднепровскими степями. Можно даже думать, что они имели здесь свои паланки, так как и теперь в Оргезвском уезде, близ Гиржавского монастыря, есть деревня, которая называется «Паланкой», а ее жители — чистокровные украинцы, сохранившие все отличительные черты своего племени, несмотря на окружающее их сплошное молдавское население, не сумевшее их ассимилировать.

Религиозная связь Молдавии с Украиной была так же тесна, как и национальная. Молдавия всегда была страной православной и даже долго была в зависимости в церковном отношении от галицких митрополитов. Львов не только печатал богослужебные книги для Молдавии, но даже лил колокола, писал иконы и пр., а Молдавия, в свою очередь, оплачивая за услуги соседу, обучала пению молодых людей, готовящихся быть дьячками на Руси и Украине.

Не только молдаване, но и их господа принимали самое деятельное участие в знаменитом Львовском ставропигиальном братстве. Могилы, несмотря на свое родство с аристократическими домами в Польше и Украине, вписывались также в число членов Львовского братства. Одним словом, связь между Молдавией и Польшей, точнее, русскою частью последней, была самая тесная и близкая.

Но эта связь и видимое преобладание в стране славянского элемента и симпатий были не по вкусу Турции; с другой стороны, они шли вразрез с пробуждавшимся движением коренного румынского населения. Движение это увеличилось с тех пор, как выселившиеся некогда румыны, жившие в Карпатах под именем мультаян, а на Балканах — куцовлахов, теснимые трансильванским князем Георгием Ракоци, который старался навязать им кальвиново учение и для скорейшего успеха своего намерения приказал перевести на их язык священное писание и протестантский катехизис, снова стали спускаться с гор в гостеприимное княжество, где их встречали с распростертыми объятиями. В жизни Молдавии происходили кризисы: внутри шла племенная борьба, решался вопрос о том, возьмет ли перевес славянский элемент или румынский; извне совершалась перемена в порядке получения страныю князей и усиления ее вассальной подчиненности. Раньше Турция снисходительно смотрела на заигрывания молдавских князей с соседними государствами и сохраняла автономию страны; но после того как молдавское господарство стало замещаться всевозможными авантюристами, которых сажали на престол польская шляхта и казаки, наскучив частою их сменою и встречая между ними непокорных, война с которыми обходилась дороже получаемого с княжества гарача²¹, она уже не ограничивалась утверждением избранного боярами князя, но стала просто назначать князей в Молдавию, выбирая в это звание людей, которые вели бы ее политику, — большей частью из эфирцев, албанцев и греков. При таких-то обстоятельст-

вах и из числа таких избранных Турции на молдавском господарстве является будущий тесть Тимоша Хмельницкого — Василий Лупул.

Албанец, а, может быть, и арнаут или, как иные думают, серб либо сербо-албанец из Эпира, Василий Лупул, попав в Молдавию, умом, ловкостью и изворотливостью из невидного положения достиг высоких степеней в княжестве. Став «вистерником», или министром финансов, при государе Грациани, он угодил в тюрьму по подозрению в тайных сношениях с турецким правительством и погиб бы бесследно, если бы не гибель самого Гаспара под Цецорой. Благополучно он пережил также все последующие княжения: Александра Илии, Стефана Тимисевича, или Томши, Радо, Мирона Берновского, Александра Радо, опять Александра Илии, опять Мирона Берновского и, наконец, Моисея Могилы, хотя интриговал беспрестанно. Против Александра Илии он поднял знамя восстания, воспользовавшись народным неудовольствием против князя за то, что тот навел с собою греков и вводит в княжестве греческие порядки, и Александр Илиа лишился престола. Мирона Берновского Лупул оклеветал перед султаном, и бедный князь сложил свою голову в Константинополе. К новому господарю Моисею Могиле, родному брату киевского митрополита Петра, он вкрался в такое доверие, что тот дал ему звание великого дворника (генерал-губернатора) и послал в Константинополь хлопотать по своим делам. Но великий дворник так ловко повел дело в Константинополе, что вернулся домой воеводою и господарем земли молдавской. Достигнув края своих желаний, Лупул стал хлопотать о Валашском княжестве для своего сына. Но тут встретил не менее ловкого и сильного соперника в лице готового князя Матвея Бессараба. Ни дружба со Стамбулом, ни деньги, рассыпанные там, ни сети, ловко расставляемые противнику, ничто не помогало: Бессараб с равной ловкостью избегал расставляемых ему сетей и даже формальное предложение Порты очистить престол умел обойти. Чтобы подслужиться Турции и погубить своего соперника, Лупул помог туркам взять крепость Азов, которою овладели было казаки, и убедил Порту вызвать туда же как бы на помощь Бессараба, дабы там с ее же согласия расправиться с ним, как с ослушником султанской воли. Но Бессараб, предчувствуя грозу, не явился и тем расстроил весь план Лупула. Последнему оставалось добиваться своей цели новой услугой перед Портой, а такой услугой могло быть прежде и более всего ослабление славянского элемента в княжестве, всегда столь опасного для прочного владычества здесь турок. И вот Лупул принялся за расторжение той связи между молдаванами, поляками и казаками, которая существовала до него. «Новая история наша, — восклицает один румынский историк, — началась не со взятия Константинополя, а со времени штурма, данного церковнославянскому языку, и со времени, когда мы начали учиться по-романски. Наша новая история начинается с момента, когда Матвей Бессараб в преклонном уже возрасте сделался выражением романского народа, когда Василий Лупул в цвете лет стал выражением другой независимой части румынской нации и когда оба эти великие воеводы, которых султан послал сюда царствовать над румынами, стали соперничать друг с другом на поприще интеллектуальной культуры».

Угождая Турции, не пощадил Лупул и церковной зависимости Молдавии от славянских иерархов. Известно, что молдавская церковь вначале зависела от галицких митрополитов, а потом — от охридского архиепископа, именовавшего себя болгарским патриархом. Турция давно стремилась к тому, чтобы подчинить молдавскую церковь константинопольскому патриарху, но до сих пор это как-то не удавалось. Лупул провел эту меру и по особым еще личным соображениям. Ему вздумалось жениться на черкешенке-мусульманке: православный народ поднял ропот против своего князя за эту женитьбу, турки в свою очередь смотрели неблагоприятно на этот брак, потому что правоверная мусульманка должна была быть женой гяура, местная же иерархия отказывала в признании законности брака. Лупул придумал в высшей степени искусную сделку: подчинясь константинопольскому патриарху, он получил от него разрешение на брак и тем заставил

умолкнуть ропот у себя дома, а разорвав последнюю нить, связывавшую Молдавию с славянством, он тем самым примирял султана с своей женитьбой. Помимо этого, за право женитьбы на мусульманке он дал султану «бакшиш» 50000 реалов и 280 кошельков патриарху за церковное разрешение на этот брак.

С подчинением молдавской церкви константинопольскому патриарху и язык в богослужении стал употребляться румынский. Но так как других богослужебных книг на румынском языке не было, кроме тех, которые принесли румыны из Трансильвании, то книги эти, несмотря на то, что были проникнуты кальвиновым учением, были введены в общее употребление, хотя против этого протестовал сочавский митрополит Варлаам.

С тех пор славянский поселенец княжества, лишенный прав, обездоленный, должен был скрывать свою национальность и выдавать себя за румына, чтобы иметь право пользоваться теми преимуществами, какие получил последний, хотя сам обладал, несомненно, более высокой культурой. Впрочем, официальным государственным языком в Молдавии до XVIII ст. оставался все еще язык славянский, пока князья-фанариоты²² не заменили его греческим.

Молдавские историки первые годы княжения Лупула считают счастливым временем для Молдавии и утверждают, что благодаря миру земля стала населяться и благосостояние страны увеличиваться; но они же говорят об огромных податях и налогах, и несметных сокровищах, которые скопил себе этот господарь.

И счастливые времена в Молдавии при Лупуле сомнительны, потому что тот же архидиакон Алеппский, похваляя набожность Василия, не оставляет без замечания, что благочестивый и христоролюбивый воевода в свое царствование казнил лютыми муками до четырнадцати тысяч человек.

Борьба Лупула с Бессарабом не прекращалась. Усердная служба его султану не дала ожидаемых результатов: Матвей Бессараб сидел прочно на своем месте и не думал уступать одного наследнику Василия. Тогда последний, по примеру своих предшественников, обратил свои взоры на Польшу, ожидая от нее помощи. В союзе с Москвой и другими Польша готовилась в то время к крестовому походу против Турции; король выдал запорожцам деньги на постройку чаек, нужных для этого похода. В столь рискованном деле важен был союз и молдавского господаря, а он имел свои виды и, чтобы вернее заручиться помощью Польши, решил выдать старшую свою дочь Елену за Януша Радзивилла, литовского гетмана. Три года уже Радзивилл добивался руки дочери Лупула, но тогда Лупул еще не решался на это из опасения Турции, которая была так подозрительна к бракам членов господарского семейства с польскими магнатами; ходили притом слухи, будто сам московский царь желает просить руки богатой княгини. Но Бессараб не давал покоя Лупулу, надежд на Турцию не было, а московский царь не слал сватов, и Лупул, стремясь сблизиться с Польшею, в январе 1644 г. дал согласие на брак своей дочери с Радзивиллом. Свадьба была очень пышная. Жених явился с двумя тысячами свиты, господарь встретил его за десять верст от Ясс, а при въезде жениха в Яссы велел палить из пушек. Торжество длилось две недели: вначале сам митрополит киевский Петр Могила в церкви Трех Святителей, встреченный с великими почестями и пробывший здесь семь дней.

Отпраздновав так пышно свадьбу своей дочери, Лупул под влиянием своего зятя решился прекратить мир с турками; но бояре воспротивились этому, и он согласился подождать, пока поляки перейдут Дунай. В это именно время вспыхнуло в Малороссии всеобщее народное восстание; Польше было уже не до войны с Турцией. Решение бояр спасло Молдавию от страшной беды, грозившей ей со стороны Турции; но на политическую арену в ближайшем соседстве с Лупулом выступил другой могучий деятель, с которым ему надо было так или иначе ладить. То был грозный казацкий гетман Зиновий Михайлович Богдан Хмельницкий, переворачивавший вверх дном всю Польшу.

Теперь Лупул попал в очень неловкое положение: на Турцию рассчитывать было нельзя, а скорее можно было опасаться ее, потому что она сильно подозревала его; надежды на Польшу тоже рушились, потому что восстания Украины совсем ее ослабили, и она сама еле дышала. Что оставалось Лупулу, скомпрометировавшему себя перед Турцией и лишившемуся надежды на помощь своего нового друга — Польши, как не броситься в объятия Богдана Хмельницкого, военная слава которого достигла теперь своего зенита? Г. Накко так рассказывает о сближении Лупула с Хмельником: «Во время своего похода (под Львов и Збарж) к Хмельницкому прибыли послы Василия Лупула с просьбой помочь ему против Матвея Бессараба. Хмельницкий уклонился, однако, от вмешательства в дела княжества из опасения вооружить против себя Турцию. Когда же Лупул представил Хмельницкому требуемое им разрешение Порты, то он послал в Молдавию сына своего Тимофея, с помощью которого Лупул взял верх над своими противниками. Во время бытности своей в Молдавии Тимофей страстно влюбился в дочь Василия Лупула — Розанду и требовал ее руки, но получил отказ под предлогом, что султан будет недоволен этим браком».

Познакомлю теперь читателя с женихом. Польские историки аттестуют его юношей диким, неотесанным, без знания света и обычаев, «лотриком»²³ с дурным характером. Вслед за ними и малорусские летописцы не лучше отзываются о нем. Самуил Величко говорит: «Обыдва сына Хмельницкого, Тимош и Юрий, были палеводы²⁴ своевольные».

Что Тимош не был салонным кавалером, против этого не спорю; я даже допускаю, что он любил в товариществе выпить и с врагом не любил церемониться; но это было в обычае того времени. Разве польские военачальники и вообще паны в этом отношении были лучше его? Сам гетман Н. Потоцкий, по сведениям польских писателей, разве не был и пьяницей, и жестоким человеком? Нет ничего удивительного, что у Тимоша не было знания света и обычаев с точки зрения польских панов. Ведь его еще в самой ранней молодости отец взял на Запорожье, а там ценилось другое знание света и обычаев:

В нас у Січі то й норов, хто отче наш знає,
Як умився, вставши вранці, то чарки шукає,
Чи чарка то, чи ковш буде, не глядить переміни;
Гладко п'ють, як з лука б'ють, до нічної тіні.

Из Запорожья Тимош переехал в Крым, в столицу хана, в среду, совсем неблагоприятную для приобретения светских приличий; потом лагерная жизнь до самой смерти... Где и от кого он мог приобрести знание света и обычаев? Наконец, его называют дураком, лотриком и «паливодой». Что он не был дурак, это лишнее было бы доказывать; достаточно сослаться на тот факт, что, будь он глуп, Хмельницкий не поручил бы ему, крайне юному, такого щекотливого и важного поручения, как разведывание новостей в ханской столице и расположение к союзу с отцом его не только крымцев, но и Порты, что Тимош выполнил блистательно. Укажем и другой факт: не его ли распорядительностью и энергией держалась Сочава? Припомните, что Сочава сдалась только после смерти Тимоша. Что он был «парубок моторный и хоч куды козак», это мы видим из трех его молдавских походов; но чтоб он был лотриком и паливодой, этому мы нигде не встречаем подтверждения. А уж будьте уверены, что если бы он был таким, современные польские известия нагромодили бы целую кучу обвиняющих фактов; между тем они оставили только два таких факта: будто Тимош обжег бороду монаху и повесил мачеху. О первом не спорим — то могли быть «жарты» казацкие под пьяную руку; но второй факт до сих пор возбуждает сомнения. И вообще, мог ли бы Тимош быть таким популярным и любимым среди казачества, если бы он был «лотрик»; а отец доверил ли бы лотрику, хоть и сыну, исполнение поручений высокой важности? Мне думается, что он скорее был несчастен, чем «паливода» и «лотрик», что, как говорится, сама злодейка

судьба була против него. В самом деле, сколько энергии и труда он потратил, пока добился руки любимой женщины!.. И что ж? Даже добившись заветной мечты, долго ли он наслаждался своим счастьем? Но не буду забегать вперед.

(Далі буде)

- ¹ Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1872. — Т. 12.
- ² Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Записки Наук. Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1904. — Т. 59 — 60.
- ³ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 237 — 252.
- ⁴ Рогова О. Тиміш Хмельницький: Исторична повість. — К., 1918.
- ⁵ Каптеcki K. Zywoť Karola Szajnochy // Szajnocha K. Dzieła. — Т. X. — Warszawa, 1878. — S. 242.
- ⁶ Ibid. — S. 271.
- ⁷ Ibid. — S. 243.
- ⁸ Ibid. — S. 307.
- ⁹ Шайноха К. Ядвига и Ягайло. — СПб., 1880 — 1882. — Т. 1 — 2.
- ¹⁰ ЦНБ НАН України. IP. — Ф. X, № 5834.
- ¹¹ Там же. — Ф. X, № 6377.
- ¹² Венгрженовский С. Исторический очерк унии. Административные и судебные власти в церкви униатской. Акты административные, судебные и нотариальные // Труды для историко-статистического описания Подольской епархии. — Каменец-Подольский, 1887. — Вып. 3. — 422 с; Венгрженовский С. Материалы для истории унии в бывшем Брацлавском воеводстве во второй половине XVIII в.: Передмова і короткий зміст актів // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1890 — 1891. — Вып. 5. — С. I — XXI; 1 — 206.
- ¹³ Венгрженовский С. Языческий быт в Брацлавщине «гонимы шуляка»: Этнографический этюд // Киевская старина. — 1895. — № 9; Венгрженовский С. Из моей записной книжки: 1) Молитва; 2) Легенда «Политическая сатира» // Там же. — 1892. — № 12.
- ¹⁴ Венгрженовский С. Сахарометрия в винокурном производстве из патоки. — Одесса, 1894; Венгрженовский С. Рабочие волю в Брацлавщине и их номенклатура // Киевская старина. — 1898. — № 7 — 8; та ін.
- ¹⁵ Венгрженовский С. Судьба красавицы (София Глявоне Витте-Потоцкая) // Киевская старина. — 1887. — № 1; Венгрженовский С. Игнатий граф Сцибор-Мяроцкий (историко-бытовой этюд) // Одесский вестник. — 1888. — № 228 — 231; Венгрженовский С. Авантюра XVI века (из истории Молдавского княжества) // Киевская старина. — 1893. — № 6, 7; та ін.
- ¹⁶ Див: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 153 — 154.
- ¹⁷ Венгрженовский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого // Киевская старина. — 1887. — № 3. — С. 469.
- ¹⁸ Русская мысль. — 1881. — Т. 2. — Кн. 6. — С. 231.
- ¹⁹ Соціальні прошарки в шляхетському стані.
- ²⁰ Одиниця адміністративно-територіального поділу.
- ²¹ Форма грошового податку.
- ²² Представники грецького духівництва і торгово-грошової аристократії, яким належали особливі привілеї в Османській імперії XVIII — першій половині XIX ст., зокрема, монополія на заміщення високих посад (в т. ч. господарів Молдови і Волощини) в турецькій адміністрації.
- ²³ Негідник, розбійник, грабіжник.
- ²⁴ Насильник, злочинець.

О. М. Веселова (Київ), П. П. Пащенко (Київ)

Ще одна трагічна сторінка історії України

Про післявоєнний голод в Україні відомо ще недостатньо. Це пов'язано з тим, що в умовах централізованої тоталітарної держави ця тема була закритою. За вказівкою центру будь-яка згадка про третій у ХХ ст. голод в Україні цензурою рішуче викреслювалася. Інформація про нього надходила у республіканські владні державні інстанції по лінії органів державної безпеки (МДБ — КДБ), міліцейських структур (НКВС — МВС), партійних і виконавчих комітетів рад з областей, міст, районів. Документи з грифом «цілком таємно», «таємно», «конфіденційно», «тільки особисто», «тільки адресату» були надійно заховані в архівах зазначених вище відомств. Доступ до цих документів за умов тоталітаризму був абсолютно виключений. Можливість добратися до них у дослідників з'явилася лише в умовах незалежної Української держави.

У даній добірці представлені документи таємної та загальної частин особливого сектора, політбюро, ЦК КП(б)У з Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також матеріали з фондів Ради Міністрів УРСР, міністерств охорони здоров'я, освіти, заготівель СРСР по Україні, Центрального статистичного управління УРСР, з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, документи Служби Безпеки і Міністерства внутрішніх справ України.

Голод 1946 — 1947 рр. в Україні відбувався у складних соціально-політичних умовах. Після кривавої, руйнівної війни республіка знаходилася у стані страшної розрухи. Колосальних збитків зазнало сільське господарство. Було зруйновано і пограбовано близько 30 тис. колгоспів, радгоспів і МТС, 28 тисяч сіл. Матеріально-технічна база аграрного сектора економіки виявилася вщент зруйнованою. Це була одна з головних причин, що викликали голод.

Крім цього, до голодомору призвела імперська політика правлячої верхівки колишнього Союзу РСР щодо України. Селу нашої республіки центр майже нічого не давав, а лише забирав з нього вироблювану сільськогосподарську продукцію, особливо зерно, незалежно від того, врожайним чи неврожайним був той чи інший рік.

Післявоєнний голод виник у той час, коли адміністративно-командна система вже міцно утвердилася. Сталін та його найближчі соратники здійснювали керівництво сільським господарством, розвиваючи ідеї «безтоварного» соціалізму, що обмежувало дії економічних законів. Сільське господарство згідно з цією лінією мало відігравати роль донора для інших галузей економіки, зокрема промисловості. В такому ж напрямку здійснювалася й фіскальна політика держави. Селянство сплачувало їй не лише звичайні прями і непрями податки, а значно переплачувало за товари промисловості за цінами, що встановлювалися державою. Ця невідповідність під назвою «ножиці цін» невпинно зростала.

Широко застосовувався жорсткий централістсько-адміністративний тиск. Не сприяла розвитку аграрного сектора економіки й практика підміни функцій радянських органів партійними. Надцентралізована система планування в післявоєнні роки залишалася такою ж, як і раніше, орієнтуючи керівні кадри на посилення командно-примусових методів управління сільським господарством.

Державні капітальні вкладення в сільське господарство були вкрай недостатніми. Разом з вкладеннями колгоспів вони становили лише 15 % загальних. Тому у післявоєнні роки виробничі фонди колгоспів зростали повільно. Сталін вважав, що за соціалізму «...господарства... не потребують для свого розвитку ні максимуму зиску, ні середньої норми зиску, а можуть обмежуватися мінімумом прибутку, а іноді обходяться без всякого прибутку, що знов-таки створює сприятливі умови для розвитку великого зернового господарства»¹. Лінія на неприбуткове господарювання ставила аграрний сектор економіки в умови нерівності й жебрацтва порівняно з промисловістю. За таких обставин, звичайно, ефективність сільськогосподарського виробництва у післявоєнний період загалом залишалася надто низькою. Основною виробничою силою села були жінки, питома вага яких в аграрному секторі економіки становила тоді понад 80 %. Широко використовувалася й дитяча праця. У колгоспах 1947 р. працювали 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років². В усіх регіонах України, крім Кам'янець-Подільської і Житомирської областей, відбувалося скорочення чисельності господарств колгоспників. У 1946 р. порівняно з 1945 р. їх кількість зменшилася на 53,9 тис.³ Нестача трудових ресурсів у колгоспах і радгоспах УРСР становила 630,7 тис. чоловік. Тому для колгоспників не існувало нормованого робочого дня. За рішенням липневого пленуму ЦК КП(б)У 1946 р. селяни змушені були працювати весь світловий день.

Однією з головних причин післявоєнного голоду була сильна засуха в 1946 р. і 1947 р., що охопила майже всі зернові райони півдня та сходу України. На основі даних Республіканського центру спостережень за станом природного середовища видно, що середня місячна температура весною і літом 1946 р. на 2° — 8° була вищою від середніх показників інших років. Утричі, а подекуди і в 5 — 6 разів нижче середніх показників виявилася місячна кількість опадів⁴. Замість передбачуваних для освоєння 80 % довоєнних посівів зернових 1946 р. фактично було засіяно 77,2 %⁵, чимало посівів озимих культур загинуло від сильних морозів. Крім того, відсутність посівного матеріалу не дала змоги організувати підсів чи пересів. Усе це призвело до того, що в колгоспах України в 1946 р. загинуло майже 350 тис. гектарів посівів зернових. Особливо постраждали вони в Одеській, Полтавській, Ізмаїльській областях.

Урожай зернових в Україні в 1946 р. становив 3,8 ц з га. А в колгоспах Одеської, Луганської, Харківської областей було зібрано по 2,3 — 2,9 ц з гектара, Миколаївської — від 1,9 до 3 ц, Ізмаїльської — 1 ц з га. Колгоспи ім. Сталіна, ім. Шевченка, ім. Яковенка Білозерського району Херсонської області, наприклад, зібрали в середньому з гектара по 60 кг зернових. У республіці загинули або дали дуже низький урожай картопля й овочі⁶. Низький врожай їх було зібрано також і на присадибних ділянках.

Серед цілого комплексу причин виникнення голоду все ж визначальною була сталінська політика хлібозаготівель. ЦК ВКП(б) та Рада міністрів СРСР вимагали беззастережного виконання надзвичайно напружених планів цих поставок.

В Україні, яка після війни, повертаючись до мирного життя, терпіла від засухи і неврожаю, розгорталася справжня «битва за першу заповідь держави». Директиви щодо організації й проведення жорстких хлібозаготівель ішли безпосередньо від Сталіна. Він був головним режисером і диригентом їх проведення. Сталін діяв через своє найближче оточення: Маленкова, Молотова, Жданова та ін. Вказівки «вождів» щодо практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у формі постанов ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР, як правило, за підписом Сталіна, який уособлював усю партійно-державну владу в тоталітарній імперії.

Одержуючи директиви від «батька народів», ЦК КП(б)У та Рада міністрів УРСР в свою чергу доводили завдання областям. Уся ця вертикаль рішуче спрямовувала партійні та радянські органи на вилучення зерна із села незалежно від його становища. Для «успішного проведення» кампанії хлібозаготівель використовувалася ціла низка відпрацьованих ще в 30-х ро-

ках засобів репресивного характеру: від визначення «біологічної врожайності» з кожного гектара посівів до різних видів покарань партійних і радянських працівників, голів колгоспів, рядових селян за затримку хлібоздачі. Згадуючи початок хлібозаготівель 1946 р., М. Хрущов (на той час перший секретар ЦК КП(б)У і Голова Ради міністрів УРСР, а потім — Голова Ради міністрів УРСР) у своїх мемуарах зазначав: «План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він «обгрунтовувався» науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави. І ось почалося це вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим це скінчиться, важко було передбачити»⁷.

Засушливого, неврожайного 1946 р. Україні був встановлений нереальний хлібозаготівельний план, що становив 340 млн. пудів зерна. Згодом він був збільшений до 362 млн. 750 тис. пудів. Однак, як показала осінь, через вкрай несприятливі природні умови врожайність зернових у тому році виявилася значно нижчою навіть не від оцінок уповноважених Міністерства заготівель СРСР, а голів колгоспів і працівників районних органів.

Неодноразові прохання Хрущова до Сталіна знизити заготівельний план позитивного результату не дали. Навпаки, 1946 р. центр висунув вимогу про проведення повторної перевірки колгоспів, радгоспів та індивідуальних господарств з вилученням усього зерна, засипаного в будь-які фонди. Невиконання планів хлібопоставок у постановках ЦК КП(б)У вважалося злочином перед партією і державою. Але, незважаючи на те, що під репресивним тиском колгоспи здавали майже все вирощене, надходження хліба було дуже повільним, план виконаний трохи більш як на 62 %⁸. Центр вважав, що плани держпоставок не виконувалися не через об'єктивні причини, а тому, що партійні та радянські органи не вели більшовицької боротьби за хліб: проявляли терпимість до несумлінного ставлення до державних інтересів деяких керівників на місцях, примушували голів колгоспів брати підвищені зобов'язання по поставках державі хліба. «Як ми будемо брати зобов'язання про дострокове виконання плану хлібоздачі, коли не маємо хліба», — заявив у бесіді з представником райкому партії Назаренко — голова колгоспу «Червоної прапор» с. Хайнівка Олександрівського району Кіровоградщини. У відповідь на це райком партії вдався до перевірки діяльності Назаренка, про що інформував секретаря ЦК КП(б)У секретар Кіровоградського обкому партії⁹.

З метою вилучення хліба ЦК, обкоми партії звинувачували трудівників села у «приховуванні», «розкраданні» зерна, «саботажі хлібозаготівель». «Такого роду терміни не заставляли чекати на себе у Москві, де завжди знаходили виправдання і для репресій, і для вибивання колгоспної продукції...», — згадував М. Хрущов¹⁰. Для «допомоги відстаючим районам» у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його фізичну відсутність, туди направлялися уповноважені. Посилювалися репресивні заходи щодо колгоспів з боку районних партійних та державних органів. Так, у Чернігівській області 1946 р. було замінено 720 голів колгоспів, причому в 659 господарствах по 1 разу, а в 66 — по 2, в 3-х — по 3 рази. Кожний 16-й голова колгоспу України був ув'язнений. За 1946 р. — 1-й квартал 1947 р. в УРСР було засуджено 1312 голів колгоспів, з них на 3 роки позбавлення волі — 513 чол., на 5 років — 219, на 10 років — 112, до розстрілу — 2 чол.¹¹

З метою прискорення хлібозаготівель тиск центру постійно посилювався. В телеграмі від 26 листопада 1946 р., підписаній Сталіним і Ждановим, на ім'я М. Хрущова й Д. Коротченка висловлювалися звинувачення в тому, що вони стали на шлях згортання задачі хліба, вимагалось покінчити з небільшовицьким ставленням до справи організації хлібозаготівель та забезпечити виконання плану¹².

Лютневий пленум ЦК ВКП(б) 1947 р., продовжуючи неокласичні тоталітарні традиції, підтвердив «правильність» політики заготівель сільськогосподарської продукції. Для посилення темпів хлібозаготівлі в Україні Сталін направив до Києва свого «вірного соратника» Кагановича, який

3 березня 1947 р. став секретарем ЦК КП(б)У. Він і Хрущов, який залишився Головою Ради міністрів, постійно доповідали Сталіну про хід хлібозаготівель, кількість зібраного й обмолоченого зерна за тиждень. У відповідь на особисту директиву Сталіна від 28 червня 1947 р. Л. Каганович доповідав «вождю народів» про відрядження до областей секретарів ЦК КП(б)У та інших партійних працівників «для боротьби з антидержавними тенденціями зниження врожайності й контролю за виконанням постанов пленуму ЦК КП(б)У про збирання і хлібозаготівлі»¹³. Про неймовірно тяжке продовольче становище колгоспників, голод на селі, зростання смертності людей від нього, факти канібалізму Сталіну не доповідали.

Вилучене силою з господарств зерно, ігноруючи поширення голоду в Україні, можновладці щедро відправляли в зарубіжні країни. Численні джерела підтверджують, що воно відвантажувалося до Польщі, Чехо-Словаччини, Болгарії, навіть Франції.

Причини голоду крилися й у неоплаті праці колгоспників, зняті з пайкового постачання хлібом за картками великої частини міського й переважної більшості сільського населення. Пік голоду припав на зиму 1946 — 1947 рр. та весну і літо 1947 р. Від нього в останньому році в Україні померли понад 1 млн. чол.^{13а}. Це було переважно сільське населення. Архівні документи дають підстави говорити про особисту причетність Сталіна та його найближчого оточення до виникнення в республіці голодомору.

Документи, що подаються нижче, відображають беззахисність людей перед системою, яка призвела їх до мук, дистрофії, загибелі від голоду. Не можуть залишати спокійними написані, може, й нелітературною мовою, але чесно, правдиво й щиро листи-звертання селян і робітників до можновладців, так званих «слуг народу», за допомогою. Але, на жаль, багато голодуючих так і не діждалися її. Значну допомогу голодуючим надало, зокрема, населення Західної України.

Документи, що друкуються, вперше побачать світ. Їх добірку здійснили О. М. Веселова та П. П. Панченко.

Документи подаються у хронологічному порядку. Їх тексти наводяться мовою оригіналу. Зберігається стилістика, виправлено лише орфографічні та пунктуаційні помилки. З деяких документів випущено текст, що не має прямого відношення до теми. Ці місця позначені трьома крапками в дужках. Крім того, в дужках додано деякі слова для кращого розуміння тексту.

Голод в Україні 1946 — 1947 років

Док. № 1

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель по областях Української РСР

23 січня 1946 р.
Совершенно секретно

Совет Народных Комиссаров УССР и Центральный Комитет КП(б)У отмечают, что отдельные исполкомы облсоветов и обкомы КП(б)У не приняли необходимых мер к обеспечению выполнения решения декабрьского пленума ЦК КП(б)У об окончании плана хлебозаготовок к 1 января 1946 г.

Во многих областях Украинской ССР, не выполнивших своих обязательств перед государством на 1 января 1946 г., за последнее время серьезно ослаблено внимание партийных и советских организаций к делу хлебозаготовок. В этих областях не только не принимаются меры к усилению заготовок в январе, а допущено резкое снижение хлебозаготовок, и в отдельных областях даже свернули сдачу хлеба, тогда как колхозы и совхозы Украины должны еще сдать государству из урожая 1945 г. около 68 млн. пудов хлеба, из них: Полтавская область — 11301 тыс. пудов, Днепропетровская —

9455 тыс. пудов, Сумская — 2712 тыс. пудов, Харьковская — 6848 тыс. пудов, Ворошиловградская — 3025 тыс. пудов, Винницкая — 5834 тыс. пудов.

Совнарком УССР и ЦК КП(б)У располагают фактами, свидетельствующими о том, что в некоторых областях УССР руководители партийных и советских организаций не ведут решительной борьбы с противогосударственной практикой укрытия хлеба от сдачи государству и допускают в руководстве хлебозаготовками серьезные ошибки и недостатки, дезорганизующие хлебозаготовки.

В Сумской и Днепропетровской областях отдельные земельные органы доводят до колхозов неправильные задания по засыпке семян на весенний сев 1946 г. независимо от выполнения ими плана сдачи зерна государству, тогда как по установленному законом порядку колхозы до выполнения своих обязательств перед государством имеют право засыпать семена только с семенных участков. В результате такого нарушения закона в Штеповском районе Сумской области в колхозе им. Чапаева при невыполнении плана сдачи хлеба на 634 центнера засыпано было семян с несеменных участков в размере 114 ц; в колхозе «Червоний Перекоп», не выполнившим своих обязательств на 805 ц, засыпано семян с несеменных участков 102 ц. Такое же положение имело место в колхозах «Червона Зірка», им. Кирова, им. Чапаева.

В колхозе «Коммунар» Апостоловского района Днепропетровской области при невыполнении обязательств перед государством излишне было засыпано семян под весенний сев в размере 209 ц, в колхозе «Труд смычка» — 314 ц, в колхозе «Серп и Молот» — 138 ц, в колхозе «Червона Зірка» — 183 ц, в колхозе им. 1 Мая — 288 ц, а в целом по району — свыше 2500 ц. Такое же положение имеет место и в ряде других районов Днепропетровской области.

В отдельных областях и особенно в Днепропетровской, Сумской, Запорожской при попустительстве местных партийных и советских органов получила широкое распространение антигосударственная практика составления неправильных хлебофуражных балансов на основе заниженных данных колхозов о фактическом намолоте хлебов, что приводит к сдерживанию хлебозаготовок и к укрытию хлеба от сдачи государству.

Во многих колхозах до выполнения плана хлебозаготовок незаконно создаются разного рода фонды, а также имеют место многочисленные случаи грубого нарушения закона о хлебопоставках, когда колхозы расходуют зерно на внутриколхозные нужды значительно больше 15 % от сданного хлеба государству, что тормозит успешное проведение хлебозаготовок.

Совет Народных Комиссаров УССР и Центральный Комитет КП(б)У в соответствии с постановлением ЦК ВКП(б) от 20 января 1946 г. постановляют:

1. Обязать исполкомов облсоветов и обкомы КП(б)У:

а) немедленно устранить серьезные недостатки в руководстве хлебозаготовками и покончить с имеющейся в отдельных районах антигосударственной практикой укрытия хлеба от сдачи государству, а виновных в этом строго наказать;

б) в 10-дневный срок проверить во всех колхозах и совхозах, не выполнивших своих обязательств перед государством, засыпку семенных фондов с семенных участков, и неправильно засыпанные семена в нарушение существующего закона сдать государству по плану хлебозаготовок;

в) принять самые решительные меры к усилению хлебосдачи всеми колхозами и совхозами по государственными обязательствам из урожая 1945 г. и обеспечить в течение января — февраля 1946 г. выполнение государственного плана хлебозаготовок.

2. Отмечая продолжающееся недопустимое состояние выполнения колхозниками своих обязательств перед государством по зернопоставке за 1945 г., обкомам КП(б)У и исполкомам облсоветов немедленно организовать в каждом районе сплошную проверку выполнения обязательств каждым хозяйством колхозника и обеспечить не позже 15 февраля 1946 г. выполнение обязательств по зернопоставке всеми хозяйствами колхозников с их приусадебных участков.

3. Исполкомам обласоветов и обкомам КП(б)У доложить Совнаркому УССР и ЦК КП(б)У к 1 февраля 1946 г. о принятых мерах для обеспечения окончания плана хлебозаготовок.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 902, арк. 3 — 6. Оригінал.

Док. № 2

Скарга колгоспників с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області Голові Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущову на нестерпні умови праці та голод

5 червня 1946 р.

Никита Сергеевич, батюшка наш, заступник, трудно нам, оборваны мы все, голые и босые, грязные и голодные, на людей не похожи, хуже скотов живем, никогда нам так не было трудно, как в эту минуту. Люди наши с голоду мрут, дети от недоедания и болезней становятся калекками. Питаемся мы лебедой, корой, а у кого есть деньги, то едут в город и покупают хлеб в коммерческих магазинах, но и за хлебом идти далеко, 140 — 160 км, а у нас никто не продает. Из колхоза мы ничего не получили, и нет надежды, все сгорело, а яровые очень слабые, и как выполним план, то все подохнем...

Многие колхозники собираются уезжать на Кавказ и в Среднюю Азию. Там, все говорят, что жизнь богатая и дешевая, а Украина обнищала и никто на нее не обращает внимания. Живут сейчас хорошо только хитрецы, спекулянты, жулики, воры, а их много, а простому человеку не добиться правды, все на него кричат и не верят.

По сводкам, наш район самый отсталый в области, надежд никаких, все мы убиты горем, из нужды нам не выйти.

Если Вы, Никита Сергеевич, нам не поможете, то у нас сил уже не хватает, а из области никто нас не слышит, с каждым годом все хуже и хуже, колхозу все равно, как ни работай, а гарантии нет, что получишь. В селе очень сумно, теперь уже никто ни свят, ни свадеб не справляет, все обеднели, и никого это не интересует, а молодежь наша ходит в тряпках и им не до веселья, а комсомольцы и партийцы молчат. В газетах пишут, что все хорошо, а где это хорошо, а у нас все плохо. В районе все плохо, хуже чем было 10 лет тому назад, и базара нет, и церковь повалили, и ставок повалили, и баня не работает. Наши родичи из Песчанки говорят, что Песчанка стала хуже, чем село.

Люди все изменились — худые, черные, злые, говорят, что теперь правды нет, но правда должна быть. Мы просим у Вас поддержки, Никита Сергеевич, обратить внимание на наше село Попелюхи Песчанского района. Помогите нам хоть в этом году¹⁴.

С поклоном — Ткачук, Белоконь

5.VI.46 г.

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3152, арк. 10.
Незасвідчена копія.

Док. № 3

Доповідна записка прокуратури УРСР секретарю ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку про грубі порушення соціалістичної законності в Татарбунарському районі й недостатнє реагування на них Ізмаїльського обкому партії

6 липня 1946 р.
Секретно.

Как уже сообщала Вам прокуратура УССР 23 января 1946 г., прокуратурой Измаильской области были вскрыты грубейшие нарушения социалистической законности в Татарбунарском районе.

С ведома первого секретаря РК Чернова в этом районе были организованы специальные бригады из комсомольцев под руководством секретаря РК КП(б)У Мирошниченко и зам. райуполнаркомзага Колесниченко для подворного обхода граждан, производства обысков и бесспорного изъятия всего обнаруженного хлеба.

При выполнении этого задания обыски производились у всех граждан независимо от выполнения ими государственных обязательств, изымался не только хлеб, но и другие сельскохозяйственные продукты и даже домашние вещи.

Наиболее грубые нарушения закона совершали руководители бригад Мирошниченко и Колесниченко.

Так, в селе Акмангит-Белолесье Мирошниченко и Колесниченко произвели обыск у выполнившего государственные обязательства гр. С. П. Белого и изъяли у него 2 одеяла. Белый — отец инвалида Отечественной войны, имеет 4,5 га земли.

В с. Дельжильеры-Дмитриевка произвели обыск и изъяли 30 пудов зерна у выполнившего хлебопоставки гр. И. А. Димок*.

А всего в этом селе произведено 50 незаконных обысков, изъятий хлеба и других вещей.

В с. Эскиполос-Глубокое Мирошниченко и Колесниченко произвели в 23 хозяйствах незаконные обыски и изъятия имущества, в том числе у 15 семей военнослужащих. У гр. М. М. Чебан, не подлежащей обложению, как имеющей полгектара земли, в ее отсутствие был взломан замок и изъят хлеб и 2 мешка зерна. То же и у гр. Гладких. Все обыски производились ночью.

Поздно ночью Мирошниченко и Колесниченко заехали в дом гр. Х. Р. Велевой, предложили подняться с постели, запретили одеваться и в одном белье, без головного убора отправили в сельсовет. При этом гнали ее впереди подводы, на которой они ехали.

Производя подобные незаконные облавы на бедняцкие и середняцкие хозяйства, Мирошниченко и Колесниченко в то же время оставляли в покое кулаков. По с. Эскиполос-Глубокое хлебопоставки выполнены на 87 %, причем невыполнение шло за счет кулацких хозяйств, которые выполнили свои обязательства только на 44 %. По селу Дельжильеры-Дмитриевка кулаки выполнили обязательства только на 43 %, а бедняки и середняки перевыполнили план, т. е. у них перебрали сверх государственного плана.

При обысках и арестах применялись избиения и издевательства над гражданами. Были попытки изнасилования молодых женщин.

Эти действия Мирошниченко и Колесниченко являются провокационными и направленными на подрыв авторитета советской власти.

Кроме этих нарушений, установлено, что исполком Татарбунарского райсовета депутатов трудящихся незаконно мобилизовывал граждан для работы в подсобном хозяйстве райисполкома из 15 га посева зерновых и огородных культур. Мобилизация производилась по личному указанию председателя райисполкома Вердибоженко.

Прокуратура УССР, учитывая особую серьезность вскрытых нарушений социалистической законности, предложила прокурору Измаильской области добиться от Измаильского обкома КП(б)У решения о привлечении виновных к уголовной ответственности и о наложении строгого партийного взыскания на 1-го секретаря РК КП(б)У т. Чернова.

Бюро Измаильского обкома КП(б)У рассмотрело этот вопрос только 16 апреля 1946 г., подтвердило перечисленные факты, но не дало согласия на привлечение к уголовной ответственности виновных и ограничилось тем, что сняло с работы Мирошниченко, отозвало в распоряжение обкома первого секретаря РК КП(б)У Чернова, а в отношении Колесниченко поручило Татарбунарскому РК КП(б)У обсудить вопрос о его поведении в период хлебозаготовок.

Такое решение бюро Измаильского обкома КП(б)У я считаю совершенно недостаточным и не соответствующим тяжести совершенных преступлений. Оно по сути дела укрывает преступников от ответственности и способствует

тому, что в дальнейшем подобные преступления будут оставаться безнаказанными, у населения будет подорвано доверие к органам советской власти и [появится] полная неуверенность в защите нарушенных прав граждан.

Я прошу отменить решение Измаильского обкома КП(б)У от 16 апреля 1946 г. и дать согласие на привлечение к уголовной ответственности Мирошниченко и Колесниченко.

При этом прилагаю копию указанного решения обкома КП(б)У**.
О Вашем решении прошу известить меня¹⁵.

И. о. прокурора УССР
Государственный советник юстиции 3-го класса

П. Нощенко

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3646, арк. 2 — 4. Оригінал.

Док. № 4

Постанова Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі по областях УРСР

22 липня 1946 р.
Совершенно секретно

Вследствие климатических особенностей текущего года урожай зерновых культур в колхозах и у крестьянских хозяйств оказался очень пестрым, что по ряду районов может не обеспечить выполнение установленного государственного плана хлебозаготовок, тогда как план должен быть выполнен, даже если он в отдельных случаях является напряженным.

Совет Министров и Центральный Комитет КП(б)У в соответствии с постановлением Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) от 19 июля 1946 г. постановляют:

1. В целях безусловного выполнения государственного плана хлебозаготовок каждой областью и районом Украинской ССР предоставить право исполкомам облсоветов и райсоветов, обкомам и райкомам КП(б)У увеличить колхозам, а в западных областях и крестьянским хозяйствам, имеющим хороший урожай, обязательные поставки зерна государству в пределах до 50 % от размеров зернопоставок, исчисленных по действующим нормам, с тем чтобы общее увеличение обязательных поставок по области и районам составило количество, указанное в приложении***.

Это нужно сделать для того, чтобы обеспечить выполнение плана заготовок, утвержденного Советом Министров УССР и ЦК КП(б)У 5 июля 1946 г. по областям УССР и по республике в целом за счет колхозов и крестьянских хозяйств с хорошим урожаем.

Поручить исполкомам облсоветов и райсоветов, обкомам и райкомам КП(б)У разъяснить колхозам, а в западных областях крестьянским хозяйствам, которым будет произведено указанное выше увеличение зернопоставок, значение и необходимость такого мероприятия в условиях этого года.

2. Обязать исполкомы облсоветов и райсоветов, обкомы и райкомы КП(б)У принять все меры к погашению колхозами и крестьянскими хозяйствами задолженности по хлебопоставкам прошлых лет, включенной в план текущего года, а колхозами, имеющими к этому возможность, и задолженности, отсроченной на следующие годы.

3. Довести до сведения исполкомов облсоветов и обкомов КП(б)У о том, что Советом Министров Союза ССР и Центральным Комитетом ВКП(б) в виде поощрения выделено Украинской ССР в случае выполнения ею государственного плана хлебозаготовок 10 млн. пудов хлеба, из них 5 млн. пудов — в распоряжение исполкомов облсоветов. В случае, если фактически будет заготовлено меньше плана, но не менее 330 млн. пудов, выделить в распоря-

жение Совета Министров УССР всего 5 млн. пудов хлеба, из них половину для облисполкомов по определению Совета Министров УССР.

В случае, если фактическая заготовка по УССР окончится [в] менее 330 млн. пудов зерна, Совет Министров УССР теряет право на получение какого-либо поощрительного фонда зерна.

4. Обязать исполкомы облсоветов и обкомы КП(б)У в декадный срок обеспечить доведение колхозам и крестьянским хозяйствам, имеющим хороший урожай, дополнительных заданий по зернопоставкам в соответствии с настоящим постановлением и не позже 3 августа 1946 г. доложить Совету Министров УССР и ЦК КП(б)У о размере дополнительно доведенных обязательств.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 931, арк. 28 — 29. Оригінал.

ДОДАТОК

Увеличение размера обязательных поставок зерна государству колхозами из урожая 1946 г.

	(в тыс. пудов)		(в тыс. пудов)
Киевская область	1200	Кировоградская область	1300
Черниговская *	400	Николаевская *	500
Житомирская *	350	Одесская *	400
Винницкая *	1250	Херсонская *	600
Каменец-Подольская *	800	Волынская *	1000
Сумская *	150	Дрогобычская *	550
Полтавская *	1000	Львовская *	1200
Харьковская *	100	Ровенская *	1000
Ворошиловградская *	100	Станиславская *	500
Сталинская *	2500	Тернопольская *	700
Днепропетровская *	2500	Черновицкая *	213
Запорожская *	2700	Итого:	21013

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 931, арк. 46. Копія.

Док. № 5

Телеграма Донбасважбуду м. Рубіжне Голові Ради міністрів УРСР М. С. Хрущову і Ворошиловградському обкому КП(б)У про тяжкий продовольчий стан та гостру потребу у постачанні хлібом колективу будівництва

14 серпня 1946 р.
Секретно

Строительству Донбасстязстроя [г.] Рубежное первого — двадцатого недодано 9 т хлеба, сняты [со] снабжения иждивенцы, 21 — недодано 700 кг — 35 %, 22 — недодано тонну, или 40 %, 23 — недодано 1400 кг, или 60 %. Положение тяжелое, настроение рабочих нервозное, имеются недоразумения. Прошу оказать помощь выдачи строительству причитающийся хлеб 2 тыс. 400 кг ежедневно.

Нач. Донбасстязстроя
Нач. ОРС"а

Муриш
Иванов

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 474, арк. 275. Оригінал.

Док. № 6

Постанова Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі по Українській РСР

17 серпня 1946 р.
Совершенно секретно

В соответствии с постановлением Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) от 13 августа 1946 г. № 1752 Совет Министров Украинской ССР и Центральный Комитет КП(б)У постановляют:

1. В целях безусловного выполнения государственного плана хлебозаготовок по Украинской ССР разрешить исполкомам облсоветов и обкомам КП(б)У, как исключение на 1946 г., увеличить по колхозам, имеющим высокий урожай, обязательные поставки зерна государству в пределах до 100 % от размера зернопоставок, исчисленных по действующим нормам.

2. Установить, что дополнительное увеличение зернопоставок по колхозам, имеющим высокий урожай, в пределах до 100 % должно составить по областям согласно приложению, что это увеличение является резервом областей для обеспечения полного выполнения установленного для них плана хлебозаготовок на 1946 г.

3. Обязать исполкомы облсоветов и обкомы КП(б)У в декадный срок довести до колхозов с высоким урожаем увеличение обязательств по поставке зерна государству в пределах до 100 % в соответствии с настоящим постановлением и доложить о выполнении Совету Министров УССР и ЦК КП(б)У не позже 27 августа 1946 г.

4. Установить, что дополнительное увеличение размеров обязательных поставок по колхозам должно быть выполнено в сроки, установленные для всего плана хлебозаготовок по отдельным областям.

5. Совет Министров УССР и Центральный Комитет КП(б)У отмечают, что секретарь Днепропетровского обкома КП(б)У т. Найденев и председатель исполкома облсовета т. Дементьев неправильно понимают установленный правительством для Днепропетровской области план хлебозаготовок, расчленяя его на основной и дополнительный.

Совет Министров и Центральный Комитет КП(б)У разъясняют тт. Найденеву и Дементьеву, что установленный Советом Министров УССР и Центральным Комитетом КП(б)У постановлениями от 4 июля 1946 г. и 22 июля с. г. план хлебозаготовок является государственным планом, обязательным к безусловному выполнению в установленные правительством сроки.

Предупредить секретаря Днепропетровского обкома КП(б)У т. Найденева и председателя исполкома т. Дементьева, что они несут личную ответственность перед Советом Министров УССР и Центральным Комитетом КП(б)У за выполнение установленного для области государственного плана хлебозаготовок.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 939, арк. 43 — 44. Оригінал.

ДОДАТОК

Увеличение размера обязательных поставок зерна государству в пределах до 100 % по колхозам с высоким урожаем

Киевская область	— 1000 тыс. пудов	Днепропетровская область	— 1500 тыс. пудов
Черниговская	» — 200	Запорожская	» — 2000
Житомирская	» — 200	Кировоградская	» — 1500
Винницкая	» — 600	Николаевская	» — 500
Каменец-Подольская	» — 500	Одесская	» — 600
Полтавская	» — 900	Херсонская	» — 300
Сталинская	» — 2500	Итого:	12 300 тыс. пудов

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 939, арк. 48. Копія.

Док. № 7

Доповідна записка сільгоспвідділу ЦК КП(б)У про заходи по боротьбі з перевезенням хліба із західних областей України

21 серпня 1946 р.
Секретно

Со времени разрешения правительством свободной продажи хлеба на рынке колхозами, колхозниками и единоличниками в связи с выполнением плана хлебозаготовок из урожая 1944 — 1945 гг. в западные области Украины с февраля месяца 1946 г. начался массовый наплыв сельского населения Брянской, Калужской, Орловской, Одесской, Полтавской, Киевской, Каменец-Подольской, Винницкой и др. областей за хлебом.

Летом 1946 г. поток сельского населения указанных областей в западные области УССР не уменьшился. В июне месяце органами транспортной милиции УССР было снято только с товарных поездов 62 тыс. 400 человек, а за две последних декады июля — 97 тыс. 633 человека.

Постановлением Совета Министров Союза ССР от 31 июля 1946 г. за № 1703 запрещена продажа хлеба на рынке колхозами, колхозниками и единоличными хозяйствами впредь до выполнения ими плана сдачи хлеба государству из урожая 1945 — 1946 гг. В связи с этим органами милиции и прокуратуры установлен контроль за выполнением указанного постановления колхозами, колхозниками и единоличниками.

Для борьбы с незаконным перевозом хлеба крестьянами по железным дорогам органы транспортной милиции УССР в связи с постановлением Совета Министров Союза ССР от 31 июля 1946 г. (№ 1703) организовали на крупных железнодорожных станциях Украины специальные оперативные заслоны из работников транспортной милиции, которые ведут борьбу с незаконной продажей и куплей зерна и муки на рынке.

Повсеместное проведение уборки урожая и сдачи хлеба государству дает возможность колхозам выдавать колхозникам аванс хлеба по трудодням, что значительно сократило наплыв крестьян в западные области Украины за хлебом¹⁶.

Зав. сельхозотделом
ЦК КП(б)У

Варшавский

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3940, арк. 45 — 46. Оригінал.

¹ Сталин И. В. Рік великого перелому. До XII роковин Жовтня //Твори. — К., 1950. — Т. 12. — С. 129 — 130.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 582, оп. 4, спр. 439, арк. 3 (далі — ЦДАВО України).

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 30, спр. 668, арк. 169 (далі — ЦДАГО України).

⁴ Поточний архів Державного комітету України по гідрометеорології. Довідка Республіканського центру спостережень за станом природного середовища «Дані метеорологічних спостережень за період з вересня 1945 р. по вересень 1947 р.» від 23 вересня 1993 р.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 436, арк. 19 — 20.

⁶ Там же, оп. 23, спр. 3488, арк. 27.

⁷ Мемуари Никити Сергєєвича Хрущева // Вопросы истории. — 1991. — № 11. — С. 37.

⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3659, арк. 34.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4561, арк. 2.

¹⁰ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. — 1991. — № 11. — С. 37.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 551, арк. 1.

¹² Там же, оп. 23, спр. 3481, арк. 53 — 54.

¹³ Там же, оп. 6, спр. 1055, арк. 1 — 2; оп. 23, спр. 4831, арк. 1.

^{13а} Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції. — Чернівці. 24 вересня 1993. — Чернівці. — 1994. — С. 71.

¹⁴ На документі резолюція: «т. Старченко В. Ф. Н. Хрушев. 27.VI.46».

Колгоспники села Попелюхи, як і тисяч інших українських сіл, не дочекалися допомоги. Весною та влітку 1947 р. у Попелюхах померло від голоду понад 70 чол. У деяких сім'ях голодомор забрав по кілька чол. Так, у родині Бузаків, наприклад, померло двоє дітей віком 7 й 10 років. Голод звів у могилу Л. П. Мельника та його дворічного сина та інших. Колгоспники,

як видно з листа, передбачали свою долю. На жаль, їх прохання не дійшло до «бачечка» (Ш у л ь г а І Людомор на Поділлі. (До 60-річчя голодомору). — К., — 1993. — С. 166 — 167).

*Димова.

¹⁵ У доповіді інструктора управління кадрів ЦК КП(б)У Карпенка на доповідну записку в. о. прокурора УРСР П. Ноценка «Про грубі порушення соціалістичної законності в Татарбунарському районі й недостатнє реагування на них Ізмаїльського обкому КП(б)У» (квітень 1946 р.) та додаток до неї (витяг з протоколу № 66 засідання бюро Ізмаїльського обкому КП(б)У від 16 квітня 1946 р.), зазначалося, що факти, викладені у доповідній записці в. о. прокурора УРСР від 6 липня 1946 р., підтвердилися. Це підтвердив також Ізмаїльський обком КП(б)У. Однак останній обмежився тим, що Чернова — першого секретаря Татарбунарського райкому КП(б)У — бюро обкому звільнило з роботи й відкликало в розпорядження обласного комітету партії. Потім з роботи звільнили секретаря райкому партії по кадрах Мірошніченка і направили його начальником Ізмаїльського облхарчопрому. Голові виконкому Татарбунарської ради депутатів трудящих Вердибоженку бюро оголосило догану, а щодо райуповмінзагу Колесніченка доручило Татарбунарському райкому КП(б)У обговорити питання про його поведінку у період хлібозаготівель. Однак це питання райком не обговорював. Карпенко вважав рішення бюро Ізмаїльського обкому таким, що не відповідало тій провінції, що її скоїли Чернов, Вердибоженко, Мірошніченко та Колесніченко. Ізмаїльському обкому КП(б)У було дано вказівку про притягнення винних до відповідальності. В. о. прокурора УРСР П. Ноценка про це було повідомлено (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3646, арк. 9 — 10, 11 — 12).

** Не публікується.

*** Див. додаток, с. 120.

**** Див. додаток, с. 121.

¹⁶ Про збільшення напливу колгоспників із східних областей України, а також Росії та Білорусі за сільськогосподарськими продуктами у райони Львівської області інформував Центральний Комітет КП(б)У секретар Львівського обкому партії І. Грушецький 11 червня 1946 р. Прибулі селяни купували за гроші чи обмінювали на різні речі хліб, крупу, картоплю й інші продукти і, пробувши у селах по 2 — 3 місяці, поверталися додому. В інформації підкреслювалося, що приїжджі поширювали «провокаційні чутки... про нібито голод...», невидачу нічого на трудовні у Харківській, Дніпропетровській, Херсонській, Полтавській, Вінницькій та інших областях. МВС і МДБ була дана вказівка, щоб «осіб, які розповсюджують антирадянські й наклепницькі розмови, спрямовані проти колгоспного ладу», заарештовувати та видавати під суд (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3940, арк. 40 — 42).

(Далі буде)

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках

ІХ

«Рѣшительные пункты» Петра II, дані гетьманові
Д. Апостолові р. 1728*

З іменем молодого імператора російського Петра II, що року 1727 обняв царську владу, в історії України-Гетьманщини зв'язані такі сприятливі акти, як скасування Малоросійської Колегії та привернення гетьманського уряду, а заразом і такий негативний акт, як «Рѣшительные пункты» 1728 р. Полегші, що їх зазнала Україна протягом першого року царювання Петра II, сталися внаслідок чисто випадкових обставин та персональних впливів, а не з причини засадничих змін російської політики супроти України. Тому сприятливе відношення царської влади прийшло цілком несподівано, тривало недовго і так само несподівано перемінилося на явно вороже.

Через тиждень після смерті цариці Катерини, 12 травня 1727 р., Петро II видав такий указ: «Пожаловали, мы, милосердствуя о своихъ подданныхъ, Малороссійскаго народа, указали: доходы съ нихъ денежныя и хлѣбныя собирать тѣ которые надлежатъ по пунктамъ гетмана Б. Хмельницкаго и которые собираются при бытности бывшихъ потомъ гетмановъ. А которые всякого рода доходы положены съ опредѣленія Малороссійской Коллегіи по доношеніемъ ген.-маіора Вельяминова вновь, тѣ отставить в впредь съ нихъ не собирать... И при томъ ихъ снабдежить нашею импер. в-ва милостью, что къ нимъ въ Малую Россію гетманъ и старшина будутъ опредѣлены впредь вскорѣ какъ прежде было по договору Б. Хмельницкаго». Цим указом касувалися додаткові податки, заведені М. Колегією на підставі указів із 16 квітня 1723 і 21 липня 1726 рр., та давалася формальна обіцянка про скасування М. Колегії та привернення гетьманського уряду. Виконуючи цей указ, В. Т. Совіт 16 червня 1727 р. наказав перенести всі українські справи з Сенату до Колегії закордонних справ, а 20 червня наказав вирядити тайн. світника Ф. Наумова на Україну для присутності на виборах і для акту інвестиції гетьмана. Ще раз, 22 липня 1727 р., було видано царський указ до Сенату такого змісту: «Указали мы въ Малороссіи гетману и генеральной старшинѣ быть и содержать ихъ по трактату гетмана Б. Хмельницкаго, и для вибору въ гетманы и въ старшину послать нашего тайнаго совѣтника Ф. Наумова, которому и быть при немъ, гетманѣ министромъ». Нарешті 28 вересня 1727 р. В. Т. Совіт ухвалив: «Малороссійской Коллегіи членовъ взять въ Санктъ Петербургъ».

В літературі були висловлені протилежні думки з приводу причин такого сприятливого повороту рос. політики супроти України. Ми поділяємо думку, висловлену І. Джиджорою, що це сталося внаслідок персональних впливів всесильного тоді кн. Меншикова, який був особисто зацікавлений в українських справах, бо мав величезні маєтності на Україні та старався утворити сприятливі умови для їх експлуатації — з одного боку, з другого боку — вороже ставився до М. Колегії й Вельяминова за оподаткування маєтків, нарешті, додамо від себе, бажав узяти реванш над П. Толстим, якого ненавидів. Із цих мотивів Меншиков не тільки підбав про здійснення царських указів, що їх, як опікун царський, сам і запропонував, а навіть і кан-

* З а к і н ч е н н я. Початок див: Укр. іст. журн. — 1993. — № 4 — 6, 7 — 8, 9, 11 — 12; 1994. — № 1, 2 — 3, 4, 6; 1995. — № 2, 6.

дидата на гетьмана підшукав в особі близького собі миргородського полковника Дан. Апостола.

18 вересня 1727 р. до Глухова прибув Ф. Наумов і 30 вересня скликав довірчу нараду з полковників, старшин і духовенства «для общаго согласія о выборѣ гетмана». Відкриваючи нараду, Наумов оголосив царську грамоту про вибори гетьмана «вольными голосами по прежнему обыкновенію», про скасування податків і т. ін. та запитав, кого бажають вибрати на гетьмана. Всі одногосноно відповіли, що просять бути гетьманом миргородського полковника. Після того було призначено Генеральну Раду для обрання гетьмана на 1 жовтня 1727 р. Цього дня зібралася Генеральна Рада в Глухові, на якій було оформлено попередній вибір Апостола голосами всіх присутніх на Раді. Всупереч попередній практиці, Наумову не було доручено скласти якісь статті чи запропонувати заздалегідь виготовлені царським урядом; рівно ж не було видано новообраному гетьмані царської грамоти на гетьманський уряд. Тайний совітник Наумов лишився при гетьмані в характері міністра-резидента з усіма правами, які належали царським резидентам за часів Петра I. В листопаді того ж року гетьман вислав до царя посольство, яке мало повідомити царя про обрання й просити конфірмації. Посольство прибуло 22 листопада, мало аудієнцію у царя, одержало конфірмаційну грамоту, подарунки й було відпущено на Україну. В жалованій грамоті, датованій 26 грудня 1727 р., між іншим, стояло, що цар на прохання гетьмана вибір його конфірмає та наказує генеральній старшині, полковникам, полковій старшині і всьому Війську Запорозькому і народу українському «тебя, Данила Апостола, за нашего вѣрнаго подданого гетмана признавать и почитать и належитое послушаніе отдавать». Пізніше, 7 вересня 1728 р., гетьманові була видана друга грамота на гетьманський уряд і на рангові маєтності, в якій було означено компетенцію гетьмана в таких же виразах, як і гетьманові Скоропадському.

На початку 1728 р. гетьман виїхав до Москви на коронацію Петра II. Там 12 березня 1728 р. він подав цареві через канцлера Головіна «пункты статейные», в яких прохав: щоб було повернуто митрополію в Києві, щоб було заборонено духовенству й монастирям купувати козацькі землі й одержувати маєтності по заповітах, щоб було повернуто самостійний суд та видруковано книги «Прав малороссійських», щоб було введено з України російські гарнізони і т. ін. 22 серпня гетьман дістав через Колегію закордонних справ резолюцію царя. Це були так звані «Рѣшительные пункты».

Як своєю формою, так і змістом «Рѣшительные пункты» 1728 р. в багатьох точках різняться від попередніх українсько-московських договорів та статей. У складанні попередніх договорів брали участь рівноправні сторони, Україна й Москва (гетьман і цар); кожна з них ставила свої умови, які обміркувалися на спільних конференціях представників, модифікувалися, відкидалися чи приймалися й затверджувалися окремими ратифікаційними формулами. Всі ці стадії складання договору іноді занотовувалися і в його тексті (договір 1654 р. та ін.). (За весь час співжиття України з Москвою, з року 1654 починаючи, договори вважалися обов'язковими для обох сторін, і зміну їх, загалом беручи, проводили за участю обох сторін, з додержанням коли не всіх, то принаймні головних формальностей. Вперше зміну в цю традиційну процедуру вніс Петро I і в так званих «Решетилівських пунктах» 1709 р., поділивши договір на два акти: прохання гетьмана й «Рѣшительный указъ» царя й висунувши на перший план «у к а з н у» форму своєї відповіді; однак й Петро I визнавав обов'язкову силу попередніх договорів, надто «трактату» Б. Хмельницького 1654 р. Але криза, яку пережила Україна з часу припинення чинності гетьманського уряду та заведення Малорос. Колегії (1722 — 1727), не минула без сліду: вона відбилася найбільш негативним способом як на змісті, так особливо на формі «Рѣшительных пунктовъ» 1728 р. Заміна традиційної д о г о в і р н о ї форми формою «указною», започата Петром I, знайшла в «Рѣшительных пунктахъ» своє довершення.) З перебігу справи подання Апостолом прохання про «нужды Малороссійскія» та одержання ним «Рѣшительной резолюції» видно, що на цей

раз за Україною та її представником, гетьманом, уже признано права бути стороною в договорі та брати участь у вироблюванні умов для майбутнього співжиття України з Москвою. Переговори, які вів Апостол із канцлером Головкиним, носили приватний, неофіційний характер, що виразно зазначив гетьман у листі до Головкина з 27 липня; про це свідчить також і факт подання «пунктів» без підпису. Умови поставив і рішення дав сам цар шляхом одностороннього виявлення своєї волі. «Е. И. В-во все милости в ѳй ше соизволяетъ въ Малой Россіи гетмана и всѣхъ подданныхъ содержать по прежнимъ правамъ и вольностямъ» — так починається 1-й пункт «Рѣшительныхъ пунктовъ» 1728 р. Видаючи указ про Малоросійську Колегію, Петро I шукав оправдання свого акту в договорі Б. Хмельницького, очевидно, вважаючи цей договір за обов'язковий для себе. Але його внук, Петро II, не вважає вже потрібним висловлювати свою згоду чи незгоду на подання гетьмана Апостола у формі резолюцій, підписаних під пунктами подання; він «всемилюбіише соизволяетъ» і цим надає актові 22 серпня 1728 р. форму одностороннього акту царського «пожалованія», і «милости», і «d'ostroi» верховної влади. Хоч у цьому акті й дається обіцянка гетьмана й український народ «содержать по прежнимъ правамъ и вольностямъ», але самий акт оснований вже не на договорі, не на взаємному признанні прав та обов'язків, а на односторонньому акті царської волі, який нічим царя не в'яже, дотримання чи скасування якого стає вже питанням не права, а політичної доцільності. Переходячи до аналізу змісту «Рѣшительныхъ пунктовъ» 1728 р., зазначимо насамперед, що з 20-ти «пунктів» сім пунктів містять умови, які в тій чи іншій формі й обсягу знаходяться в попередніх договорах, решта — 13 пунктів містять умови нові, частина яких була прийнята і проведена в життя різними царськими указами, що були видані після Решетилівських статей 1709 р.

В пункті 1-му після процитованих уже слів про те, що цар «соизволяетъ» дотримувати давні права й вольності України, вміщено надзвичайно важливе рішення в справі судового устрою й судівництва на Україні. Залишаючи без зміни судову систему, що існувала до цього часу на Україні, та підтверджуючи порядок інстанцій та апеляцій, заведений універсалом П. Полуботка 1722 р., цар із титулу «главного судіи Всероссийской Имперіи» реорганізує генеральний суд тим способом, що вводить до складу судової колегії половину (3-х) суддів-великоросіян, а з другого боку, визнаючи за гетьманом права президента генерального суду, піддає генеральний суд у порядку інстанційному Колегії закордонних справ. На підставі договору Б. Хмельницького й наступних договорів Україна мала незалежний, автономний суд, на чолі цілої судової системи стояв гетьман, як верховний суддя, що не підлягав жодній чужій судовій владі. Тепер права гетьмана, як верховного судді, касується, а цар підпорядковує український суд своїй владі, яко «главного судіи Всероссийской Имперіи».

В п. 2-му визнається право на обрання гетьмана «вольными голосами по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ», але «с ѳ воли и согласія царя», без царського указу не дозволяється вибирати ані скидати гетьмана. Обраний гетьман має приїздити на конфірмацію до царя. Цей пункт стверджує попередню практику та ті обмеження, що їх завів московський уряд після договору 1654 р., всупереч постановам цього договору.

Пункт 3-й трактує справу виборів і настановлення генеральної старшини, полковників, полкової старшини та сотників. Заказується гетьманові самому, без ради старшини й споспільства, вибирати й настановляти на зазначені уряди та стверджується порядок, установлений Петром I в указі з 22 січня 1715 р.: двостепенні вибори, спочатку «вільними голосами» 2 — 3 кандидатів, з яких гетьман має обирати одного «заслуженого, знатного и неподозрительного», й тільки православних, а не іновірців і не вихрестів; обраних гетьманом кандидатів до генеральної старшини й на полковницькі уряди має затверджувати цар, а кандидатів до полкової старшини й на сотницькі уряди має затверджувати цар, а кандидатів до полкової старшини й

на сотницькій уряди затверджує сам гетьман. Скидати з урядів генеральної старшини й полковників має право цар на донесення гетьмана; щодо полкової старшини й сотників, то їх може скидати з урядів і карати гетьман, повідомляючи про це царя. Без царського указу забороняється карати на горло всіх загалом військових урядників. Хоч у цьому пункті й зроблено двічі посилку на «пункти» Юрія Хмельницького 1659 р., але в цілому п. 3-й стверджує новину, яку увів указ із 22 січня 1715 р. всупереч попереднім договорам: якщо настановлення генеральної старшини й полковників та звільнення їх, а в деяких важливих випадках і полкової старшини й сотників, має залежати від царської волі й указу, то цим самим міняється правний титул влади цих урядників і самі вони перетворюються на урядників царських, а не «Війська Запорозького».

Пункт 4-й призначає м. Короп для перебування й утримання генеральної артилерії, якою має завідувати по-давньому генеральний обозний. Уперше встановлюється обов'язок подавати щорічні повідомлення про стан артилерії до Колегії закордонних справ.

Пункт 5-й торкається питання про постій і утримання російських полків на Україні: полки стоять «для охоранення рубежей», привіант на ці полки дається згідно з пунктами, прийнятими за попередніх гетьманів, а призначення міст і квартир для полків буде зроблено на підставі спільної постанови головного командира російського війська й гетьмана з старшиною, не обминаючи нікого, ні російських, ні українських державців маєтностей. Цей пункт є відповіддю на прохання гетьмана про вивід московських залог із тих міст, де їх давніше не було; покликання на попередні договори, якими нібито встановлено обов'язок давати харчі російським полкам, помилкове, бо такої постанови в жодному договорі нема.

Пункт 6-й теж, очевидно, на прохання гетьмана, зменшує кількість компанійських полків до 3-ох полків по 500 чоловік в кожному.

Пункт 7-й торкається справ фінансових, зокрема різних податків і видатків. Спочатку стверджується скасування податків, що їх була наклала Малоросійська Колегія, й привернення податків, що мали збиратися до військового скарбу по договору 1654 р. Але відомостей про ці податки й про витрати нема, а крім того, збиранням податків завідували «люди гетьманського дому», «какого не порядку ни въ которомъ государствѣ нѣтъ, чтобы съ народа государственные доходы собирать и оными партикулярнымъ персонамъ користоваться» (це гетьман — партикулярна персона). Тому цар наказує тимчасово «до предбудущаго указу» для завідування фінансами «учредить двухъ подскарбівъ», одного — з великоросіян, другого — з українців. Податки мають збирати окремі зборщики й доставляти до скарбу, а з цих доходів мають витратити на потреби військові, записуючи прибутки й видатки, «какъ обыкновенно вездѣ водится». Поки ж буде з'ясовано точно прибутки й видатки, наказується збирати до військового скарбу лише податки «съ промысловъ», які тут і перераховуються. Про решту невитрачених доходів наказується подавати відомості й без царського указу не витратити. Загальний зміст цього пункту, як і окремі його вирази, не залишають жодних сумнівів щодо намірів царського уряду. Україна тут означена як частина Російської держави, податки її населення — як царські доходи, що збираються з царських підданих, а гетьманське управління фінансами України — як справа «партикулярних персон». Надалі завідування доходами й видатками передається новому органу, незалежному від гетьмана, двом підскарб'ям, великоросіянинові й українцеві, під контролем царського уряду. Поза тим усім нова реформа фінансового управління містить у собі, порівнюючи з реформою Петра I з р. 1722, деяке поліпшення в тому розумінні, що зібрані доходи призначає на покриття місцевих військових потреб, а не віддає до царського скарбу, як то було за Малоросійської Колегії.

Пункт 8-й підтверджує право козаків та їх синів і вдів на куплені й вислужені маєтності та встановлює порядок надання маєтків за «знатныя

услуги». Попередні договори та практика встановили такий порядок надання маєтків за службу: гетьман сам чи за порадою старшини видавав на маєтки універсали, а той, хто такий універсал одержував, удавався до царя з проханням ствердити надання грамотою. Тепер у п. 8-му правонаданнямаєтностейпередається безпосередньо цареві, а гетьманові й старшині полишається право подавати цареві «свое мнѣніе», як і чим треба нагородити за послуги. Тут знову маємо випадок перебрання царем прерогатив, що належали гетьманові, як носієві верховної влади на Україні.

Пункт 9-й говорить про гетьманські рангові маєтності. Цар «соизволяет» віддати гетьманові на булаву Гадяцький ключ, як було і за попередніх гетьманів, та наказує дослідити й повернути на булаву всі ті маєтності, що їх гетьман Скоропадський виділив із рангових та передав жінці й дітям або на монастирі роздав. Про це клопотався гетьман під час свого перебування у Москві.

Пункт 10-й наказує провести ревізію й опис усіх рангових маєтностей генеральної старшини, полковників, полкової старшини й сотників та ратушевих і привернути до рангів і ратуш ті маєтності, що їх одержала або присвоїла собі старшина. Цей пункт послужив р. 1729 за основу для проведення так званого «Генерального слідства о маєтностях» України.

Пункт 11-й. У відповідь на прохання гетьмана дається дозвіл перенести гетьманську резиденцію з Глухова до іншого міста, яке має вибрати гетьман по повороті з Москви.

Пункт 12-й торкається болючого для Росії питання про російських збігців на Україні. Він вирішує це питання тим способом, що стверджує царські укази 1718 і 1723 рр., але наказує вживати зазначених у цих указах засобів «справедливо», без зайвого обтяжування українського населення; коли б було доведено, що Малоросійська Колегія комусь у цій справі зашкодила, то про це треба подати відомості для покарання винних.

Пункт 13-й говорить про «індукту» (мито з привозу товарів): індукту й надалі давати на одкуп, але «індуктні гроші» передавати до царського скарбу по тій причині, що індукту платять не тільки українці, але й росіяни, й чужоземні купці. Треба доглядати, щоб одкупшики не брали зайвого, а кому станеться від них яка кривда, про це гетьман має повідомити. Цей пункт затвердив порядок, установлений Малоросійською Колегією, та відібрав на царя індукту, одно з найважливіших джерел військового скарбу. Мотив, яким керувався російський уряд, відбираючи індукту, що, мовляв, індукту платять не тільки українці, а також і російські та чужоземні купці, свідчить про засадничу зміну поглядів на Україну та на її взаємини з Росією: Україна не визнається вже за автономну державу, бо їй відбирається право державного характеру податки; з волі царя їй залишено, за пунктом 7-им, місце в і збори з промислу, та й то в розмірі військових потреб. У певному зв'язку з попереднім пунктом стоїть пункт 14-й, що торкається деяких обмежень торгівлі України. Визнається право вільного переїзду українським купцям, але лише за мирного часу й тільки до «пограничних городів», та чужоземним купцям на Україну. При цьому оголошується, що нині по царському указу зорганізовано окрему Колегію «для распространения російскаго купечества». Далі жидам дозволено приїздити й торгувати на Україні, але тільки гуртом, а не в роздріб; та ще заборонено жидам вивозити гроші, золото й срібло, одержані за продані товари; вони мусять на ці гроші набувати товари й вивозити. Крім того, заборонено жидам ввозити російську монету й жити на Україні. Отже, і в справі торгівлі прийнято низку обмежень не на користь України.

Пункт 15-й містить постанову, яка касує указ із р. 1727 про заборону росіянам набувати на Україні маєтності. Бажаючи встановити вільний продаж і купівлю маєтностей «во всей Россійской Имперіи», цар дозволяє вільний продаж і купівлю маєтностей як росіянам (крім чужинців) на Україні, так і українцям у Росії, але під умовою, що росіяни будуть нарівні з українськими державцями нести всякі служби, повинності й податки й бу-

дуть під присудом українських полкових і генерального судів. При цьому забороняється переводити селян із Росії на Україну й навпаки під загрозою гривни.

П у н к т 16-й, очевидно, на прохання гетьмана, про переселення розкольників із Стародубського й Чернігівського полків за межі України, встановлює, що «по важнымъ резонамъ» цього зробити неможливо. Розкольники, за сенатським указом, переписані й платять податки до київської губерніяльної канцелярії, надалі ними буде відати царський резидент при гетьмані, а податки, що їх вони платять, треба відсилати до Колегії закордонних справ. За злі вчинки розкольників будуть судити й карати гетьман спільно з резидентом, а за розповсюдження їх «ересі» розкольників будуть карати на горло.

В п у н к т і 17-му, теж певно на прохання гетьмана, про передачу міста Котелви до Гадяцького полку, ухвалено зробити довідку, чи дійсно Котелва належить до Гадяцького полку, і залежно від цього обіцяно винести рішення. Хто з державців із Охтирського полку купив маєтності в Гадяцькому та Полтавському полках, ті будуть підлягати правилам, установленим у п. 15-му.

В п у н к т і 18-му вміщено заборону монастирям і взагалі духовенству набувати через купівлі, дар, запис і застави маєтності як козацькі, так і взагалі недуховного стану державців, бо, мовляв, і у Великій Росії це заборонено царськими указами. Записи й фундації монастирям і церквам можна робити лише грошима. Монастирі та інші духовні державці маєтностей у судових справах із недуховними особами підлягатимуть юрисдикції звичайних судів. Це рішення дано внаслідок прохання гетьмана в п. 2-му його подання.

П у н к т 19-й трактує про закордонні зносини. Статтями Б. Хмельницького (очевидно, в підробленій редакції 1659 р.) й наступних гетьманів заборонено гетьманам мати зносини з чужими монархами й державами, так і надалі має бути. Прислані листи гетьман має доводити до відома царського резидента і в перекладі пересилати до царського двору, а посланців затримувати в Глухові. В справах дрібних прикордонних гетьман має право разом із резидентом посланців приймати, відповідати й спірні справи розглядати «съ общаго совѣта» з резидентом, а потім доводити до відома Колегії закордонних справ.

П у н к т 19-й своїм змістом близько стоїть до п. 3 інструкції А. Ізмайлову 1709 р.

Нарешті, в останньому 20-му п у н к т і вміщено наказ про переклад «Правъ, по которымъ судится Малороссійській народъ». Цареві стало відомо, що на Україні є кілька чинних кодексів, «которые семи словами названы: Магдебургскіе да Саксонскіе Статуты», які суперечать один одному й цим утруднюють судочинство. Тому цар наказує «Права, по которымъ судится Малороссійській народъ» перекласти на «Великороссійській языкъ» та організувати колегію з досвідчених «тамошнихъ» людей у потрібній кількості для того, щоб вона склала з цих «прав» один «Сводъ» — кодекс, який і належить вислати до царського двору на «апробацію». Це — той відомий указ, на підставі якого було пізніше зроблено переклад «прав» російською мовою та складено кодекс, що одержав назву «Права, по которымъ судится Малороссійській народъ». Наказ про переклад російською мовою «прав» стоїть у тісному зв'язку з указом п. 1 про реформу генерального суду. Треба зазначити, що гетьман Ароостол у своєму поданні 18 березня 1728 р. просив лише, щоб були н а д р у к о в а н і «Права», що уживаються в українських судах, для полегшення судочинства.

Закінчуються «Ръшительные пункты» загальною приміткою, що в інших справах, у пунктах незазначених, гетьман має чинити вірно й дбайливо за порадою царського резидента, а також і генеральної старшини та полковників, як того вимагає «прежній ихъ войсковой обычай». Порівнюючи «Ръшительные пункты» з поданням гетьмана 18 березня 1728 р., можна ствердити, що в «Ръшительныхъ пунктахъ» не дано рішення в деяких дуже важ-

ливих питаннях, піднятих гетьманом, як, наприклад, про те, щоб у Києві був митрополит (п. 1), про підводи (п. 4), про зворот паперів, узятих у Полуботка й генеральної старшини (п. 6), про запорозьких козаків (п. 9), про «Малоросійській дворъ» у Москві (п. 11), та ін. Натомість у «Ръшительныхъ пунктахъ» є постанови в справах, яких гетьман не підіймав.

Аналіз змісту «Ръшительныхъ пунктовъ» 1728 р. показує, як далеко стоять «Ръшительные пункты» від попередніх двобічних договорів України з Росією. Більшість пунктів містить нові, незначні до цього часу постанови-укази, схвалені волею самодержавного царя російського. Як обов'язкові приписи верховної влади, вони набувають силу з моменту їх видання й не потребують для цього згоди й прийняття тих, для кого вони видані. «Ръшительные пункты» 1728 р. — це вже не договір між Україною й Росією, а спеціальний закон, який має нормувати надалі внутрішнє життя України й тих її органів, що їх воля царя призначала для України. Зводячи до купи всі новели, що їх запровадили на Україні «Ръшительные пункты» 1728 р., треба зазначити, що все внутрішнє управління України, адміністративне, фінансове й суд, у тій чи іншій мірі було підпорядковане центральній російській владі та поставлено під безпосередній контроль її органів: обрання й призначення гетьмана, генеральної старшини, полковників, сотників, взагалі цілої адміністрації України піддано під затвердження або контроль царя (п. 3); фінансове управління віддано новому органу — підскарб'ям, під контроль Колегії закордонних справ (п. 7); проведено реформу генерального суду включенням у його склад половини членів-росіян та підпорядковано контролю царя через Колегію закордонних справ (п. 1); відібрано гетьманові право надання маестностей за службу (п. 8); взято індукту до царського скарбу (п. 13); обмежено торгівлю (п. 14); дозволено росіянам набувати маестности на Україні, а українцям — в Росії (п. 15); заборонено монастирям і духовенству набувати маетки (п. 18); нарешті, в перше покладено руку на діючі на Україні матеріальні й процесуальні кодекси, хоч і чужого походження, але освячені традицією та зукраїнізовані під впливом українського звичаєвого права (п. 20). Після зазначених змін і реформ від державного автономного управління України лишилися давні автономні органи без функцій, самі назви без їх змісту: г е т ь м а н, якого було віддано під команду фельдмаршала кн. Голіцина указом 22.VII.1728 і який не мав права без згоди царського резидента на жодну чинність, навіть у тій вузькій царині управління, яка йому залишена; г е н е р а л ь н а с т а р ш и н а, полковники й ін., що стали тепер царськими урядниками, к о з а к и, що відбували царську службу під командою російського «головного командира», та р е ш т а н а с е л е н н я, як царські піддані, що платили до царського скарбу. Україні було залишено тільки зовнішню видимість давнього автономного устрою без реального змісту. Тому не дивно, що ця «реформа» цілком негативно відбилася на дальшій боротьбі України за відібрані права та сприяла прискоренню процесу повної інкорпорації України Росією.

Правительство цариці Ганни Іванівни, яка перейняла царську владу після смерті Петра II, спочатку не зробило жодних змін в управлінні України, накресленому в «Ръшительныхъ пунктахъ», маючи на увазі повну слухняність гетьмана Апостола та його старий вік. Але вже в кінці 1732 р. відбулася нарада в Кабінеті Міністрів про те, «какимъ образомъ впредь по смерти нынѣшняго гетмана съ Малороссіей поступить и на какомъ основаніи оныхъ содержать надлежить», але не винесла остаточного рішення. На думку колишнього резидента при гетьмані, кн. Шаховського, який був на цій нараді, гетьмана не треба вибирати, а управління доручити одній особі, царському резидентові з титулом «намѣстника гетманства». Тяжка хвороба гетьмана, міжнародні комплікації р. 1733 та звістка про приїзд гетьмана Орлика до Криму дуже занепокоїли російський уряд і він вислав указ за указом кн. Шаховському, щоб негайно після смерті гетьмана обійняв управління

Україною та «при нинішніх кон'юнктурах накрѣпко и недреманымъ окомъ» стежив за «обращеніями ихъ малороссійскими».

Гетьман Апостол помер 17 січня 1734 р. й, скоро звістка про це дійшла до Петербурга, Кабінет Міністрів скликав надзвичайну нараду, яка вирішила, що «гетману впредь быть не разсуждается, а быть Правленію во шти персонахъ состоящему»: 3-х росіян і 3-х українців під головуванням міністра Шаховського. На підставі цього рішення, апробованого царицею, 31 січня 1734 р. було видано царську грамоту старшині, військові й поспільству України та Інструкцію новому «Правлінню Гетьманського Уряду». А в кінці було додано, що цариця й надалі обіцяє «весь Малороссійскій народъ при правахъ и привилеяхъ, во всемъ по пунктамъ гетмана Б. Хмельницкого... содержать неотмѣнно». Інструкція ближче накресливала компетенцію Правління і в багатьох точках повторювала «Рѣшительные пункты». Того ж самого дня було видано два укази на ім'я кн. Шаховського цілком протилежного змісту. В першому указі було звернуто увагу Шаховського на суперечності між рішенням наради з 29 січня 1734 р.: хоч у грамоті й написано, що Правління існуватиме лише до «впредь будущаго избранія гетмана, но сіе написано для того, чтобъ нынѣ въ началѣ сего объявленія народъ не имѣлъ сумнѣнія и не чинилъ противныхъ толкованій». В другому указі наказувалося Шаховському «секретно... малороссіянъ отъ свойства съ смольняны и съ поляки и съ другими зарубежными жителями отводить, а побуждать ихъ и искуснымъ образомъ приводить въ свойство съ великороссійскими».

З наведених документів видно, що російський уряд задумав провести реформу управління України потайки, щоб не викликати на Україні одвертого спротиву. Для цього вжито було недостойного способу: категорично схвалюючи, що надалі «гетману въ Малой Россіи быть не разсуждается», в грамоті до українського народу сповіщалося, що встановлене «Правління» має характер тимчасовий, «до предбудущаго избранія гетмана»; уряд обіцяє вибір гетьмана й рівночасно пояснює Шаховському, що так робиться на те, тільки, щоб народ не зрозумів справжніх намірів уряду. Завершенням «реформи» управління була видача кн. Шаховському секретної інструкції, яка мала заступити попередні інструкції, що видавалися міністрам при гетьмані. Інструкція доповнювала реформу тим, що вливалась зміст у вироблену форму та вказувала тон і напрям, як має новий орган управління чинити в інтересах російської політики.

Зазначена інструкція, разом із попередніми актами російського уряду, дає нам ясний образ політики й тактики уряду цариці Ганни супроти України. Російська політика в основних точках своїх лишилася без змін, а головне завдання її — остаточне знищення автономії України — було сконкретизоване в постановах та зреалізоване через усунення гетьмана, як символу автономії й носія верховної влади. Україна була віддана під відомство Сенату та під управління царського міністра, який одночасно був і управителем Слобідської України, і в цьому можна бачити навмисне зрівняння України-Гетьманщини з Слобожанщиною, яка автономного управління ніколи не мала. Участь в управлінні і в суді української старшини з рівним числом російських офіцерів була дозволена лише рго фогта, бо українські члени Правління й генерального суду, як пояснили в Петербурзі, жодної самостійної влади не мали, вся повтона влади була передана до рук царського «правителя» — кн. Шаховського. Така реформа управління України була дуже зручною й вигідною для російського уряду, бо давала повну можливість правити Україною, її визискувати на користь Росії та помалу й непомітно втягувати в пашу російської держави.

Політика цариці Ганни не була б такою небезпечною для України, якби не супроводилася надзвичайно хитрою, вмілою й послідовною тактикою. В основу цієї тактики було покладено принципи: якнайдалі йдучого замакування проведеної реформи управління формами існуючих на Україні установ (генерального суду, фінансового управління й т. д.), приховування від народу повзятих російським урядом остаточних рішень про знищення авто-

номії та заспокоювання політичних і національних змагань українського народу до задержання традиційного автономного устрою обіцянками непорушного збереження прав і вольностей по договору Б. Хмельницького та майбутніми виборами гетьмана. Мало того, в указах та в інструкції кн. Шаховському накреслено цілий план дальшої тактики щодо обмосковлення народу, дискредитування на кожному кроці гетьманського уряду й автономного управління, розкладу української старшини через підплатнення «вірних» і прихильних до Росії осіб, демагогічної пропаганди серед рядового козацтва й простого люду та вживання заходів для призвичаєння українського народу до «великоросійського правління».

Внаслідок різних обставин реформа цариці Ганни проіснувала без жодних змін аж до 1745 р., коли помер останній правитель, генерал Бібіков. Після цього аж до обрання гетьмана Розумовського, на початку 1750 р., Україною правила мішана українсько-російська колегія з 6-ох осіб, але без правителя. Протягом цього часу «Правління Гетьманського Уряду» існувало лише формально, на папері; в дійсності ж повнота влади на Україні належала «правителям», яким один час було дано титул «статгальтера». Правителі тримали себе окремо від колегії та мали свій орган — «Міністерську Канцелярію» з різноманітними функціями, яка залишила по собі недобру пам'ять своєю жорстокістю та надужиттями.

Х

Кінець автономії України

За царювання Лисавети Петрівни, завдяки особистим впливам «природного козака», Олексія Розумовського, Україні було знову повернуто гетьманський уряд і автономну владу. На прохання старшини, духовенства й козацтва, що були подані під час перебування цариці на Україні р. 1744, цариця видала 4 травня 1747 р. указ, в якому стояло, що цариця «всемилоствітйше соизволяя, указали нынѣ въ Малороссіи гетману по прежнимъ правамъ и обыкновеніямъ быть и онаго во всемъ на такомъ основаніи учредить, какъ бывшій тамъ напередъ сего гетманъ Скоропадскій учреждень былъ». 22 лютого 1750 р. було скликано Генеральну Раду в Глухові, на якій проведено обрання призначеного царицею кандидата, Кирила Розумовського, на гетьмана України, а 5 червня 1750 р. видано указ на ім'я Сенату, в якому цариця конфірмувала вибори Розумовського, наказувала повернути йому всі гетьманські рангові маєтності, повернула попередні права в царині фінансового управління, наказала відкликати російських урядників із Правління гетьманського уряду, генерального суду, комісії економії й рахунків, скасувала Канцелярію міністерського правління, нарешті знову передала справи України до відомства Колегії закордонних справ. Таким чином, усі реформи Петра I, Петра II і Ганни Іванівни були перекреслені й Україні було повернуто той правний стан, який існував за гетьмана Скоропадського 1708 — 1709 р. Незважаючи на те, що цариця обмежилася зазначеними вище загальними розпорядками та що при цьому не було складено жодного договору, чи «пунктів», гетьман Розумовський витлумачив царські укази в той спосіб, що з перших же кроків свого урядування старався «всѣ намѣ подвластныя въ Малой Россіи правительства, отъ времени покойнаго Скоропадскаго въ немалую отъмѣну пришедшія, привести въ точное то учреждение, каково при Скоропадскомъ было. Він поповнив склад генеральної старшини і Генерального Суду, відновив чинність усіх адміністративних, судових і інших установ, скасував російський «суд по формі», впорядкував судочинство, скасував всі розпорядки, що обмежували економічне життя й торгівлю України, взагалі відновив чинність геть усіх органів автономного управління української держави. При цьому, завдяки своєму особистому становищу, як брат некоронованого мужа цариці, Розумовський розвинув свою діяльність далеко за межі тих прав, які були признані Скоропадському, та почував себе на Україні цілком незалежним від російського уряду. Така діяльність Розу-

мовського скоро викликала підозріння у російського уряду, який, використовуючи зміни осіб і настроїв серед близького оточення цариці, вирішив, що настає вже час знову повернути попередню політику щодо України. 15 липня 1754 насподівано для гетьмана російський сенат скасував кордон між Україною й московською державою, зачинив прикордонні митниці та заразом скасував і митні доходи (індукція та евекту), розтягнувши на Україну загальноросійську митну систему. Цими розпорядками було знищено один із важливих правних елементів державної автономії України — самостійну митну систему на окремій від Росії державній території. Російський історик С. Соловйов підкреслив державну вагу указу 15 липня 1754 р., вважаючи його за «сильное противоядіє возстановленія гетманства», а пригадавши, що цей указ видано через сто років після договору 1654 р., Соловйов пише, що цим способом було «достойно» відсвятковано столітній ювілей прилучення України до московської держави. Розумовський не залишив цього указу без протесту, вказуючи на порушення договору Б. Хмельницького 1654 р. і всіх наступних договорів та вимагаючи принаймні грошової компенсації за втрату доходів. Але цариця ствердила митну реформу, наказавши задовольнити матеріальні претензії гетьмана виплатою йому з митних зборів по 50 000 руб. річно. Слідуючого, 1756 р. Україну знову було передано у відомство Сенату. В наступні роки аж до смерті цариці Лисавети російський уряд не робив уже серйозних нападів на автономне управління України. В рр. 1760 — 1763 Розумовський провів дуже важливу реформу судового устрою на Україні, на підставі плану, виробленого видатним українським правником Ф. Чуйкевичем у його праці: «Суд і розправа по малоросійським правам». Судовою реформою було досягнуто: зрівняння всіх осіб і станів перед судом і скасування упривілейованого суду; розмежування справ цивільних, кримінальних і межових, отже, — спеціалізація суду, стрункність і спрощеність судової системи: один суд першої інстанції (земський, гродський і підкоморський) і один — вищої інстанції — Генеральний суд. Реформа була своєчасна і відповідала тодішній правосвідомості народу, тому вона проіснувала на Україні довше, ніж які інші установи: з перервою між 1783 — 96 аж до 1842 р.

Судова реформа була остаточно схвалена на поширеній Старшинській Раді, скликаній Розумовським у Глухові в вересні 1763 р. В ній узяли участь, крім генеральної старшини, також всі полковники, 20 сотників і 20 представників полкової старшини (по 2 з кожного полку) та 89 бунчукових і військових товаришів. Крім судової реформи, Рада обговорювала ще питання про перегляд і зміну Литовського Статуту, на внесення Сенату, причому відмовилася щобудь міняти в Статуті, погодившись з думкою одного з делегатів, який заявив, що «ми такі маємо закони, які тільки може мати найвільніший і найшляхетніший народ у світі».

В зв'язку з питаннями судової реформи й перегляду Статуту один із делегатів (ім'я його лишилося невідоме) зняв питання про права й вольності України взагалі. Він виголосив довгу програмну промову, в якій одверто заявив, що давні права й вольності, стверджені договорами й царськими грамотами, порушено. «Хто б міг припустити, — заявив він, — що з самого початку, коли ми через підданство Москві думали здобути собі добробут, спокій і безпеку, почалося наше нещастя й порушення нашого спокою й добробуту». Промовець закликав Раду подумати про «добро батьківщини» й про забезпечення давніх прав й вольностей у всій повноті та звернувся до нової цариці з проханням повернути Україні увесь попередній устрій: статутіві суди, трибунал, сойм чи Генеральну Раду, виплатити обіцяне відшкодування за втрати під час турецької війни (1735 — 39), завести школи і т. п. Рада прийняла цю пропозицію й після дебатів було складено петицію до цариці Катерини з 22 пунктами про підтвердження давніх прав і вольностей. Ця петиція в літературі одержала невідповідну назву «прошення малоросійського шляхетства», що було подане Катерині II р. 1764, тим часом петиція написана не від шляхетства, а від імені гетьмана Розумовського з старшиною, шляхтою, військом і народом «малоросійським», і своїм «змістом та формою дуже близько стоїть до «пунктів», або проекту договору,

який звичайно подавали гетьмани цареві з нагоди свого обрання. Основна ідея петиції була висловлена у вступній частині, де гетьман нагадував про історичні факти союзу України з московським царем за Б. Хмельницького та доводив, що Б. Хмельницький «сіе добровольное подданство у ч и н и л ь п о д о г о в о р а м ь», у яких, рівно ж і в жалованих грамотах, московський цар, «обнадежилъ и подтвердилъ не только содержать и сохранять Малороссійскій народъ на всѣхъ тѣхъ правахъ, обыкновеніяхъ, привилегіяхъ, вольностяхъ и преимуществахъ», що їх Україна мала за польських королів і вел. князів литовських, але й обіцяв ще більшими правами нагородити. Ці договори час від часу при виборах нових гетьманів поновлювано й підтверджувано, але наскільки ці права, привілеї, свободи, навіть самі договори були «слабою защитою Малороссійському народу», про це цариця довідається з пунктів, які гетьман від свого й цілого народу імені подає. І далі в п. 1-му вміщено прохання насамперед ствердити всі попередні права, привілеї, вольності й звичаї, які були ствержені Б. Хмельницькому, щоб «онныя въ вѣчныя времена содержимы и сохранены были без всякаго нарушенія и въ такомъ точно разумѣніи и силѣ, какъ онныя написаны и заключены». В наступних пунктах було висловлено окремі вимоги: про підтвердження прав шляхті, козацтву, духовенству, міщанству, про поворот забраних земель, виселення сербів, грузинів, про затвердження судової реформи, про вільний вибір гетьмана, про Генеральну Раду, чи сойм, про заведення університетів у Києві й Батурині, гімназій і друкарень, про вивід російського війська, про повернення індукти та ескети тощо. На закінчення гетьман додав, що в петиції вміщено найважливіші «просьбы и нужды», про задоволення яких «никто справедливѣе просить не можетъ, к а к ь в о л ь н ы й, н о в о л ь н о с т я м и н е п о л ь з у ю щ и й с я, в ѣ р н ы й М а л о р о с с і й с к і й н а р о д ь», і ніхто не може задовольнити ці прохання, крім «премудрой и справедливой монархини», бо вона більш за всіх свідомо того, що «престолы владѣтелей и благоденствіе государствъ болѣе утверждаются на правосудіи, милости и исканіи всеобщаго благополучія подданныхъ, нежели на собственной ихъ пользѣ и прибыткахъ».

Наведена петиція надзвичайно важливий документ для пізнання ідей, бажань і настроїв, які панували серед українського суспільства після 110 років співжиття України з Москвою. Вона доводить, що в основних точках бажання українського народу і в р. 1763 зводилося до встановлення й підтримання повної державної автономії України з усіма своєрідними установами, органами й правами-законами та устроєм. Важливим було також ствердження, що Україна «приєдналася до Москви добровільно», на підставі договорів, які були ствержені царями й дотримання яких було гарантовано царськими грамотами й урочистими обіцянками, але що внаслідок порушення цих договорів «вільний» український народ не може «вольностями своїми користуватись».

Крім цієї загальної петиції, було ще складено прохання про дозвіл, на випадок смерті гетьмана Розумовського, вибрати на гетьмана одного з синів Розумовського «достойнѣйшаго, на тѣхъ же основаніях, какъ самъ гетманъ». На жаль, це прохання було проведено на Раді дуже невдало й спричинилося до розладу серед генеральної старшини; зміст його став відомий цариці Катерині швидше, ніж прийшов оригінал загальної петиції, та ще було подано цариці тенденційний коментар, безпідставні чутки про проголошення «дідичності гетьманського уряду в роді Розумовського» й доноси про «зраду» гетьмана, про підозрілі дебати на Раді в Глухові і т. ін. Внаслідок цього Катерина II викликала гетьмана до Петербурга, а коли він прибув у січні 1764 р., примусила його загрозою кари за «зраду» зректися гетьманства. Таким чином, петиція гетьмана й народу українського не тільки не була задоволена, а, навпаки, послужила приводом до скасування гетьманського уряду.

На місце гетьманського уряду Катерина II указами з 10 і 17 листопада утворила новий орган управління. Він складався з «Малороссійскаго генерал-губернатора» і при ньому «Малороссійской Коллегіи» в складі 4-х росіян

і 4-х українців. В указі з 17.IX. компетенцію генерал-губернатора було так означено: за скасуванням гетьманського уряду генерал-губернатор є тепер «главнымъ малороссійскимъ командиромъ» і президентом Малорос. Колегії; в справах «суду й розправи» має він компетенцію президента Малорос. Колегії з р. 1722, в інших справах, крім судових та військових, йому належить компетенція «губернатора», особливо довіреної особи, що заступає у своїй губернії особу відсутнього монарха. Таким чином, Малороссійському генерал-губернаторові було надано дуже широкі права, яких в умовах російського режиму не мав і гетьман. На генерал-губернатора було призначено гр. Петра Рум'янцева.

Крім цих загальних і звичайних прав, генерал-губернаторові були дані ще й спеціальні, надзвичайні права та обов'язки суто політичного характеру. Обсяг і зміст цих прав було викладено в «Секретному наставленні», власноручно написаному Катериною II. В цьому документі, не призначеному для опублікування, цариця одверто й до кінця висловила свої погляди й свої наміри щодо України. Вона підкреслила важливе значення України з її родючою землею, добрим підсонням, багатолюдним населенням, природними багатствами, та труднощі правити Україною з огляду на «чужі закони й права», «несообразное смѣшеніе правленія воинскаго съ гражданскимъ», привілеї й вольності населення, а головне, з огляду на «внутреннюю противъ великороссійскаго ненависть». Між іншим, цариця наказувала Рум'янцеву «не всегда силой вѣренной ему власти» діяти, але іноді — «многообразіемъ ласковости и снисхожденія», та взагалі в справі управління Україною т р е б а й о м у «имѣть и волчьи зубы, и лисій хвостъ». Прибувши на Україну, Рум'янець ретельно взявся за проведення в життя наказів Катерини II, причім, як того й треба було сподіватися від доброго вояка й кепського адміністратора, своєю діяльністю не тільки не сприяв залагодженню «сокровенной ненависти» українців до росіян, а, навпаки, посилив на Україні жалі за скасуванням автономії та бажання повернути давні права й вольності. Два перші роки управління Рум'янцева принесли такі загрозливі для російської політики наслідки, що сам Рум'янець в листах до цариці в розпучі висловлював своє обурення з приводу того, що український народ уперто не хоче розуміти намірів цариці «возвести Малороссійській народъ на высшую ступень счастья» та що «многіе малороссіяне до того вошли во вкусъ своевольства, что всякій законъ и царскій указъ кажется имъ ничѣмъ инымъ, какъ нарушеніемъ правъ и вольностей». «Ослѣпленные, — писав Рум'янець, — любовью къ своей з е м л и ц ѣ. эта небольшая частица людей инако не отзывается, что они изъ всего свѣта отличенные люди и что нѣтъ ихъ сильнѣе, ихъ храбрѣе, нѣтъ ихъ умнѣе и нигдѣ ничего хорошаго, ничего полезнаго и ничего прямо свободнаго, чтобы имъ годиться могло, и все то, что у них есть, то — лучше всего».

В якому стані знаходилося Україна після перших років управління Рум'янцева, які настрої панували серед її населення, які були політичні, соціальні й культурні ідеали та бажання, як населення ставилося до скасування гетьманського уряду й до правління Рум'янцева, все це яскраво й правдиво відбилосся в н а к а з а х українських депутатів до комісії «Новаго уложенія» р. 1767. В основних точках накази повторюють головні вимоги й аргументи, висловлені в петиції 1763 р., але в наказах помітно більшу продуманість і точність вислову, а також і соліднішу аргументацію. У всіх наказах червоною ниткою проходить одна думка, одно бажання: лишитися при тих правах і вольностях, на яких «Б. Х м е л ь н и ц к і й с о в с ѣ м ь Малороссійской націи корпусомъ подъ державу Великороссійскую приступилъ». Це було загальним голосом усіх без винятку наказів; не було ні одного наказу, я кому б в тих чи інших виразах про це не говорилось і минуле українського народу не виставлялось як ідеал і для майбутнього України. Значна кількість наказів до цього додавала, щоб давні права й вольності України «внести и напечатать въ Генеральномъ Уложеніи къ извѣстію и непремѣнному содержанию на вѣчное время примѣромъ того,

як гласить в Генеральномъ Регламентѣ 27-я глава». Другою точкою, загальною для всіх наказів, було побажання, щоб Україні було полишено її давнє «право» — для шляхти й козацтва — Литовський Статут, який український народ «в судахъ и росправахъ черезъ 113 лѣтъ донинѣ употребляетъ къ своему удовольствію», а для міщан — Магдебурзьке право, «яко оное никакихъ въ себѣ недостатковъ не заключаєт и для насъ сносное, да и къ оному мы по всегдашнему его въ тѣхъ нашихъ судахъ и росправахъ употребленію приобыкли, не мало пользуясь, довольны состоимъ». Крім цього, в багатьох наказах було вміщено протести й скарги на різні реформи, що почав проводити на Україні Рум'янцев: проти «подушного перепису» 1765 р., проти соляної монополії, проти податку по 1 руб. 2 коп. з кожної хати замість утримання «консистентів». Крім наведених загальних точок, спільних більшості наказів, у наказах кожного стану — шляхти, козацтва, духовенства, міщанства — вміщено багато дуже цікавих вимог, яких через брак місця, на жаль, не можемо торкатись.

Українські депутати не обмежилися наказами, вони ще подали цариці через маршала Бібікова колективне прохання, в якому сміливо й одверто поновили основну вимогу — привернення сили порушених договорів. У проханні вони писали, що беруть на себе сміливість нагадати цариці відоме цілому світові «обстоятельство», що український народ, скинувши польське ярмо, добровільно приєднався до Московської держави на умові, що йому залишені будуть «навіки» всі його вольності, права, свободи й звичаї без усякого порушення й відміни. В підкреслених словах депутати сформулювали правну підставу своїх вимог за гетьмана Б. Хмельницького Україна вступила в договірні відносини з московським царем, поступилася на його користь деякими правами та виговорила собі автономні права, вольності й привілеї, які цар обіцяв непорушно дотримувати. Після порушення договору за Петра I, Петра II і Ганни Іванівни, цариця Лисавета знову ствердила цей договір та привернула правний стан, який був за гетьмана Скоропадського. Тепер же знов умови договору порушено: скасовано гетьманський уряд та заведено правління, яке суперечить попереднім договорам. Тому вони просять відкликати порушуючі права України укази й розпорядки та повернути попередній правний стан. Така була правна позиція українських депутатів і вона цілком відповідала державно-правним актам, прийнятим як Україною, так і московськими царями. Але погляд Катерини II на правні відносини України й Росії був цілком інакший: вона дивилася на Україну, як на провінцію Росії, яка, хоч і правиться на підставі «конфирмованнихъ привилегій», але в царській волі ці привілеї відібрати та підпорядкувати загальним російським законам. Щодо договору Б. Хмельницького, то Катерина про нього згадувала лише тоді, коли потрібно було аргументувати право російського скарбу на податки й доходи України.

При таких поглядах Катерини II не було надії, щоб вимоги й побажання українського народу, висловлені його представниками, були задоволені. Дійсно, жодного з попередніх розпорядків не було відкликано, навпаки, ще було посилено владу малоросійського генерал-губернатора та ступнево знищено й ті другорядні ознаки автономії України, які ще лишилися після актів 1764 р. Року 1775 було зруйновано Запорозьку Січ — «странное и намѣренію самого творца въ размноженіи рода челоувѣческаго, отъ него благословенномъ, противуборствующее политическое сонмище», як її назвала Катерина в маніфесті з 3 серпня 1775 р. Року 1781 було поширено на Україну російський закон «объ учрежденіи губерній», внаслідок чого Малоросійську Колегію було скасовано, центральну частину України-Гетьманщини було поділено на три губернії-намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Разом із тим на Україні було зорганізовано російське губернiальне управління з усіма його органами-адміністративними й судовими. Всі українські ознаки управління було знищено і тільки залишено кодекс: Литовський Статут та Магдебурзьке право. Указом із 3-го травня

1783 р. було остаточно прикріплено селян до землі та поширено на них загальноросійський режим повної панщини. Того ж таки року було знищено давній устрій козацького війська, а козацькі полки реорганізовано в 10 карабінерських полків. Жалованою грамотою з 21.V.1785 року українська шляхта була зрівняна в правах із російським дворянством, але не так, як прохали депутати р. 1767, а тим способом, що українське шляхетство було перейменоване в російське дворянство, а ранги генеральної й полкової старшини до сотника включно переведено на російські ранги. Нарешті указом із 10 квітня 1786 р. на Україні була проведена секуляризація монастирських маєтностей та встановлено штати утримання вищого духовенства й монастирів. Українському духовенству не було признано «прав шляхетства», за прикладом Росії воно було включене в склад «подлыхъ состояній» та прирівняне до міщан.

Так було знищено автономію України, права, вольності й привілеї її населення, не один раз стверджені царським словом і договорами. Україну було інкорпоровано до Російської імперії й на неї розтягнуто загальноросійське управління, а український народ кинуте до царської «тюрми народів».

Підготовка тексту до друку В. А. СМОЛІЯ і В. М. РИЧКИ

Ю. І. Шаповал

ЛЮДИНА І СИСТЕМА: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

Київ, 1994. — 270 с.

Перед нами нова книга відомого сучасного українського історика Ю. І. Шаповала. Вона містить документальні публікації та біографічні нариси, які частково вже оприлюднювалися в пресі чи на радіо. Але зібрані під одним «дахом», вони набувають нової якості: змальовують, можливо, те найстрашніше, що було в сталінській суспільній системі — несумісність з нею особистості.

Постаті, зображені автором, зокрема в основному розділі книги «Трагічні силуети», різні, що за життя перебували навіть у ворожих таборах — від Миколи Скрипника до Симона Петлюри. А між ними — визначні українські вчені академіки Сергій Єфремов і Михайло Слабченко, професор Михайло Волобуєв, партійний і радянський діяч Олександр Шумський, активний учасник національно-визвольних змагань в Україні в 1917 — 1919 роках, а пізніше історик і літератор Павло Христюк. Цей мартиролог можна було б продовжити, але й гіркі долі тих людей, про яких промовляє книга, людей, по-своєму талановитих, яскравих, свідчать, що в системі сталінізми місця особистостям не було. Вона трощила народ — голодом, депортаціями, масовим терором. Але все починалося із знищення духовної еліти нації, кращих її умів.

Людей, про яких розповідає книга, шикуює в одну шеренгу трагічний для них фінал. Але їх шляхи, що передували цьому фіналу, були різними. Дехто, не сприйнявши одразу радянську владу, з часом повірив у можливість співпрацювати з нею. У нарисі про Павла Христюка Ю. І. Шаповал розглядає маловивчений сюжет — мотиви, з яких велика група інтелігентів у 1923 — 1924 роках повернулася з еміграції в Україну (М. Грушевський, В. Залізник, М. Чечель, В. Мазуренко, П. Христюк та ін.) (с. 121 — 123). У «Декларатії 66-ти» (за кількістю осіб, що підписали документ) містився заклик до української інтелігенції співпрацювати з радянською владою, використати можливості, що створювалися для національно-культурного будівництва. Наведені документи, як і подальші події, свідчать про підступність мети, з якою емігрантам було дозволено повернутися на батьківщину. По-перше, повернення діячів політичної і культурної еміграції, з її великим міжнародним авторитетом, повинно було продемонструвати переможність комуністичної ідеології. По-друге, цим поверненням емігранти «знешкоджувалися», бо завжди залишалася можливість розправи з ними.

Ті, кого розплющував молох тоталітаризму, не витримавши моральних (а пізніше й фізичних) тортур, провокацій, рятуючи своїх близьких, дітей, ставали на шлях «визнання своїх помилок», на шлях «самокритики» — одного з нових явищ і поширених мовних новотворів епохи. Так, блискучий економіст Михайло Волобуєв, що в одному з номерів журналу «Більшовик України» в 1928 році опублікував статтю про перспективи розвитку економіки України в її природно-економічних межах, про право українського народу користуватися своєю економікою, мусив після офіційного розгрому «волобуєвщини» аж у трьох номерах того ж журналу опублікувати статтю проти самого себе, тобто проти «волобуєвщини». Воістину якусь бісівську насолоду діставала система від того, що розчавлювалася людська гідність, що людей примушували прилюдно обливати себе брудом.

«Самокритика» набувала потворних форм морального мазохізму. У книзі наведено покайного листа, якого примусили написати Миколу Скрипника, людину складну, суперечливу, але безперечно чесну. У цьому листі Скрипник на вимогу Політбюро ЦК КП(б)У «кався» в помилках, «що мали троцькістський і націоналістичний характер, переросли в примиренство до націоналістичних ухилів і до націоналізму», визнавав справедливості «непримиренної більшовицької критики» його помилок (С. 180 — 181). Проте Політбюро на своєму засіданні в липні 1933 року не задовольнилося цим листом, та ще Скрипнику було заявлено, що під час критики його «пощадили». Після цього засідання він застрелився.

Ю. І. Шаповал, наводячи рядки з протоколу цього засідання, останнього для члена Політбюро Скрипника, пише: «Яким же жахливим перекрученням слід було піддати політичні і людські стосунки, яку безжальну систему треба було створити, щоб власні антигуманні, нічим, окрім самозбереження, не виправдані дії подавати як «пощаду» до свого приреченого на цькування товариша по партії...» (С. 181). Гіркі й правдиві слова. Та один момент тут припускає доповнення. Безперечно, прагнення до «самозбереження», тобто просто страх, було одним із мотивів поведінки партійних діячів, хоча вони в минулому знали й в'язниці, й заслання, й ризикували життям. Але тепер виступила іще одна риса системи, яка остаточно утвердилася після розгрому всіх антисталінських опозицій у партії, — та скаліченість психології й знівеченість ідеології, які робили неприпустимими найменший відхід від накресленої зверху «генеральної лінії», будь-яке виявлення власної думки.

У наведених у книзі нарисах знову й знову виявляється ще одна бісівська закономірність нелюдської тоталітарної системи. Люди знищувалися руками людей, які самі невдовзі потрапляли в смертельні жорна. В тому ж нарисі про М. Скрипника показано, як створювалася обстановка облоги навколо нього. У його цькуванні брали участь П. Постишев і С. Косіор, М. Попов і П. Любченко, В. Затонський і А. Хвиля, інші партійні та державні функціонери. І всі вони незабаром були знищені.

Мораль, насаджувана системою, — це якесь химерне скулчення кривих дзеркал, у яких порядність ставала криміналом, а підлота — доблестю. Це, зокрема, знайшло вираз у тій лавині доносів, яка затопила країну. Страшним є те, що в більшості ті, хто доносив, вірили, що роблять праведне діло в ім'я високих ідей.

Книга Ю. І. Шаповала починається розділом «Промовляють документи». У ньому з дуже стислими коментарями опубліковані документи, які донедавна були найсекретнішими й переховувалися за сімома печатками. Між іншим, як свідчать і наведені тут документи, таємниця була однією з опор, на яких трималася система. У розділі оприлюднено написаний у 1947 році лист на ім'я сталінського посланця Л. Кагановича, який тоді був першим секретарем ЦК КП(б)У. Автори листа — відомі літературознавці Є. Адельгейм та І. Стебун писали: «Вважаємо за свій обов'язок, як комуністи і радянські літератори, довести до Вашого відома ряд фактів, які свідчать про політично шкідливі і небезпечні погляди серед певної групи українських письменників» (С. 73). У лиеті велика група українських письменників звинувачувалася в «націоналізмі». Як видно з кагановичівських маргіналії на листі, саме з нього почалася чергова кампанія проти «українського буржуазного націоналізму», на роль прапороносців якого були «призначені» М. Рильський, Ю. Яновський та І. Сенченко. Варто уваги, що й самі автори листа-доносу вже через рік стали об'єктами чергової кампанії, на цей раз проти «космополітизму».

І ще один із роздумів, які викликає книга Ю. І. Шаповала. Ми тепер добре знаємо, що ДПУ — НКВС — МДБ — МВС — КДБ фабрикували справи про неіснуючі змови, шкідництво, шпигунство, що насадження шпигуноманії було одним із засобів забезпечення «морально-політичної єдності» радянського народу. Окрім того, сфальсифіковані з початку й до кінця «змови», «таємні організації» тощо були потрібні каральним органам системи для виправдання самого свого існування. Але при всьому тому, що в лабеті си-

стеми потрапляли безневинні люди, «морально-політична єдність», яку Сталін назвав однією з рушійних сил радянського суспільства, не була такою монолітною, як це зображували тодішні ідеологи. І в 20-ті — і на початку 30-х років, про які в основному розповідає книга Ю. І. Шаповала, були люди, що не побоялися кинути виклик системі, знаючи, безперечно, що це їм коштуватиме. Зрозуміло, що документальних даних про це небагато. Тим більш цінні ті, що збереглися. У книзі наведено написану влітку 1935 року заяву засудженого у справі неіснуючого «Українського національного центру» академіка Михайла Яворського, який перед цим пройшов і муки викриття «яворщини», і роки ув'язнення в соловецькому таборі під красномовною назвою «Кремль». З невимовним боєм говорячи про насаджувані в Україні порядки, про долю українських селян, Михайло Іванович писав, що для нього «почесніше буде вмерти вже разом з ними в спільному нашому каторжному житті, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, який захищається в захваті перед політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не соціалізму, що будується, а загального обману, провокації і свавілля» (с. 43). Заява й справді була написана кров'ю, бо Яворського невдовзі розстріляли. Подібні документи багато чого додають нам для розуміння часу, коли вони писалися. Але вони свідчать і про інше: дають уяву про витоки того суспільного явища 70 — 80-х років, яке дістало назву дисидентства й стало одним із чинників розвалу системи.

Колись визначний російський історик В. Й. Ключевський написав, що вивчення нашого минулого небезкорисне — з негативного боку. Воно залишило нам мало придатних ідеалів, але багато повчальних уроків, мало розумових надбань і моральних заповітів, але такий великий запас помилок і пороків, що нам досить не думати й не діяти, як наші предки, щоб стати більш розумними й порядними, ніж ми тепер. Написати так можна було лише в години великого смутку, але... розумною людиною був Ключевський. І про помилки і пороки минулого знову й знову нагадує книга Ю. І. Шаповала.

М. Я. ВАРШАВЧИК (Київ)

Субтельний О. Мазепинці.

УКРАЇНСЬКИЙ СЕПАРАТИЗМ НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Перекл. з англ. В. Кулика — К.: Либідь, 1994. — 240 с.

Проблема «мазепинців» ось уже принаймні два століття займає особливе місце в національній історіографії. Такий термін побутування та полярні підходи до розв'язання цієї проблеми свідчать про її значну структурну складність та нерозривне поєднання з протиріччями українського суспільства XIX — XX ст. Тому історіографічна спадщина з цього питання відзначається як надзвичайним розмаїттям підходів, так і численними ідеологічними стереотипами. Отже, вихідний пункт дослідження з мазепинської проблематики потребує від вченого визначення певного ракурсу проблеми та вибору відповідного методологічного інструментарію.

В українському варіанті книги Ореста Субтельного «Мазепинці» (англомовне видання побачило світ у 1981 р.) ними виступають: з'ясування сутності мазепинського руху шляхом порівняння його типологічних ознак з антироялістськими повстаннями XVII — XVIII ст. в Західній та Східній Європі. На думку автора, саме це дає змогу відійти від ідеологічного інтерпретації особистості Мазепи, коли «він був для прихильників українського сепаратизму шановним символом, а для апологетів російського централізму — «козлом

відпущення» (с. 4). Зазначене формулювання провідної проблеми значною мірою обумовлює висвітлення таких питань, як 1) соціокультурні передумови сепаратистського руху та тогочасна соціально-політична й економічна структура; 2) функціональне призначення знаті та її особливості на національному терені в добу кризи традиціоналістського суспільства; 3) реальне співвідношення етнічного і станового чинників в антироялістських повстаннях на Сході Європи; 4) взаємовідносини козацької старшини з московськими царями; 5) зовнішньополітична орієнтація лідерів руху; 6) феномен першої української політичної еміграції та «патріотична» й «націоналістична» мотивація її діяльності; 7) сепаратистський рух мазепинців та ступінь відповідності його «східноєвропейському сценарію».

Структура монографії підпорядкована висвітленню провідної проблематики. В першій частині подається реконструкція механізму конфліктів європейських монархів і «національної еліти» з урахуванням регіональної специфіки та перебігу подій 1700 — 1708 рр., що передували мазепинській еміграції; друга — присвячена майже виключно проблемі зовнішньополітичної орієнтації українських емігрантів на загальному фоні політичної та дипломатичної історії у бендерській період 1709 — 1714 рр.; третя — діяльності та дипломатичним контактам Орлика в 1715 — 1742 рр. В кінці книги вміщено документальні додатки: «Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво» (С. 158 — 184), «Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і ханом Девлет-Гіреєм 1710 — 1711 рр.» (С. 184 — 190), «Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і Оттоманською Портою в 1711 — 1712 рр.» (С. 190 — 197). Слід відзначити її солідну джерельну базу праці, науково-довідковий апарат якої містить численні посилання на велику кількість історичних досліджень, періодичних видань та дипломатичних документів, з яких і нині чимало недоступних для більшості українських дослідників. Автор використав й ще не введені до обігу матеріали з польських, французьких та австрійських архівів, що дає йому змогу робити цікаві спостереження та самобутні узагальнення. Зокрема, вчений висловлює сумнів щодо автентичності «Виводу прав України» на підставі відсутності його оригіналу та безрезультатності архівних розшуків за посиланнями І. Борщака (С. 30).

Установчі положення праці щодо досліджуваного явища знаходимо вже у «Вступі». «Ракоці, Лещинського, Паткуля, Кантемира, Мазепу й Орлика багато новітніх істориків зображували передусім борцями за національну справу, достойними увічнення в пантеонах своїх націй. Слід, однак, підкреслити, — пише історик, — що хоча патріотизм — на противагу націоналізму — більшою чи меншою мірою визначав поведінку всіх цих людей, головною справою їхніх повстань був захист традиційних станових прав і привілеїв» (С. 9). Принципи та характер викладу емпіричного матеріалу в «Мазепинцях» логічно впливають з названих вище особливостей праці та ґрунтуються на поєднанні системно-хронологічного викладу канви подій із спеціальними смисловими фрагментами, в яких конкретизуються найбільш важливі, на погляд дослідника, аспекти. Це дає автору можливість показати широку перспективу історичного процесу та водночас суворо дотримуватися обраної лінії позитивної аргументації ключових положень.

Таким чином, О. Субтельний послідовно розглядає еволюцію сепаратистського руху на його різних стадіях і зіставляє його розвиток з відомими європейськими аналогами. «Якщо розглядати діяльність мазепинців на широкому тлі, — відзначає вчений, — стає очевидним, що в багатьох аспектах вона чітко улягає в загальну модель повстань східноєвропейської знаті початку XVIII ст.» (С. 153). В головних рисах ця модель виходила із своєрідності східноєвропейського розвитку: незавершеності процесу соціальної диференціації та політичного оформлення, етнічної гетерогенності міста і села, соціального складу учасників антироялістського руху (домінування традиціоналістської знаті, тоді як у західноєвропейському варіанті, навпаки, активну роль відігравала численна і могутня буржуазія,

міські верстви населення), гніт чужоземних монархів, що надавало особливого ваги етнічному й «патріотичному» чинникам, врешті-решт величезне значення іноземної підтримки з огляду на вищеназвані фактори. З'ясування рівня адекватності цієї моделі щодо пояснення явищ і процесів тогочасної історичної реальності та реконструкції причинно-наслідкових зв'язків сепаратистського руху в першій половині XVIII ст. — справа наступних студій. Однак висновки автора щодо відсутності у мазепинців таких «модерних понять, як національна держава», та висунення тези про пріоритет традиційних станових інтересів української старшини над «патріотичними» та «національними» в конфлікті з «московськими суверенами», видаються цілком слушними й обгрунтованими (С. 153 — 155). Достойнством дослідження є також європоцентрична орієнтація викладу емпіричного матеріалу та висвітлення українського історичного процесу, що зрозуміло з огляду на англомовний читацький загал першого видання. Не зайва вона і для україномовної версії «Мазепинців», зважаючи на певну відірваність розробки дослідницьких проблем в царині національної історії від загальноєвропейського контексту, що виявилось останнім часом. Щодо недоліків праці, то, на нашу думку, доцільно звернути увагу на очевидну перевагу позитивної аргументації провідних положень над їх негативними відповідниками, враховуючи багатючу історіографічну спадщину з названої проблеми.

Вихід у світ чергової книги Ореста Субтельного свідчить про домінування тенденції на перевидання наявної друкованої продукції в сучасній українській історіографії. Загалом праця канадсько-українського історика містить ряд самобутніх підходів стосовно розв'язання однієї з найбільш дискусійних проблем нашої минувшини. Вона становить інтерес як для фахівців-дослідників, так і для широкого кола читачів.

О. В. ЯСЬ (Київ)

В. М. Зубарь.

*ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ
(ЭКОНОМИКА И СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ).*

Киев: Наукова думка, 1993. — 140 с.

60-ті — 80-ті рр. були відзначені істотним розривом між історико-теоретичними та конкретно-археологічними дослідженнями. Це цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги схоластичність і догматизм, що панували в суспільствознавстві у попередні часи, коли дуже часто у наукових працях істматівські тези просто ілюструвалися окремими, відповідним чином інтерпретованими фактами. Для адекватного осмислення минулого необхідно було, попри всі вади «застійних часів», розробити теоретичну базу, яка б відповідала методологічним вимогам сучасності і, відповідно, могла б стати основою стратегії дослідницького пошуку, а також значно збільшити обсяг джерелознавчого підгрунтя, нагромадити археологічний матеріал і, використовуючи спеціальні методику, простежити певні емпіричні закономірності його групування. Без розв'язання цих завдань якісно новий рівень у справі суспільно-історичної реконструкції давніх, відомих здебільшого за археологічними даними соціумів досягнути було б неможливо. І з цими завданнями наукове співтовариство в цілому справилось до межі 80-х — 90-х рр.

З одного боку, працями таких дослідників, як Е. О. Берзін, Л. С. Васильєв, В. П. Ілющекін, Г. А. Мелікішвілі, Й. О. Стучевський, які розпочали свої теоретичні студії ще в 60-ті роки, були досягнуті значні результати у справі переосмислення стадійної природи розвитку людства. Запозичена мо-

лодими К. Марксом та Ф. Енгельсом у К. Сен-Симона півтора століття тому так звана «п'ятичленна формаційна схема», догматизована радянським істматом, на рівні серйозної теоретичної думки була остаточно відкинута. Це, разом з іншими обставинами, дало можливість по-новому проаналізувати природу і структуру соціально-економічних відносин добуржуазних експлуататорських суспільств. Особливе значення у цьому відношенні мали ґрунтовні дослідження В. П. Ілющечкіна, які продемонстрували різноманітність форм організації виробництва, залежності й експлуатації, що були поширені у так званих «станово-класових» суспільствах докапіталістичних цивілізацій, однією з яких була антична. Його висновки добре узгоджуються з розробками фахівців-античників (зокрема, К. К. Зельїна, В. І. Кузиціна, С. Л. Утченко, О. М. Штаерман) стосовно того, що рабовласництво зовсім не обов'язково було провідною формою соціально-економічних відносин в межах давніх Середземномор'я та Причорномор'я.

З іншого боку, останні три десятиліття в історії вітчизняної археології були ознаменовані небаченим раніше обсягом польових досліджень. Їх результатами стали не лише загальновідомі сенсаційні знахідки коштовностей у скіфських курганах, а й послідовне і ретельне вивчення системи поселень та господарських садіб в античних містах-державих Північного Причорномор'я. Зразковими з точки зору реконструкції територіально-поселенських структур можуть вважатися праці колективу авторів на чолі з С. Д. Крижицьким, присвячені Ольвійському полісу та його хорі. Подібні дослідження проводилися і в інших районах Півдня України: в Нижньому Придністров'ї (Тіра), на Керченському півострові (Пантікапей) та особливо в межах Севастополя і його околиць, де в давні часи існувало місто-держава Херсонес Таврійський. Там, у середньовічному Херсоні-Корсуні, за легендою, у 988 р. прийняв хрещення великий князь київський Володимир Святославич. Тому багата і складна історія цього міста, що відіграло найістотнішу роль в культурному оновленні Київської Русі наприкінці X ст., сьогодні особливо привертає увагу.

Саме в такому контексті можна оцінювати нову працю відомого фахівця з археології і історії античного Причорномор'я доктора історичних наук В. М. Зубаря «Херсонес Таврійський за доби античності (економіка та соціальні відносини)», що вийшла нещодавно у видавництві «Наукова думка». Вона є вдалим прикладом осмислення нагромаджених протягом останніх десятиліть численних археологічних фактів з точки зору сучасних теоретичних поглядів щодо суті античного суспільства. Метою праці є аналіз суспільно-економічного розвитку автономного соціального організму — античного Херсонеса.

Увага дослідника зосереджується насамперед на аграрних відносинах та організації сільськогосподарського виробництва як основі життя будь-якого докапіталістичного суспільства. За старим, але ще досі поширеним уявленням, основу аграрного, як і всякого іншого, виробництва античної доби становили рабовласницькі відносини. Значне поширення останніх передбачає перевагу відносно великого землеволодіння. І оскільки рабовласницька природа відносин у сільському господарстві давнього Херсонеса постулювалася самою античною приналежністю останнього, то вчені кінця 40-х — 60-х рр. вважали великі земельні ділянки площею 17,6 та 26,4 га, які були покладені в основу розмежування херсонеської хори, за такі, що належали окремим сімейним домогосподарствам. При цьому велика площа таких ділянок вважалася аргументом на користь того, що при їх обробці мала використовуватися рабська праця, а, отже, аграрні відносини Херсонеса були рабовласницькими.

Однак, як доводить В. М. Зубар, нові дослідження спростовують ці твердження. З одного боку, у переважній більшості античних полісів, особливо периферійних, до яких належав і Херсонес, протягом всієї їх історії переважало саме дрібне землеволодіння. Воно становило основу життєзабезпечення переважної маси вільних, наділених громадянськими правами членів полісної громади. З цим теоретичним висновком повністю узгоджується той,

встановлений останнім часом факт, що згадані вище великі ділянки, як то видно з їх внутрішнього розмежування, поділялися на 3 або 4 менші ділянки, приблизно по 4,4 га. А обробити таку площу було під силу окремії малій сім'ї. Такий висновок автор підкріплює і іншими, зокрема соціально-демографічними (необхідна для функціонування поліса кількість громадян) міркуваннями.

Таким чином, як вважає дослідник, у Херсонесі протягом всієї його античної історії основу економічного життя становило дрібне землеволодіння, що трималося на праці особисто вільних людей — повноправних членів громадського колективу. Це твердження в цілому є слухним і щодо інших полісів Північного Причорномор'я, але потребує додаткової фактичної аргументації у кожному конкретному випадку, будь то Тіра чи Ольвія.

Цей загальний висновок не суперечить тому, що протягом століть свого існування економічна система Херсонеса, і зокрема землеробство, зазнавали певної трансформації. В. М. Зубар простежує ці зміни, що були обумовлені взаємодією різних — соціально-економічних, політичних, демографічних факторів. Так, за еліністичних часів у зв'язку з приєднанням до Херсонеської держави територій Північно-Західного Криму збільшується відсоток великих господарств, що дає підстави припускати підвищення ролі залежних працівників (рабів, але, імовірно, не тільки їх) в економічному житті. Це було пов'язане із структурними змінами у сільськогосподарському виробництві: поблизу Херсонеса зростає значення такої високоотоварної галузі, як виноградарство, тоді як населення Північно-Західного Криму спеціалізувалося на вирощуванні зернових культур. Однак скіфська експансія незабаром призводить до скорочення території держави, що безпосередньо позначається на сільськогосподарській діяльності херсонеситів.

Проаналізувавши структуру та динаміку аграрних відносин як основу всього суспільно-економічного життя Херсонеса, автор розглядає й інші галузі виробництва та торгівлю у динаміці їх органічних зв'язків. Важливо підкреслити, що, на відміну від традиційного для археологічних праць переліку низки даних про ті чи інші галузі, тут бачимо аналіз кожної з них у системі економічного життя. Автор показує їх місце у загальному контексті економіки Херсонеса і простежує, як зміни в одних її підсистемах (насамперед у секторі аграрного виробництва) приводять до певних зрушень в інших. Така системно-динамічна реконструкція функціонування економіки Херсонеса є новим істотним кроком у вивченні античних суспільств Північного Причорномор'я як таких і може стати прикладом для аналогічних досліджень інших давніх культурних центрів.

Чітке уявлення про економічне життя давніх херсонеситів стає підставою для реконструкції системи її соціальних відносин. Дослідник доводить, що протягом усієї античної історії міста основну масу його мешканців становили особисто вільні люди, які мали достатні засоби виробництва для того, щоб силами власної сім'ї забезпечити собі необхідний для існування життєвий мінімум. Поряд з ними, зрозуміло, існувала й певна кількість досить заможних громадян, які використовували у своїх господарствах (аграрному секторі, виноробстві та рибопосолочному промислі, керамічному виробництві тощо) і працю людей, що не мали власних засобів виробництва, а подекуди знаходилися в стані особистої залежності. У цьому відношенні варто підкреслити, що в цій монографії хіба що не вперше не тільки порушуються, а й докладно розглядаються питання про орендні відносини, значення найманої праці, такі форми залежності, як ілотія та колонат у Херсонесі. Маємо сподіватися, що, спираючись на цю розробку, аналогічні питання почнуть вирішувати й дослідники інших північнопричорноморських міст-держав.

Особливо вдалою є, на наш погляд, остання глава монографії, присвячена основним тенденціям і особливостям соціально-економічного розвитку античного Херсонеса. В ній на тлі загальних уявлень сучасної науки про розвиток античної цивілізації подається характеристика херсонеського суспільства пізньокласичної, еліністичної та римської доби. Динаміка його

трансформацій пояснюється через аналіз взаємодії цілої низки внутрішніх та зовнішніх факторів, серед яких приблизно з межі старої і нової ери дедалі більшого значення набувала військова присутність Римської імперії у Південно-Західному Криму. Однак ця проблема у книжці, що рецензується, не стає темою спеціального дослідження. Їй присвячується нова монографія В. М. Зубаря, що має вийти найближчим часом.

Праця, яку ми розглядаємо, є, таким чином, вагомим внеском у справу наукового осмислення тієї гілки античної цивілізації, що репрезентується містами-державами Північного Причорномор'я, зокрема Херсонесом Таврійським. В. М. Зубар основним об'єктом свого аналізу обирає найістотніше в житті давніх херсонеситів — те, що забезпечувало саме існування їх абсолютної більшості, а саме сільське господарство й аграрні відносини. Можна з упевненістю відзначити, що завдання їх реконструкції виконане автором найкращим чином.

Однак цілком зрозуміло, що в межах окремої монографії однаково докладно і ґрунтовно проаналізувати всі галузі виробництва чи форми суспільних відносин неможливо. А відтак подальшого вивчення потребує проблема організації ремісничої, промислової та торговельної діяльності херсонеситів, питання про роль храмів та державних органів у стимулюванні та регулюванні суспільного виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ. На жаль, лише побіжно автор торкається такої важливої для системного розуміння функціонування Херсонеського поліса проблеми, як розвиток його міської структури.

Варто торкнутися і проблеми методології вивчення порушених у монографії В. М. Зубаря питань. На перший погляд, його праця здається прикладом послідовного проведення принципів «економічного детермінізму», тоді як сучасна наука вимагає комплексного, багатофакторного підходу. Проте докоряти цим автору немає ніяких підстав. Справа в тому, що можливості використання методологічних принципів значною мірою визначаються характером емпіричного матеріалу, який має дослідник. Отже, при відсутності у необхідній кількості писемної історичної інформації вчений змушений спиратися головним чином на джерелознавчу базу археології. Можливості ж останньої стосовно реконструкцій різних сфер життєдіяльності давніх суспільств неоднакові. Якщо реалії господарчого плану реконструюються відносно надійно, то відтворити соціальну структуру і тим більше політичну організацію або духовний світ давнього суспільства за археологічними даними значно складніше. До того ж, на сьогоднішній день питання теорії соціально-економічних відносин давніх цивілізацій, зокрема стосовно античного світу, розроблені значно ґрунтовніше, ніж інші. Тому цілком природно, що, розглядаючи суспільство античного Херсонеса, В. М. Зубар йде саме від його економічного підґрунтя, як то на своїх матеріалах роблять і інші археологи. Це обумовлюється об'єктивними можливостями самої науки, а не суб'єктивним бажанням дослідника. І, врахувавши це, ми маємо відзначити ґрунтовність і аргументованість висновків, до яких доходить автор.

Отже, у рецензованому дослідженні по-новому, у відповідності до вимог сучасної науки, висвітлюються принципові питання життєдіяльності Херсонеса, без розв'язання яких цілісне бачення його розвитку було б неможливе. Тому ця праця заслуговує позитивної оцінки.

Ю. В. ПАВЛЕНКО (Київ)

Каппелер Андреас.

КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

Kappeler Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. München, 1994. — 286 S. + 5 Karten.

Відомий німецький учений-мандрівник і письменник, основоположник антропогеографії Йоган-Георг Коль, який у 1838 р. перетнув Україну від Харкова до Одеси й від Одеси до Перемишля, залишив нам в одній із своїх книг надзвичайно цікавий опис нашої країни. Докладно ознайомившись з українською землею, її історією та народом, він сказав такі пророчі, як на сьогодні, слова: «Немає найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилює Україна роздєрта поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу!» Це пророцтво здійснилося більше ніж через сто п'ятдесят років — нині така велика, незалежна, суверенна Українська держава існує, розвивається, дедалі міцніше інтегрується в співдружність держав світу, про неї та її історію пишуть книжки зарубіжні вчені.

Однією з таких праць, що вийшла друком у 1994 р. в Мюнхені, є «Коротка історія України». Її автор — Андреас Каппелер, професор, дослідник східноєвропейської історії, працює в Кельнському університеті, його перу належить також ґрунтовне дослідження «Росія — багатонаціональна імперія. Виникнення — Історія — Розпад», яка була опублікована в Мюнхені в 1992 р.

Невелике за форматом видання про Україну (ташенбух — кишенькова книжка) має 286 сторінок і 5 карт, складається з 15 основних розділів, короткого вступу та покажчиків — іменного, хронологічного, використаної літератури та тлумачного глоссара абревіатур і чужоземних слів.

В анотації до книги відзначається: «Україна друга за величиною держава в Європі, але у свідомості німецької громадськості вона все ще знаходиться в тіні Росії. Передусім йдеться про її історію. Ця книга інформує про найважливіші події і зв'язки і ставить за мету критично переосмислити пануючі російсько-центристські та українські національні міфи. При цьому ми не обмежуємося лише історією українців від середньовіччя до сучасності, а й спинаємося також на поляках, росіянах, євреях та німцях, які проживають в Україні».

Для того, щоб читач зрозумів запропоновану автором періодизацію української історії, наведемо назви окремих розділів книги. Ось вони: 1. Україна і українці: географічні та етнічні дані; 2. Київська держава і суперечки навколо її спадщини; 3. Галичина — Волинь — Литва — Польща: Україна з XIII по XVI століття; 4. Дніпровські козаки і виникнення гетьманату; 5. Україна в 1700 р.; 6. Інтеграція в Російську імперію в XVIII столітті і поділи Польщі; 7. Україна під владою царя і цесаря та початок українського національного руху в першій половині XIX століття; 8. Модернізація і національний рух до 1914 р.; 9. Україна перед першою світовою війною; 10. Війна, революція і крах державних утворень в 1914 — 1920 рр.; 11. Українська Радянська Республіка: творення нації в двадцяті, терор в тридцяті роки; 12. Українці за межами Радянського Союзу у міжвоєнний період; 13. Україна між сталінізмом і націонал-соціалізмом під час другої світової війни; 14. Відлига і нові заморозки: Україна в 1953 — 1985 рр.; 15. Розпад Радянського Союзу і виникнення Української держави.

Торкаючись етимології терміну «Україна», Каппелер вважає, що це «окраїна», «грєнцланд», лінія поділу між осідлими та кочовими цивілізаціями.

* Цит. за: С і ч и н с ь к и й В. Чужинці про Україну. — К, 1992. — С. 200.

«Степи на північ від Чорного моря, тобто сучасна Південна Україна, — пише автор, — залишалися вочиною кочовиків і лише з другої половини XVIII ст. поступово заселялися українськими селянами. Тільки козаки вже з XVI ст. по річках просувалися вперед, і дніпровські козаки, як типове населення пограниччя, відігравали видатну роль у ранньому періоді нової історії України» (с. 17).

Надзвичайно цікавими є ті сторінки книги, де розглядаються окремі субгрупи українського етносу — русини, гуцули, бойки, лемки, які склалися в результаті різних умов історичного розвитку, але відносяться до єдиного українського народу. Не обходить увагою автор і той факт, що на формування цих субгруп мали певний вплив сусідні народи — поляки, словаки, угорці. Спиняється автор і на характеристики діаспорних груп населення України — євреїв, вірмен, німців та греків, а також німецьких, румунських, південнослов'янських та грецьких колоністів.

Характеризуючи Київську державу X — XIII ст., Каппелер називає її «великим політично, економічно і культурно квітучим державним творенням середньовічної Європи», яке виникло в IX ст. «на базі східнослов'янських племенних союзів». Весь другий розділ книги присвячений критичному розгляду різних точок зору на своєрідність розвитку Київської держави у згаданий період із залученням різних наукових даних — археологічних, антропологічних, мовознавчих тощо (с. 29 — 40).

Важливу з'єднувальною ланкою між Київською державою і подальшою політичною історією України називає автор книги Галицько-Волинське князівство, яке, з одного боку, втягувалося в постійні конфлікти з Польщею та Угорщиною, а з другого, — мало різноманітні зв'язки в галузі торгівлі, політики і культури з країнами Середньої Європи. Каппелер докладно спинається на процесі виникнення шляхетської еліти в Галицько-Волинському князівстві, на її відносинах з польсько-литовськими магнатами та шляхтою. Його увагу привертають такі вузлові події української історії періоду середньовіччя, як введення Брестської унії і боротьба проти неї Костянтина Острозького і православного духовенства.

Про виникнення козацтва наприкінці XV ст. в Україні, його організацію, діяльність гетьмана Конашевича-Сагайдачного, митрополита Петра Могили, про національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького та приєднання України до Московської держави йдеться в четвертому розділі рецензованої книги. «Угода 1654 року з Московським царством, — пише історик, — стала важливим поворотним пунктом в історії України й Східної Європи: після цього українська історія тісно переплітається з російською. Про це свідчать і бурхливі суперечки в історіографії навколо Переяславської Ради 1654 року» (с. 67).

В п'ятому розділі книги автор розглядає соціально-політичну організацію окремих регіонів України — Лівобережжя, Правобережжя, Запорозької Січі, Слобідської України, Галичини та Західної Волині, Закарпатської України та Буковини. Значна увага при цьому приділяється особливостям соціально-економічних структур цих регіонів (с. 78 — 83) та культурі України (с. 84 — 88).

В шостому розділі Каппелер досить докладно аналізує відносини українського гетьмана Івана Мазепи й російського царя Петра Великого, спинається на таких подіях, як ліквідація гетьманату та зруйнування Січі царицею Катериною II, висвітлює питання соціальної, економічної та культурної інтеграції України в Російську імперію (с. 89 — 101), змальовує життя українців у складі Речі Посполитої, коротко розповідає про гайдамацький рух на Правобережній Україні (с. 102 — 105).

Про посилення інтеграційних процесів у південних та правобережних регіонах України в першій половині XIX ст., заселення причорноморських та приазовських степів іноземними колоністами, головним чином німецької національності, про життя українців у складі Габсбурзької монархії та зародження українського національно-визвольного руху, про значення творчості Т. Г. Шевченка в розгортанні боротьби українського народу проти гно-

бителів, про впливи західноєвропейських революцій 1848 р. на розгортання революційного руху на українських землях йдеться в сьомому розділі книги (с. 106 — 123).

У другій половині XIX ст. на Україні відбулися певні політичні та економічні зрушення. Одночасно розвивався український національний рух як в Російській, так і в Габсбурзькій імперіях. У восьмому розділі книги автор досить докладно характеризує взаємозв'язки і взаємозалежність між цими двома суспільними процесами, показує відмінності національного українського руху в Наддніпрянській Україні і Галичині (с. 124 — 144).

Висвітлюючи в дев'ятому розділі соціальне й економічне життя українського населення в різних регіонах України перед першою світовою війною, автор робить висновок, що не слід ідеалізувати передвоєнну багатонаціональну Україну, в якій існували різноманітні соціальні, культурно-мовні, релігійні суперечності між численними етнічними групами. А у десятому розділі розглядаються особливості революційних подій в Росії та Україні (с. 167 — 171), розвиток громадянської війни, характеризуються рушійні її сили, розкриваються внутрішні та зовнішні фактори, які привели до краху національної Української держави (с. 172 — 186). Цілком слушно стверджується, що Україна в 1917 — 1920 рр. перетворилася в основний вузол російської громадянської війни і міжнародних конфліктів. Однак, як зазначає автор, усіх учасників тих подій — більшовиків, білогвардійців, інтервентів — Україна цікавила лише як засіб для задоволення своїх власних державницьких інтересів (с. 184 — 185).

Решта п'ять розділів книги присвячена аналізу проблем, які існували в Радянській Україні. Зокрема, розглядається національне будівництво в 20-і рр., терор 30-х рр., індустріалізація та колективізація країни. Окремо автор спиняється на аналізі гнучкої національної політики у 20-ті рр. та процесах українізації.

В короткому дванадцятому розділі книги розповідається про асиміляторську політику польської влади щодо українського населення в Галичині та наростання національно-визвольного руху в цій частині України, зокрема про виникнення Організації українських націоналістів (ОУН), а також про життя українців Буковини та Закарпаття у складі Румунії та Чехословаччини (с. 206 — 214). Хоч і з певним застереженням, але цілком вірно в кінці цього розділу автор відзначає, що «справді в ході другої світової війни українці вперше об'єдналися майже всі в єдиній державі, але не в Українській національній державі, а лише в сталінському Радянському Союзі» (с. 214).

Коротко спинившись на результатах пакту Молотова — Ріббентропа, автор докладніше характеризує період окупації України фашистськими військами, особливо ту непросту обстановку, що склалася на терені Західної України, зокрема, діяльність горезвісних загонів «Нахтігаль» і «Роланд», створених ОУН. Не залишається поза увагою автора і політика колабораціонізму українських націоналістів, які співробітничали з фашистами під час окупації України, брали участь у знищенні єврейського населення, служили в дивізії СС-Галичина та власовських формуваннях (с. 220 — 221). Автор висвітлює також становище України після вигнання фашистських окупантів (с. 223 — 228).

Стисло охарактеризувавши політику М. Хрущова щодо України в перші післявоєнні роки, автор висвітлює комплекс питань, пов'язаних з настанням після «відлиги» нових заморозків, «чисток», русифікації в Україні та зародження українського опозиційного руху (с. 235 — 244).

Останній розділ цієї цікавої праці німецького автора присвячений розпаду Радянського Союзу та створенню незалежної, суверенної Української держави, тим складним проблемам, що виникли перед нею на новому етапі її історичного розвитку.

Автор, як це видно з покажчика використаної літератури, спирався головним чином на праці, що публікувалися німецькою, англійською та французькою мовами, проте книга виграла б, якби він використав і наукові

дослідження таких українських істориків, як Д. І. Багалій, А. П. Ковалівський, М. Н. Петровський, Д. Л. Похилевич, Ф. П. Шевченко, О. Гуржій, В. А. Смолій, В. І. Клоков, М. В. Коваль.

Навряд чи можна погодитись з автором «Короткої історії України», що після книги Йоганна Христіана Енгеля «Історія України та українських козаків», яка вийшла німецькою мовою у 1796 р., вперше українська історія викладається німецьким дослідником. Досить згадати працю «Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії» Жана-Бенуа Шерера, що вийшла французькою мовою в Парижі у 1789 р., або працю «Подорож у Південну Росію», до якої входять окремими томами книги «Україна. Малоросія» та «Буковина, Галичина, Краків і Моравія» Йоганна-Георга Коля, або «Дослідження внутрішніх відносин, народного киття і особливо сільських установ у Росії» барона Августа Гакстгаузена, який у 1843 р. здійснив тривале подорож по Російській імперії.

Проте, незважаючи на висловлені зауваження, книга А. Каппелера, безумовно, помітне явище в німецькій історичній україністиці.

І. М. КУЛИНИЧ (Київ)

* * *

Однією з найцікавіших німецьких книг з історії України, без сумніву, є «Коротка історія України» професора Андреаса Каппелера. Вона логічно продовжує серію праць про історичну долю нашого народу, що побачили світ у Німеччині після здобуття Україною незалежності. На відміну від попередніх видань, які відбивали недостатній рівень дослідженості української проблематики німецьким слов'янознавством, рецензована праця свідчить про забуття ним певного дослідницького досвіду. У зв'язку з цим не можна не відзначити, що професор Каппелер був причетний до появи ще двох, досить великих за обсягом праць. Так, разом з Гвідо Гаусманном він опублікував збірник «Україна: сучасність та історія нової держави» (1993 р.). А на основі доповідей наукової конференції, організованої вченим, Франк Голчевський видав «Історію України» (1993 р.). Очевидно, ця робота дала йому додаткові можливості для того, щоб глибше усвідомити слабкі та сильні сторони дослідницьких підходів різних фахівців. В усякому разі, його «Коротка історія» дає підстави для такого припущення, оскільки позбавлена тенденційності, яку виявили деякі з авторів першої «Історії України», та відрізняється від багатьох інших досліджень добрим знанням української історіографії.

Декілька слів про автора рецензованої праці. А. Каппелер (1943 року народження) є професором семінару з історії країн Східної Європи університету міста Кельн. Учений досліджує такі теми: «Росія як багатонаціональна держава (до 1917 р.)», «Росія у XVI ст.», «Історія України 1700 — 1917 рр.», «Побут нижчих прошарків міського та сільського населення європейської Росії у 1861 — 1914 рр.». Він є автором книг «Перші народи Росії. Царська імперія та народи середньої Волги з XVI по XIX ст.» (Кельн — Зідень, 1982), «Росія як багатонаціональна імперія. Виникнення — Історія — Розпад» (Мюнхен, 1992), а також видавцем книги «Росіяни. Їх національна історія в минулому та сучасності» (Кельн, 1990). Його перу належить багато статей, присвячених різним народам Східної Європи, в тому числі росіянам та українцям.

Свою увагу до історії нашої держави автор пояснює так: Україна несподівано стала «важливим політичним чинником». На її рахунок значною мірою не тільки падіння Радянського Союзу, а й характер СНД як вільного союзу держав, і з нею неодмінно доведеться рахуватися в майбутньому. Відзначимо, що ця точка зору відбиває не тільки ставлення німецького наукового середовища, а й офіційну позицію уряду ФРН щодо України.

Книга складається з 15 розділів, у яких висвітлюється не тільки історія від початків Київської Русі і до листопада 1993 року, а й найбільш спірні в

історіографії XIX — XX ст. історико- та національно-політичні питання, а також даються загальні відомості про Україну та її жителів.

Вона розрахована на широку читацьку аудиторію і написана доступно (без традиційної для німецької історіографії «важкої» наукової стилістики), стислою та ясною мовою. Вчений коротко висвітлює всі значні епізоди української історії, окремо спинаючись на питання, які були чи залишаються дискусійними. Викладення подій історії він вдало доповнює цитуванням найхарактерніших історичних документів, які надають книзі додаткової переконливості.

Книга має зручний допоміжно-довідковий апарат: 8-сторінковий хронологічний покажчик, 3-сторінковий словничок історичних та етнічних назв, перелік літератури, а також 5 карт, на яких позначені адміністративні кордони різних історичних епох.

Дослідник приділяє особливу увагу розділенню предметів вивчення стародавньої російської та української історії, виходячи при цьому з визнання основоположних висновків Михайла Грушевського, «без ґрунтовних праць котрого не могла бути написана» і його книга ². Разом з тим А. Каппелер пропонує власні рішення, зокрема вживати у німецькій історіографії для описання середньовічної історії Росії і України поняття «східнослов'янська» замість традиційного «руссіше», яке у німецькій мові стійко асоціюється лише з поняттям «російська». Важливим, на нашу думку, є те, що автор часто вдається до порівнянь української історії з німецькою, відзначаючи в них багато спільних рис. Так, відносячи українців до народів, які тривалий час не мали своєї держави, він нагадує, що подібне стосується й Німеччини ³. Характерно, що, не погоджуючись з думкою багатьох сучасних німецьких славістів, проф. Каппелер категорично наголошує на існуванні «безперервної етнічної спадкоємності» українців, розуміючи під цим етнічну ідентичність населення України часів Київської Русі та усіх пізніших епох ⁴. Дослідник на відміну від авторки відповідного розділу «Історії» Ф. Голчевського чітко висловлюється на користь приналежності історії та культури стародавнього Києва українській традиції ⁵. Вчений торкається також спірного для німецької історіографії питання про появу «національної самосвідомості українців», яку він відносить до XVI ст. Разом з тим, його висновок про те, «що національна свідомість у її сучасному розумінні розвивалася повільно і лише у нашому столітті охопила широкі суспільні верстви» ⁶, вірогідно, є приводом для дискусії. Зазначу також, що «етнічно-релігійну свідомість», яка виникла у населення України у XVII ст., він характеризує як «прото-національну» ⁷.

Як видно з наведених цитат, питання про національну самобутність та самодостатність належить до найбільш актуальних для сучасного німецького українознавства, що, безумовно, є реакцією на вплив традицій польського та російського тлумачення історії українців. Чимало сучасних німецьких дослідників полемізують з такими уявленнями, які ще не так давно не були об'єктом сумнівів. Це також стосується історії визвольної боротьби різних століть, яка тою чи іншою мірою розглядається в усіх 15 розділах книги, хоча її початок автор відносить до першої половини XIX ст., маючи на увазі її організовану, національно-культурну та національно-визвольну фазу.

Крім соціально-політичної історії, А. Каппелер розглядає й релігійне життя та хід культурного розвитку України, віддаючи належне ролі діячів культури, науки та церкви. Однак поза авторською увагою залишилася така значна постать, як етнограф, археолог і антрополог Федір Вовк, що, очевидно, свідчить про обмежені дослідницькі можливості початкового етапу україністичних досліджень у Німеччині.

Слід зазначити, що вчений добре знається у найновішій історії нашої держави, її соціально-економічних проблемах, відмінностях політичних сил, регіональних особливостях, орієнтується у проблемах, вирішення яких має особливе політичне значення. Разом з тим, на мою думку, він дещо перебільшив складність та гостроту проблем національних меншин (зокрема

осіан) в Україні, відносячи їх до «найважчих завдань українського державотворення»⁸. В цілому ж рецензована праця допоможе пересічному імецькому читачеві одержати ґрунтовні, неупереджено викладені відомості про нашу країну, а людям, професійно пов'язаним з нею, зорієнтуватися в усіх процесах, що в ній відбуваються.

¹ А. К а р р е л е r. Kleine Geschichte der Ukraine. — München, 1994. — S. 7.

² Ibid. — S. 15.

³ Ibid. — S. 23.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid. — S. 39.

⁶ Ibid. — S. 27.

⁷ Ibid. — S. 58.

⁸ Ibid. — S. 258.

О. О. КУРАЄВ (Київ)

О. В. Мишанец (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Закарпаття в загальноукраїнському контексті ХХ ст.»

27 — 29 червня 1995 р. в м. Ужгороді відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. Її організували і провели Закарпатська обласна рада народних депутатів, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Ужгородський державний університет, університет ім. П. Й. Шафарика в Кошицях, університет у Новому Саді, Міжнародна асоціація українців, Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, Комісія зв'язку та інформації закарпатських українців (м. Чикаго, США) і Українська Народна Рада Закарпаття.

В роботі конференції взяли участь учені-карпатознавці з України, Словаччини, США, Канади, Угорщини та Югославії — всього близько 200 чол. На пленарному засіданні та трьох секціях — історичній, філологічній і культурологічній — заслухано й обговорено 42 наукові доповіді, в яких розглядалися питання про місце та роль Закарпаття в загальноукраїнському контексті ХХ ст., простежувалася міжнародна політика щодо Закарпаття у 20-ті — на початку 40-х рр., висвітлювався процес возз'єднання у 1944 — 1945 рр., а також аналізувалися наслідки цього історичного акту.

На конференції з доповідями виступили відомі вчені — історики, політологи, філологи: акад. В а с и л ь М а р к у с ь (США) — «Державно-правові аспекти юридичного статусу Закарпатської України в 1944 — 1945 роках», проф. В а с и л ь Х у д а н и ч (Ужгород) — «50-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною», проф. М и к о л а М у ш и н к а (Словаччина) — «Боротьба Степана Клочурака за возз'єднання Закарпаття з Україною (1919 — 1945)», проф. О л е к с а М и ш а н е ц (Київ) — «Література Закарпаття ХХ ст. в загальноукраїнському контексті», канд. іст. наук О м е л я н Р у с и н (Угорщина) — «Возз'єднання в 1945 р. українських земель у єдину державу в оцінці угорських документів та преси», проф. П а в л о Ч у ч к а (Ужгород) — «Національно-мовна ідентифікація закарпатців до 1945 р. і після», проф. М и к о л а Ш т е ц ь (Словаччина) — «Чеська мовна політика на Закарпатті 1919 — 1939 рр.», доц. Ю р і й Б а ч а (Словаччина) — «Співпраця українців Чехо-Словаччини з Закарпаттям та Україною після 1945 р.», д-р О с и п Д а н к о (Нью-Гейвен, США) — «Витоки і розвиток православ'я на Закарпатті в першій пол. ХХ ст.», д-р іст. наук Р о м а н К и р ч і в (Львів) — «Етнографічна ідентичність традиційно-побутової культури галицьких і закарпатських українців», д-р іст. наук М и х а й л о Т и в о д а р (Ужгород) — «Етнічні процеси і традиції міжетнічного спілкування в умовах радянського Закарпаття в контексті сучасної теорії етносів» та ін.

У рамках конференції проведено круглий стіл «До 50-річчя мученицької смерті о. проф. д-ра Августина Волошина», учасники якого дали оцінку науково-педагогічній та політичній діяльності прем'єр-міністра і президента Карпатської України.

Учасники конференції відзначили, що історичний акт возз'єднання Закарпаття з Україною в 1945 р. був закономірним завершенням усього попереднього розвитку краю, наслідком його постійного тяжіння до своїх етнічних центрів. Возз'єднався етнос, який протягом століть формувався як русько-український народ. Закарпатців з Україною єднали мова, віра, звичаї, традиції, однозначне розуміння своєї історичної та культурної спільності.

Возз'єднання Закарпаття з Україною стало можливим тільки після визволення краю від угорсько-фашистської окупації в 1944 р. Багатомісячне поневолення Закарпаття чужоземними державами негативно позначилося на його національно-культурному і політичному розвитку, постійно загрожувало повною асиміляцією народу, гальмувало його природний шлях до національного самоусвідомлення.

Ідея возз'єднання Закарпаття з Україною визріла там ще у 1919 р., після розвалу Австро-Угорщини. Перемогою української ідеї на південних схилах українських Карпат стало створення в 1939 р. Карпатоукраїнської держави.

Учасники конференції наголосили, що возз'єднання Закарпаття з Україною у 1945 р. стало доленосним для закарпатських українців, воно зберегло їхню національну ідентичність, ввело в державотворчі процеси всього українського народу, відкрило широкі шляхи культурно-національного та економічного розвитку. Деформації періоду тоталітарного режиму не похитнули віри закарпатців в українську національну ідею.

Конференція засудила намагання антиукраїнських сил, що групуються в окремих країнах, ізолювати Закарпаття від України, піддати ревізії історичний вибір закарпатців у 1944 — 1945 рр., штучно витворити тут якийсь новий народ і кодифікувати неіснуючу «русинську мову». Бутафорське «Временное правительство Подкарпатской Руси» соромить нас перед світом, принижує нашу національну честь і гідність. Політичне русинство, підтримуване антиукраїнськими силами Москви, Європи, Америки й Канади, легально й нелегально підриває державну незалежність і територіальну цілісність України.

Учасники конференції одностайно схвалили заходи президента й уряду України, спрямовані на проведення економічних реформ, виведення країни з кризового стану і висловили сподівання, що Київ активно підтримує перехід Закарпаття до ринкової економіки, сприятиме розвитку його матеріальної і духовної культури.

Конференція звернулася до уряду з проханням приділити більше уваги українцям, що живуть за межами України — у Словаччині, Польщі, Румунії, Югославії, допомагати їм у підготовці науково-педагогічних кадрів, забезпеченні шкільними підручниками, періодичною пресою та ін.

Наступну, п'яту, міжнародну карпатознавчу конференцію вирішено провести в Ужгороді восени 1996 р. з такої проблеми: «Міжетнічні та міжконфесійні відносини в Карпатах».

Н. В. Шевченко (Миколаїв)

ІХ Міжнародний конгрес, присвячений культури доби Просвітництва

23 — 29 липня 1995 р. Міжнародне товариство з вивчення XVIII ст., що існує з 1963 р. та об'єднує більш як сім тис. науковців з різних країн Європи, Америки, Азії, Африки, провело у Мюнстері (Вестфалія, ФРН) свій черговий конгрес, присвячений культурі доби Просвітництва. Він був досить представницьким: 1100 учасників, серед яких делегація науковців з нашої країни, більшість яких — члени Українського товариства з вивчення XVIII ст., що це при Інституті історії України НАНУ.

Під час роботи конгресу працювали численні секції: історії, історичної соціології, політики та політичної теорії, європейської філософії, революції та утопії, права та економіки. Вагоме місце відводилося проблемам духовної культури XVIII ст. Найбільшу кількість учасників зібрали секції «Культура та стан суспільства XVIII ст.», «Читацьке середовище епохи Просвітництва»,

«Епістолярна спадщина XVIII ст.», «Теологія та церква», «Інтелектуальне життя гугенотів», «Масонство». Багато уваги приділялося висвітленню стану літератури, мови та друкарства в зазначений період. Так, на засіданнях секцій обговорювалися питання розвитку французької, англійської, німецької літератури, а 24 — 25 липня працювали секції «Книга та бібліотека у XVIII ст.», «Заборонена література епохи Просвітництва», «Журналістика». Велику аудиторію зібрали «круглий стіл» «Преса в XVIII ст.», що відбувся 25 липня, та публічна лекція «Новини та їх поширення у Парижі XVIII ст.», прочитана провідним фахівцем з історії філософії XVIII ст., професором Принстонського університету (США) Р о б е р т о м Д а р н т о н о м.

Окремі секції та «круглі столи» були присвячені видатним діячам XVIII ст. (Вольтеру, Дідро, Руссо, Д'Аламберу, Монтеск'є, Фрідріху II). Однак центральне місце в роботі конгресу відводилося Просвітництву в різних країнах та його співвідношенню з загальноєвропейським. Діяли такі секції: Просвітництво в Польщі, Німеччині, Румунії, Росії та Україні, Нідерландах та Бельгії, Шотландії, Швеції. Ряд секцій було присвячено проблемам взаємовідносин західноєвропейських країн із східноєвропейськими та Сходом. А тема «Культурні зв'язки Сходу та Заходу в XVIII ст.» була винесена на пленарне засідання.

В ході роботи конгресу розглядалися не тільки класичні напрями історії та ідеї XVIII ст., обговорення торкалося принципово нових проблем, зокрема проблеми війни і миру в Європі. Цією темою розпочалося пленарне засідання 24 липня. Організатори цього міжнародного форуму виходили з того, що культура доби Просвітництва набагато випередила свій час і не втратила свого значення донині. За допомогою «круглих столів», таких як «Культура і суспільство XVIII ст.», «Культурна спадщина XVIII ст. та сучасні проблеми розвитку культури», учасникам конгресу вдалося дослідити глобальний характер культури часів Просвітництва. Досить плідною була робота «круглого столу» «Основні концептуальні підходи та наукові центри вивчення Просвітництва».

Науковці з України брали активну участь у роботі конгресу. Так, на засіданні секції «Французька література XVIII ст.» з доповідями виступили викладачі Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка В. М. Б у р б е л л о та О. О. С а л о м а р с ь к а. Аспірантка ЦНБ НАНУ Л. В. Ш а р і п о в а проаналізувала каталог бібліотеки Києво-Могилянської академії та Духовної Академії кінця XVIII ст. (секція «Схід-Захід у XVIII ст.»). Найбільш представницькою була українська делегація на секції «Просвітництво в Росії та Україні», де із станом та проблемами дослідження Просвітництва, зокрема з таким його аспектом, як Просвітництво та державотворення в Україні XVIII ст., ознайомили слухачів академік НАНУ В. А. С м о л і й. Вклад українських мислителів XVIII ст. у політичну культуру Просвітництва — тема виступу доцента Миколаївського педінституту Н. В. Ш е в ч е н к о. Проблеми творчості особи в Україні XVIII ст. присвятила своє повідомлення доцент Миколаївського педінституту О. М. Л ю б а р с ь к а, а українській східній культурній орієнтації початку XVIII ст. — київський історик В. М. Р и ч к а. У його доповіді, зокрема, були наведені нові матеріали про релігійно-культурні зв'язки гетьмана І. Мазепи з монастирями Афону та Близького Сходу.

На конгресі не тільки розглядалися наукові питання, а й вирішувалися організаційні проблеми Міжнародного товариства. Так, його президент Д. М е й с о н звітував про діяльність товариства за період 1991 — 1995 рр. 29 липня на загальних зборах конгресу були підведені підсумки голосування щодо нового складу виконкому цієї організації та приймалися до товариства нові національні асоціації, що утворилися у 1991 — 1995 рр. На цих же зборах відбулася офіційна презентація Українського товариства з вивчення XVIII ст., що об'єднує 45 науковців з більшості регіонів України. До складу виконкому Міжнародного товариства з вивчення XVIII ст. на період 1995 — 1999 рр. були обрані: Д. Ш л о б а х (ФРН) — президент, А. П о с т і г о л а (Італія) — віце-президент, Х. Н а к а г а в а

Японія) — другий віце-президент, Ю. Д ж о н с е н с (Великобританія) — генеральний секретар, І. Т о т (Угорщина) — заступник генерального секретаря, Д. М о н д о т (Франція) — скарбник, М. З е р і н (США) — заступник скарбника. На засіданні нового складу виконкому 30 липня 1995 р. було визначено, що наступний — X Міжнародний конгрес з Просвітництва — відбудеться у липні 1999 р. в Дубліні (Ірландія).

Під час роботи конгресу працювала велика виставка друкованих видань національних товариств з усіх галузей дослідження культурної спадщини XVIII ст. В учасників форуму була можливість ознайомитися з планами-перспективами майбутніх видань і зробити замовлення на них, а також придати примірники щорічних бюлетеней національних асоціацій та першого «Бюлетеня Міжнародного товариства з вивчення XVIII ст.»

Міжнародне товариство дослідження XVIII ст. запрошує молодих учених, які досліджують цей період, робити заявки на участь у черговому семінарі «Схід-Захід», який відбудеться в липні 1997 р. в Берліні на конкурсних засадах. Його метою є не тільки обмін науковою інформацією, а й налагодження особистих контактів між ученими країн Східної та Західної Європи. Всі витрати, включаючи транспортні та проживання, Товариство бере на себе. Учасники конкурсу повинні відповідати таким вимогам: вік до 40 років (на 1 січня 1997 р.); вчений ступінь доктора чи кандидата наук; здатність спілкуватися французькою чи англійською мовами, а також до 1 червня 1997 р. представити працю з теми семінару англійською чи французькою мовою обсягом 20 сторінок машинопису. Тема семінару в 1997 р.: «Прогрес (еволюція чи революція) в суспільній думці «Просвітництва». Заявку слід надсилати за адресою: Voltaire Foundation University of Oxford, 99 Zandury Road Oxford OX 2 6 JX, U.K. до 1 грудня 1996 р. Вона має містити таку інформацію про кандидата:

1. Національність;
2. Дата народження;
3. Коротка автобіографія і список публікацій (виключаючи рецензії та рецензовані статті);
4. Коротка анотація праці, що пропонується (на 250 — 500 слів);
5. Два рекомендаційні листи;
6. Повна інформація про володіння іноземними мовами.

Вченим з країн Центральної та Східної Європи буде надано місячну стипендію з тим, щоб вони мали можливість продовжити роботу в будь-якій формі після закінчення семінару, що працюватиме один тиждень. Обговорення провадитимуться англійською та французькою мовами. Учасникам семінару буде надано житло в Берліні.

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1995 р.

ІНТЕРВ'Ю

Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» В. А. Смолія 5

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Горбик В. О., Скрипник П. І. До питання про районування України 1, 2
 Кульчицький С. В. Концепція «кооперативного соціалізму» 2
 Реєнт О. П., Мовчан О. М. Міжпартійна політична боротьба у профспілко-
 вому русі України (1917 — 1922 рр.) 5
 Солдатенко В. Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в
 добу української революції 1

До 50-річчя Перемоги над нацистською Німеччиною

Гриневич В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Ук-
 раїнської РСР: проекти і реалії (1944 — 1945 рр.) 3
 Коваль М. В. Друга світова війна та сьогодні. Роздуми історика 3
 Першина Т. С. До питання про забезпечення керівними кадрами народного
 господарства України (1943 — 1945 рр.) 3

400-річчя з часу народження Богдана Хмельницького

Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвиж-
 ників 4
 Горобець В. М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична
 риторика та політична практика 4
 Сисин Франк (*Канада, Едмонтон*). Хмельниччина та її роль в утворенні мо-
 дерної української нації 4
 Смолій В. А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи 4
 Степанков В. С. (*Кам'янець-Подільський*). Проблема становлення монархіч-
 ної форми правління Богдана Хмельницького (1648 — 1657 рр.) 4
 Яковлева Т. Г. (*Свист-Петербурґ*). Богдан Хмельницький і рядове козацтво 4

* * *

Станіславський В. В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримсь-
 ким ханством (початок XVIII ст.) 6

Історіографія та джерелознавство

Дерев'яно С. М. (*Івано-Франківськ*), Панчук А. М. ЗУНР в українсь-
 кій історіографії 2
 Колесник М. П. (*Чернігів*). Історичне товариство Нестора-літописця та його
 вклад у розвиток історичної науки в Україні 5
 Маркітан Л. П. Кінолітопис Великої Вітчизняної 3
 Мельник Л. Г. До історії Берестецької битви (огляд джерел) 5
 Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба
 джерелознавчого дослідження 6
 Цибульський В. І. (*Рівне*). Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності
 уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945 — 1990 рр.) 4
 Щербань Т. О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві
 (1907 — 1921 рр.) 1

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії політичних партій в Україні

Болдирев О. В. (Одеса). Перша спроба організації української політичної партії
 Старинець О. Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії
 (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 — лютий 1906 рр.) 6

З історії релігії та церкви

Ричка В. М. Повсякденне життя монастирів Київської Русі 5

* * *

Апатов С. Й. (*Одеса*), Дубовик В. А. (*Одеса*). Американські вчені про
 незалежну Україну (1989 — 1992 рр.) 2

Брехуненко В. А. (Дніпропетровськ). Витоки кримської політики Богдана Хмельницького	4
Буцько О. В. Ставлення до Червоної армії населення визволених країн Європи (1944 — 1945 рр.)	3
Вегеш М. М. (Ужгород), Задорожний В. Є. (Ужгород). Карпатська Україна в 1938 — 1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку	2
Єлисаветський С. Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні	3
Коваль М. В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 — 1944 рр.)	2
Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства	6
Кривонос В. П. (Львів). Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV — в середині XVII ст.	1
Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні в період другої світової війни	3
Мейс Джеймс (США, Вашингтон). Політичні причини голодомору в Україні (1932 — 1933 рр.)	1
Руденко Н. М. Участь українців і вихідців з України в антифашистській боротьбі молдавського народу	3
Федорук Я. А. (Львів). Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р.	4
Харішин М. В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648 — 1657 рр.)	4, 5
Шербак В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст.	5
Яременко В. У. (Хмельницький). Історіософські аспекти відображення діяльності Б. Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка	4

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Ветров І. Г. «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941 — 1944 рр.	3
Коник О. О. (Херсон). Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії	1
Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст.	6
Федуняк С. Г. (Чернівці). Концепція «середньої держави» у зовнішній політиці Канади	5

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради	2, 5, 6
---	---------

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Сарбей В. Г. Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи	6
Тюрменко І. У. Іван Огієнко-митрополит Іларіон	2
Юренко О. П. Василь Шахрай: сторінки життя і діяльності. Світогляд. Доля	1

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Верба І. В. О. П. Оглоблин	5, 6
Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В. М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець	1

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

Матях В. М. Одруження Тимофія Хмельницького в історичних оповіданнях К. Шайнохи та С. Венгрженовського	6
Венгрженовський С. Свадьба Тимоша Хмельницького	6

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Веселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України	6
Голод в Україні 1946 — 1947 років	6
Матеріали до біографії Богдана Хмельницького	4
ЗУН і УПА у другій світовій війні	1, 2, 3, 5
Чухліб Т. В. Богдан Хмельницький очима сучасників	4

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Стороженко І. С. (Дніпропетровськ). Битва на Жовтих Водах	4, 5
---	------

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Васильєв М. Г. З історії будівництва Печерської фортеці	1
Воронцова О. А. З історії дослідження Звіринецьких печер у Києві	5

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Городецький Габріель (<i>Ізраїль, Тель-Авів</i>). Міф «Криголама» напередодні війни	3
Калашников В. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Україна XVII ст. очима ірландського вченого	2
Коваль М. В. Превентивна війна чи віроломна агресія?	3
О'Коннор Бернард (<i>Ірландія</i>). Історія Польщі (фрагменти, що стосуються України)	2

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Кулинич І. М. Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні	1
Пеняк П. С. Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії	1
Подов В. І. Про час заснування Бахмута	1

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках	2, 6
---	------

ОГЛЯДИ

Димерська-Цігельман Л. (<i>Ізраїль, Єрусалим</i>), Левін В. (<i>Ізраїль, Єрусалим</i>). Осередок історичної науки в Єрусалимі	1
---	---

КРИТИКА ТА БІБЛЮГРАФІЯ

Варшавчик М. Я. Ю. І. Шаповал. Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні	6
Єкельчик С. О. Німецько-українські відносини в історичній перспективі	3
Козак В. Й. (<i>Дрогобич</i>). І. К. Свєшніков. Битва під Берестечком	4
Котляр М. Ф., Скржинська М. В. Л. П. Карсавин. Библиография произведения	5
Кулинич І. М., Куряев О. О. А. Каппелер. Коротка історія України	6
Михненко А. М. (<i>Донецьк</i>). В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвєєва, І. Б. Усенко. Микола Прокопович Василенко	5
Мицник Ю. А. (<i>Дніпропетровськ</i>). В. А. Смолій, В. С. Стеланков. Богдан Хмельницький	4
Мушинка Микола (<i>Словаччина, Пряшів</i>). Янко Рамач. Коротка історія русинів	5
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю	1
Павленко Ю. В. В. М. Зубарь. Херсонес Таврический в античну епоху	6
Приходнюк О. М. О. В. Сухобоков. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII — XIII ст.	1
Санцевич А. В. В. Г. Сарбей. Історія України (XIX — початок XX ст.)	4
Шаповал Ю. І. С. В. Петлюра. Вибрані твори та документи; Він — з когорті вождів	1
Ясь О. В. О. Субтельний. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.	6

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Барбон М. Б. У Норильському концтаборі	5
Брін Ю. З. (<i>Стрий</i>). Про книгу А. Лотоцького «Історія України»	1
Зазимко Г. П. Про роботу Українського фонду пошуку	3
Клоков В. Ф. На шляху до істини через вивчення документів	3
Кожекін А. Г. (<i>Сімферополь</i>). Севастополь 1845 — 1855 рр. — чия слава?	3
Кокошко Н. В. (<i>Хмельницький</i>). Назвати всіх поіменно	3
Кульчицький С. В. Ще раз про питання про демографічні наслідки голоду 1932 — 1933 рр. в Україні	5
Левченко М. С. (<i>Житомир</i>). До історії українських фронтів	3

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Бармак М. В. (<i>Тернопіль</i>). Всеукраїнська наукова конференція «Українське козацтво: історія і сучасність»	4
--	---

Вронська Т. В. Міжнародна наукова конференція «Україна у другій світовій війні»	4
Горобець В. М., Чухліб Т. В. Міжнародна наукова конференція, присвячена 340-річчю Переяславської ради	5
Заток О. Б. Науково-теоретичні читання «Центральна Рада на тлі української революції»	5
Кондрацький А. А. Друга Всеукраїнська джерелознавча науково-практична конференція з нагоди 75-річчя УВО	5
Лисенко О. Є. Захист докторської дисертації О. П. Реситом	1
Мартем'янов О. П. (Харків). Заснування Харківського історико-археологічного товариства	4
Мальниченко В. М. (Черкаси). Створення центру досліджень історії Середнього Подніпров'я	4
Мишанич О. В. Міжнародна наукова конференція «Закарпаття в загальноукраїнському контексті ХХ ст.»	6
Мицель М. О. Збірник матеріалів першої міжнародної конференції «Єврейська історія та культура в Україні»	1
Руденко Н. М. Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність»	1
Рудик П. А. Всеукраїнська науково-методична конференція «Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи»	1
Сарбей В. Г. Вшанування пам'яті О. М. Лазаревського	1
Цакун С. П. Друга науково-практична конференція пошукових об'єднань України	3
Шевченко Н. В. (Миколаїв). Заснування Українського товариства з вивчення ХVІІІ ст.	4
Шевченко Н. В. (Миколаїв). ІХ Міжнародний конгрес, присвячений культурі доби Просвітництва	6

Бачинський Анатолій Діомидович	3
Гудзенко Пантелеймон Петрович	1
Ковалевський Борис Павлович	1
Слинько Іван Іванович	1

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1995 р.	6
--	---

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Станиславский В. В. Запорожская Сечь в политических отношениях с Крымским ханством (начало XVIII ст.) 3

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Голочко А. П. Конституционный проект Романа Мстиславича 1203 г.: попытка источниковедческого исследования 22

СООБЩЕНИЯ

Из истории политических партий в Украине

- Старинец А. Г. Возникновение организаций конституционно-демократической партии (партии народной свободы) в Украине (октябрь 1905 — февраль 1906 гг.) 37
- Болдырев А. В. (Одесса). Первая попытка организации украинской политической партии 47

* * *

- Котляр Н. Ф. К проблеме образования Новгород-Сверского княжества 55

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Подольский А. Е. Антисемитская политика русского царизма в Украине в начале XX ст. 61

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Верстюк В. Ф. Украинская революция: эпоха Центральной Рады (*Окончание*) 66

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Сарбей В. Г. Николай Зибер в контексте своей и нынешней истории 79

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Верба И. В. А. П. Оглоблин (*Окончание*) 92

ПО СТРАНИЦАМ ДООКТЯБРЬСКОЙ ПЕРИОДИКИ

- Матях В. Н. Женильба Тимофея Хмельницкого в исторических рассказах К. Шайнохи и С. Венгрженовского 103
- Венгрженовский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого 106

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Веселова А. М., Панченко П. П. Еще одна трагическая страница истории Украины 112
- Голод в Украине 1946 — 1947 годов 115

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Яковлев Андрей. Украинско-московские договоры в XVII — XVIII веках (*Окончание*) 124

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Варшавчик М. А. Ю. І. Шаповал. Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні 138
- Ясь А. В. О. Субтельний. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. 140
- Павленко Ю. В. В. М. Зубарь. Херсонес Таврический в античную эпоху. 142
- Кулинич И. М., Кураев А. А. А. Каппелер. Краткая история Украины 146

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Мишанич А. В. Международная научная конференция «Закарпатье в общеукраинском контексте XX ст.» 152
- Шевченко Н. В. (*Николаев*). IX Международный конгресс, посвященный культуре эпохи Просветительства 153

* * *

- Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1995 г. 156